

SCHATTEN UIT TURKIJE ACHTERGRONDEN

I

SCHETS VAN PREHISTORISCH ANATOLIË

S. Baykan en J.J. Roodenberg

II

KANESJ EN DE ASSYRISCHE HANDELSKOLONIËN IN KLEIN-AZIË

K.R. Veenhof

III

DE HETTIETEN. GESCHIEDENIS EN CULTUUR

Ph.H.J. Houwink ten Cate

IV

“DUIZEND GODEN VAN CHATTI EN DUIZEND GODEN VAN EGYPTE”.

DE RELATIES TUSSEN EGYPTE EN DE HETTIETEN

J.F. Borghouts

V

DE ROTSSEN VAN KYBELE IN HET LAND VAN KONING MIDAS

J.M. Hemelrijk

VI

TURKSE TAPIJT- EN BORDUURKUNST

Ph. van 't Hooft

VII

NEDERLAND EN TURKIJE. ZESHONDERD JAAR POLITIEKE,

ECONOMISCHE EN CULTURELE CONTACTEN

A.H. de Groot

NEDERLANDS INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN

LEIDEN

1986

SCHATTEN UIT TURKIJE
ACHTERGRONDEN

SCHETS VAN PREHISTORISCH ANATOLIE

door

S. BAYKAN en J.J. ROODENBERG

LEIDEN, NEDERLANDS INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN, 1986

copyright 1986
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
Postbus 9515
2300 RA LEIDEN

ISBN 90 6258 247 8

SCHETS VAN PREHISTORISCH ANATOLIE

Anatolië, beter bekend onder de naam Klein-Azië, heeft een aanzienlijke rol gespeeld bij het ontstaan van oude beschavingen in het Nabije Oosten zowel als in Zuidoost-Europa. Deze rol heeft zich niet beperkt tot het fungeren als tussenstation waarlangs zich cultuurinvloeden, technische ontwikkelingen en volksstammen - meestal in oost-west richting - verplaatsten. Nee, Anatolië is de bakermat geweest van tal van cultuurvormen en ontwikkelingen met een eigen karakter.

Met uitzondering van enkele vroegere opgravingen, zoals die van Troje, wordt archeologisch onderzoek in Anatolië pas zo'n 50 jaar bedreven. En hoewel lange tijd daarbij het accent op het historische tijdvak lag, heeft de prehistorie (van het Oud-Paleolithicum tot het Oud-Hethitische Rijk) zich langzamerhand een volwaardige plaats als wetenschappelijke discipline weten te verwerven. Opgravingen, veldverkenningen en materiaalstudies vinden momenteel op uitgebreide schaal plaats en vergroten bijna dagelijks onze kennis van deze tak van de oudheidkunde.

De hiervolgende bladzijden zijn geschreven om in kort bestek achtergrondinformatie te verschaffen bij een aantal van de in de tentoonstelling genoemde vindplaatsen. Aangezien de onderscheiden periodes (Chalcolithicum, Bronstijd) in de regio's van Anatolië niet synchroon liepen, zijn de gegeven jaartallen globaal.

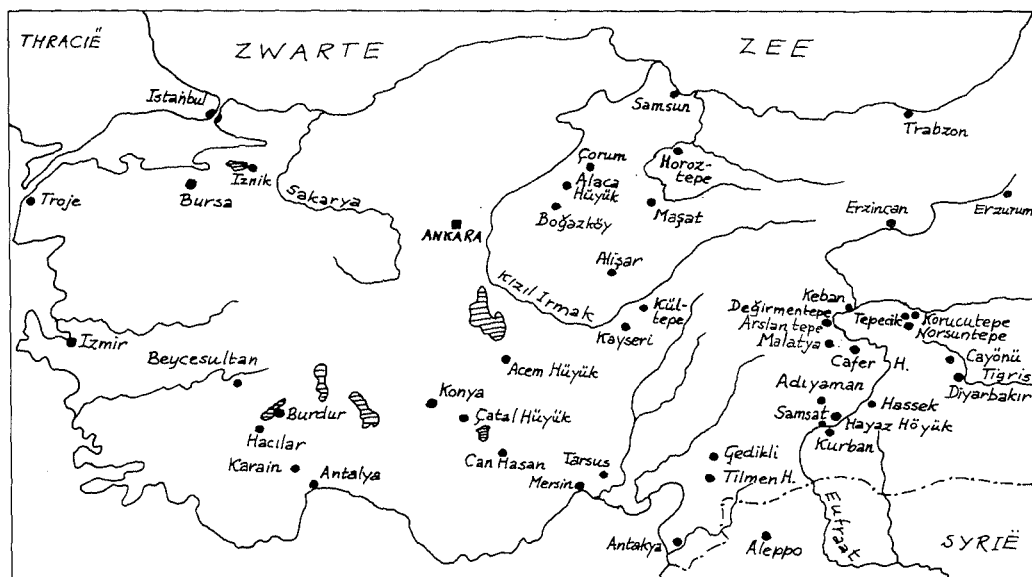
1. Paleolithicum (500.000 - 10.000 v. Chr.)

De eerste getuigenissen van de aanwezigheid van de mens in Anatolië zijn vuurstenen werktuigen (vuistbijlen e.d.) die tot het Oud-Paleolithicum worden gerekend. De paleolithische mens woonde in grotten en voorzag in zijn levensbehoeften door wat de natuur opleverde.

Gegevens over deze periode zijn bekend geworden door een klein aantal opgravingen en veldverkenning, en tot op heden is onze kennis van het Paleolithicum in verhouding tot de latere periodes nog uiterst beperkt. Het ontbreken van kaliumarchon- en ¹⁴C-dateringen maakt het onmogelijk de vondsten in een geordend chronologisch kader te plaatsen.

Vroege vormen van paleolithische bewoning zijn aangetroffen in de omgeving van Ankara (Centraal Anatolië), aan de Zuidkust (regio Antalya), in het Noordoosten (regio Kars), langs de Eufraat (regio Adiyaman) en aan de oostelijke Middellandse Zeekust (regio Antakya). De opsomming geeft ongetwijfeld een onvolledig beeld van de verspreiding van oudpaleolithische bewoning over Anatolië, maar het laat zich aanzien dat de langgerekte zuidelijke berggordel van de Taurus het voornaamste gebied vormde. Grotten die hier werden onderzocht zijn

1. Kaart van Turkije met de voornaamste in de tekst genoemde archeologische vindplaatsen

Karain, Beldibi, Belbaşı, Öküzini, Kumbucağı (alle nabij Antalya), Şehremuz en Mağaracık (oostelijke Taurus).

In Karain heeft het belangrijkste onderzoek plaats gevonden voor wat de chronologie van het Paleolithicum van Anatolië betreft. Hier trof men een pakket van bewoningsresten van het Oud-, Midden- en Jong-Paleolithicum aan. Artefacten van het type Clactonien en Acheuléen karakteriseren het Oud-Paleolithicum. Moustérien- en Levalloisspitsen zijn gidsfossielen voor het Midden-Paleolithicum, terwijl een outillage van het Aurignacien de laatste fase van het Paleolithicum vertegenwoordigt. Opmerkelijk gegeven is dat jongpaleolithische vindplaatsen in Anatolië zo schaars blijken te zijn.

Behalve vuurstenen werktuigen werd in de grot een menselijke kaak gevonden van Homo Neanderthalensis tezamen met faunaresten die verwijzen naar het Europese interglaciaal Riss-Würm. Een andere belangrijke vondst vormen de graveeringen in één van de wanden, die mensen en hun jachtdieren afbeelden (datering Jong-Paleolithicum). De opgravingen die recentelijk in een Turks-Duits samenwerkingsverband werden voortgezet, zullen naar verwachting tot een meer gedetailleerde kennis van dit tijdvak leiden.

De op een Eufraatterras gelegen open air vindplaats Şehremuz leverde spaarzame gegevens op over het Oud- en Midden-Paleolithicum. Merkwaardig is dat de vuursteenindustrie van deze vindplaats van levantijs karakter is, terwijl de Karain-vondsten veel meer gelijkenis vertonen met het Paleolithicum van Europa.

2. Mesolithicum (10.000 - 8.000 v. Chr.)

Dit tijdvak vormt binnen de traditionele indeling van de prehistorie de tweede ontwikkelingsfase. Te oordelen naar de overblijfselen, naast faunaresten voornamelijk stenen en benen werktuigen, die in vergelijking met het Paleolithicum een meer gedifferentieerd karakter dragen, is de mens dankzij een grotere kennis van het milieu en grotere technische inzichten, tot een optimaler gebruik van zijn natuurlijke omgeving in staat. Zo wordt op goede gronden aangenomen dat in deze periode bij de jacht pijl en boog werden gebruikt. Kenmerkend is bovendien de aanzienlijke verkleining van het vuurstenen gereedschap ten opzichte van de voorgaande periode, waardoor herkenning van typische mesolithische artefacten (microlithen) in het veld vaak kinderspel is.

Van het Mesolithicum in Anatolië is in tegenstelling tot de Levant feitelijk weinig bekend. Wel zijn er in grotten aan de zuidkust (Karain, Beldibi, Belbaşı) en hier en daar in het open terrein microlithen gevonden, maar hun plaats in de chronologie moet nog vastgesteld worden.

Mogelijk mesolithisch, maar van wat latere datum zijn recente vondsten in het noordwestelijke deel van Turks Thracië, met name op oude duinoppervlakken langs de Zwarte Zeekust, waar vuurstenen artefacten werden aangetroffen die herinneren aan mesolithische industrieën in Zuidoost-Europa.

3. Neolithicum (8.000 - 5.000 v. Chr.)

Ongeveer tienduizend jaar geleden begon de mens in het Nabije Oosten met verbouw van gewassen en domesticatie van bepaalde diersoorten. Dit was een proces van lange adem, en in de loop van enkele duizenden jaren slaagden deze eerste boeren er in schapen, geiten, runderen, varkens, de hond en andere dieren tot huisdier te maken, terwijl in cultuur gebrachte graansoorten, linzen, erwten e.d. op het menu kwamen te staan.

Deze "voedselproductie" maakte de mens meer plaatsgebonden en zodoende verzezen er dorpjes en dorpen van permanent karakter, waar zich langzamerhand tal van nieuwe activiteiten ontwikkelden (weven, vervaardigen van stenen vaatwerk en aardewerk, manden vlechten e.d.) die van een complexere samenlevingsvorm getuigen dan tot nog toe het geval was.

Anatolië heeft tal van bewijzen geleverd voor deze boerengemeenschappen. Het beste voorbeeld van de oudste dorpen is Çayönü. Deze nederzetting is gelegen in het oostelijke Taurusgebergte en wordt sinds het begin van de zestiger jaren door een Turks-Amerikaans team opgegraven. Typisch voor Çayönü is de architectuur, waarvan de van keien opgetrokken huizen soms tot 1 m hoog zijn bewaard gebleven. Een opvallende huisplattegrond is het grill model. Een andere merkwaardige vondst is een met kleine steentjes geplaveide en met rode pleister bestreken vloer (terrazzo floor) en een groot gebouw waarin een groot aantal menselijke schedels werden aangetroffen. Van de kleine vondstcategorieën trekken in het bijzonder de stenen kralen de aandacht die vaak op ingenieuze wijze zijn

doorboord. De bewoners kenden nog geen aardewerk, wel maakten zij figurines uit klei.

Eveneens in Oost-Anatolië, maar nu aan de Eufraat, werden recente onderzoeken verricht naar neolithische bewoning. Cafer Höyük is een nederzetting die veel overeenkomsten vertoont met Çayönü. Meer zuidelijk gelegen, in de provincie Adiyaman, werden door een team van het Nederlands Historisch-Archaeologisch Instituut in Istanbul opgravingen uitgevoerd in Hayaz Höyük en Kumartepe. De woonheuvel (höyük of hüyük) van Hayaz bevatte behalve een artefactenrijke neolithische werkplaats waar vuurstenen werktuigen in serie werden vervaardigd, bewoningssporen uit het Chalcolithicum, de Bronstijd, de IJzertijd en de Middeleeuwen.

Andere in het Neolithicum gevestigde nederzettingen liggen in het Zuiden en Zuidwesten van Centraal-Anatolië. Deze werden voornamelijk bewoond in een latere fase van deze periode, toen aardewerk reeds tot de dagelijkse gebruiksvoorwerpen behoorde. De oudste woonniveaus van Hacilar (omgeving Burdur) zijn nog aceramisch, terwijl zich wat later op dezelfde plek een dorp ontwikkelde waar fraai roodbruin gepolijst aardewerk, waaronder antropomorfe vormen, in omloop was. Figurines die volgens de opgravers de moedergodin verbeelden trekken naast voorwerpen uit steen en been de aandacht. Een nederzetting van grotere omvang dan Hacilar, maar deels gelijktijdig bewoond geweest, is Çatal Höyük. Dit nederzettingscomplex, dat door twee woonheuvels van verschillende periodes wordt gevormd, heeft een architectuur die, evenals in Hacilar, is opgebouwd uit zongedroogde kleitichels. Het neolithische dorp (Çatal Oost) wordt gekarakteriseerd door tegen elkaar aangebouwde huizen die via de daken toegankelijk waren. Het interieur van sommige huizen bevatte polychrome wandschilderingen van jachtscènes en banken versierd met bucrania, reden waarom de archeologen deze ruimten als heiligdommen interpreteerden. Naast aardewerk is een groot assortiment van werktuigen vervaardigd uit obsidiaan (vulkanisch glas) te noemen. Antropomorfe figurines van Çatal worden evenals de bucrania en de afbeeldingen van stieren in verband gebracht met uitingen van religieuze aard.

In de spreiding van de domesticatie van gewassen en dieren van het kerngebied in het Nabije Oosten naar Zuidoost Europa heeft Centraal-Anatolië waarschijnlijk een sleutelpositie ingenomen. Voor wat de materiële cultuur betreft, wordt de relatie tussen deze gebieden door sommigen eveneens benadrukt, ook al ontbreken er in chronologisch zowel als geografisch opzicht tot nu toe nog vele schakels. Een van die schakels vormt mogelijk een late fase van het Neolithicum, aangetroffen in Noordwest-Anatolië en aangeduid met de naam "Fikirtepecultuur". Komend onderzoek in deze door boeren en vissers bewoonde regio zal hierin meer duidelijkheid kunnen verschaffen.

4. Chalcolithicum (5.000 - 3.200 v. Chr.)

De naam die dit tijdvak draagt wijst op gebruik van koper, grondstof die

2. Uitgraven van een prehistorisch skelet (Hayaz Höyük)

3. Het Eufraatdal bij Hayaz Höyük. Op de achtergrond pieken van het Taurusgebergte.

incidenteel in neolithische nederzettingen werd aangetroffen, maar nu algemener in zwang komt. Het duurt echter nog twee millennia voordat er van een echte metallurgische produktie kan worden gesproken. De voorwerpen zijn van gehamerd koper. Beschilderd aardewerk wordt nu eveneens een wijder verbreid verschijnsel. De culturele splitsing die al in het Neolithicum tussen het Oosten en de rest van Anatolië merkbaar was, lijkt zich nu sterker te ontwikkelen: zowel in het Chalcolithicum als in de daaropvolgende Vroege Bronstijd onderscheiden zich regionale cultuurpatronen die soms grote onderlinge verschillen vertonen.

Veel van de nederzettingen die reeds in het Neolithicum waren bewoond zijn het ook in de eerste fase van het Chalcolithicum. Als voorbeeld in Zuid-west-Anatolië noemen wij Hacilar. Hier gaat het Laat-Neolithicum mogelijk zonder onderbreking over in het Chalcolithicum. Deze wordt gekenmerkt door een met geometrische motieven beschilderd aardewerk van uitstekende makelij. Het dorp is nu waarschijnlijk voor het eerst door een muur omgeven.

In de directe omgeving ligt Beycesultan, een voorbeeld van een laat-chalcolithische nederzetting, waarvan de bewoning in de Vroege Bronstijd wordt voortgezet. Van de voornaamste vondstcategorie, het aardewerk, noemen wij potten met in witte lijnen geschilderde geometrische motieven waarvan parallelen elders in Anatolië bekend zijn (Can Hasan, Mersin). Voorts zijn een aantal metalen voorwerpen, waaronder een koperen dolk, vermeldenswaard.

Çatal Höyük West in Zuid-Anatolië, wordt tot het Vroege Chalcolithicum gerekend. Hier is het vooral een met rode geometrische motieven op beige achtergrond beschilderd aardewerk dat de aandacht trekt. Can Hasan ligt aan een natuurlijke route die de vlakte van Konya met de kust van Cilicië verbindt en is het hele Chalcolithicum door bewoond geweest. Bij gevolg zijn cultuurinvloeden van het Anatolische plateau zowel als van de zuidoostelijke Middellandse Zeekust waarneembaar. Het aardewerk herinnert aan de geometrisch beschilderde waar van Çatal, terwijl in een later stadium importstukken van Cilicië in zwang kwamen. Onder de kleinvondsten treft men onder meer een koperen armband aan.

In Cilicië komt informatie over chalcolithische bewoning voornamelijk van de grote woonheuvels bij Mersin (Yümüktepe) en Tarsus. De architectuur van Mersin toont aan dat verdediging van de nederzetting een bestaansvoorwaarde voor de inwoners was. De nederzetting is als kleine vesting met wallen en poort opgezet. Naar onder meer het aardewerk te oordelen zijn tegelijk invloeden van Centraal-Anatolië (Çatal, Can Hasan) en Noordwest Mesopotamië (Halaf) merkbaar.

In Oost-Anatolië heeft het Vroege Chalcolithicum de belangrijkste kenmerken die de Halafcultuur draagt: tholosvormige architectuur, polychroom aardewerk met geometrische patronen en gestileerde dierfiguren. Deze cultuur van landbouwers en veehouders, waarvan het centrum vermoedelijk in de noordwestelijke vlakte van Mesopotamië lag, wordt tot in het bergland van Oost-Anatolië aangetroffen (Tilkitepe, Girihaciyan, Kurban Höyük).

Ook in het Laat-Chalcolithicum toont het oostelijke bergland ten opzichte

4. Antropomorfe figurine (Neolithicum, Kumartepe)

van de overige regio's van Anatolië een eigen gezicht. Het zwartglanzende Karaz aardewerk, dat soms van reliëfdecor is voorzien, kent men van vindplaatsen als Korucutepe, Norşuntepe en Tepecik, nederzettingen die in het kader van noodopgravingen in het Keban damgebied in de zestiger jaren werden opgegraven. Dit aardewerk blijft ook nog in de Vroege Bronstijd in gebruik.

In de zuidelijke regio's die in verband met nieuwe damprojecten aan de Eufraat werden - en nog worden - onderzocht, is de invloed vanuit Mesopotamië in het Chalcolithicum sterk aanwezig. De nederzetting Değirmentepe vertegenwoordigt een vooruitgeschoven variant van de Obeïdcultuur. Hierop wijzen specimina van het karakteristieke polychrome Obeïdaardewerk en de talloze zegelafdrukken in

klei (bullae). Aan de hand van typische Uruk aardewerkvormen uit opgravingen van onder andere Hassek Höyük blijkt dat Zuidoost-Anatolië ook in het Laat-Chalcolithicum binnen de invloedsfeer van Mesopotamië lag.

5. Vroege Bronstijd (3.200 - ca. 2000 v. Chr.)

In deze periode doet een technische ontwikkeling zijn intrede die grote gevolgen heeft: het gieten van brons. Werden in het Chalcolithicum koper en andere metalen waarschijnlijk uitsluitend in vaste vorm verwerkt, in de Vroege Bronstijd gaat men over tot het smelten van koper en het gieten van koperalliges (brons) tot gereedschappen en wapens. Deze vereenvoudiging in het vervaardigingsprocédé van metalen voorwerpen leidde tot produktieverhoging en waar het alliges zoals brons betrof, tot kwaliteitsverbetering.

Het mineralenrijke Anatolië speelde bij de metallurgische produktie en handel in bronzen gietelingen en kant en klare producten een leidende rol. Niet alleen van metalen, maar ook van bouwmaterialen zoals hout is Anatolië leverancier. In het bijzonder zijn het de relaties met Mesopotamië die Anatolië sterk beïnvloeden. Het Zuidoosten staat onder culturele en politieke (?) druk van het Tweestromenland, terwijl aan het einde van de Vroege Bronstijd tot op het centrale plateau van Anatolië Mesopotamische (Assyrische) handelsposten verrijzen (Kültepe-Kanesj). Uit de daar gevonden Mesopotamische spijkerschrift-documenten (Anatolië kent nog geen schrift) valt op te maken dat hier eveneens een op regionale macht gebaseerd systeem van stadstaatjes zijn intrede doet. De opkomst van urbanisatie en specialisatie in allerlei ambachten, zoals het pottenbakkersvak dat zich nu van de draaischijf bedient, gaan hand in hand. Het overgrote deel van de bevolking houdt zich echter met landbouw en veeteelt bezig en woont in dorpen.

In Zuidoost-Anatolië is Arslantepe een van de nederzettingen waarover wij het best gedocumenteerd zijn. Er werd een grote collectie bronzen voorwerpen gevonden, waaronder zwaarden die tot de oudste van Anatolië behoren. Betrekkingen met Mesopotamië zijn vooral in het aardewerk te herkennen. Nieuwe onderzoekingen langs de Eufraat in de provincies Malatya en Adıyaman hebben geleid tot de ontdekking van een groot aantal nederzettingen die in tal van opzichten identiek zijn aan hun tegenhangers in de Syrische steppe. Dit geldt ook voor de noordoosthoek van de Middellandse Zee (Tilmen, Gedikli, e.a.), waar naast lokale produkten aardewerk van "Syrische" makelij een belangrijke component vormt. In de aan de kust gelegen en ommuurde stad Tarsus wijzen vondsten op contacten met overzeese gebieden.

De Vroege Bronstijd van Noordoost-Anatolië (Keban-regio) is bekend van de opgravingen in o.a. Norşuntepe, Tepecik en Korucutepe. Norşuntepe blijkt een belangrijk metallurgisch centrum te zijn geweest, waarvan de produkten, naar wordt aangenomen, deels voor de export bestemd waren. Tepecik wordt gekenschetst door een monumentale architectuur, waaronder gebouwen met een "openbare

5. Steenarchitectuur in Cayönü. Dit gebouw bevatte een groot aantal menselijke schedels.

6. Obeid stempelzegels van Değirmentepe

functie". In Korucutepe, blijkbaar onbewoond in deze periode, werden graftombes aangetroffen die herinneren aan de "Kourgans" in de Kaukasus. De Transkaukasische betrekkingen vinden hun weerslag ook in het aardewerk van deze regio. Het zwarte Karaz aardewerk, dat hier reeds in het Laat Chalcolithicum zijn intrede deed, wordt eveneens een Transkaukasische oorsprong toegeschreven. Op de hoogvlakte van Centraal-Anatolië noemen wij als belangrijkste centra Alaca Höyük en Alişar, waarvan de "vorstengraven" speciale vermelding verdienen. De rijkste graftombes, gevonden in Alaca Höyük, bevatten objecten van brons en edele metalen, waaronder dierfigurines, sieraden en ceremoniële voorwerpen. Vrouwenfiguurtjes in brons van Hasanoğlan en Horoztepe die de moedergodin zouden voorstellen, geven een indruk van kledingswijzen in de Vroege Bronstijd.

Aan de Zwarte Zee heeft men recentelijk in graven bij İkiztepe een grote hoeveelheid bronzen wapens aangetroffen, sommige versierd met beeltenissen die eveneens met de godenwereld in verband worden gebracht. Het aardewerk van deze nederzetting duidt op contacten met de Balkan.

De vestiging van de door Schliemann als Troje geïdentificeerde nederzetting aan de ingang van de Dardanellen (Noordwest-Anatolië) gaat terug tot de Vroege Bronstijd. Al vanaf het begin heeft Troje (waarvan het nog steeds onzeker is of dit de stad was die Homerus bezong!) het karakter gehad van een kleine compacte vesting. Onder de architectuur treft men huizen aan van het megaron-type. Vanwege de talrijke importstukken in de collectie artefacten is Troje van belang voor het chronologisch verband van de Bronstijd in Anatolië. Het aardewerk, aanvankelijk handgevormd maar later op de draaischijf gemaakt, omvat enkele opvallende modellen, zoals de kannetjes met hoge tuit die kenmerkend zijn voor heel West-Anatolië. Antropomorfe vazen en de van twee grote oren voorziene depas zijn waarschijnlijk lokale imitaties van alom langs de noordoostelijke Middellandse Zeekust en in het binnenland verspreide aardewerkvormen. De opgravingen in de Vroege Bronstijdlagen van Troje leverden een keur van bronzen wapens, gereedschappen en keukengerei op, alsmede ringen, diademen, oorhangers en vaatwerk van goud en zilver.

Beycesultan is een andere nederzetting die een waardevolle bijdrage leverde aan de kennis van de Vroege Bronstijd in deze regio. In gebouwen die de opgravers als tempels bestempelden, werden altaar-achtige constructies aangetroffen, gedecoreerd met bucrania, die gelijksoortige bouwsels van het neolithische Çatal Höyük in herinnering roepen. Voorts zijn een zwartglanzend geïncrusteerd of van een reliëfdecor voorzien aardewerk en violvormige idolen typisch voor Beycesultan.

De begraafplaatsen bij Karataş-Semahöyük en Yortan geven een indruk van begravingwijzen die tijdens de Vroege Bronstijd in Zuidwest-Anatolië in zwang waren. Voor hun reis naar het hiernamaals werden de doden in gehurkte houding tesamen met bijgaven als potjes, bronzen sieraden en idolen in grote, soms met ingekraste motieven voorziene vazen (pithoi) gelegd.

Deze in vogelvlucht behandelde prehistorie van Anatolië eindigt aan het begin van het tweede millennium voor Christus, wanneer in navolging van Mesopotamië het schrift in Anatolië wordt ingevoerd en kort daarna het Oud-Hethitische rijk ontstaat. Hoewel het oudheidkundig onderzoek de laatste decennia belangrijke successen heeft geboekt, zal er nog geruime tijd verstrijken voordat een totaalbeeld van de prehistorie kan worden gevormd, waarin eenheid en verscheidenheid die de opeenvolgende periodes karakteriseren in begrijpelijke samenhang tot uitdrukking worden gebracht.

6. Bibliografie

- Mellaart 1978 - James Mellaart, The archaeology of Ancient Turkey (London, 1978).
- Müller-Karpe 1968, 1977 - Hermann Müller-Karpe, Handbuch der Vorgeschichte, Bd. I, II (München, 1968-1977).
- Tomsky 1982 - Jan Tomsky, Das Altpaläolithikum im Vorderen Orient (Wiesbaden, 1982).
- Mellink & Filip 1974 - Machteld J. Mellink und Jan Filip, Frühe Stufen der Kunst = Propyläen Kunstgeschichte, Bd. 13 (Berlin, 1974), 15-38, 127-141, Tf. 1-37.

Voor de voortgang van het archeologisch onderzoek in Turkije raadplege men de jaarlijkse overzichten "Recent Archaeological Research in Turkey" in Anatolian Studies (uitgegeven door het British Institute of Archaeology at Ankara), en "Archaeology in Asia Minor" van de hand van M.J. Mellink in het American Journal of Archaeology.

SCHATTEN UIT TURKIJE
ACHTERGRONDEN

KANESJ EN DE ASSYRISCHE HANDELSKOLONIEN IN KLEIN-AZIË

door

K.R. VEENHOF

LEIDEN, NEDERLANDS INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN, 1986

copyright 1986
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
Postbus 9515
2300 RA LEIDEN

ISBN 90 6258 241 9

KANESJ (KÜLTEPE)
EN DE
ASSYRISCHE HANDELSKOLONIËN IN ANATOLIË

Kanesj, een oude stad, thans de ruïneheuvel Kültepe ca. 20 km ten Noordoosten van Kayseri, neemt in de vroege geschiedenis van Anatolië een belangrijke plaats in. Het is de best onderzochte en rijkste vindplaats uit de periode tussen ca. 2000 en 1750 v.Chr. (de bloeiperiode van de Midden-Bronstijd) en de daar gedane vondsten (architectuur, sculptuur, ceramiek, glyptiek) vormen in veel opzichten een referentiekader voor de Anatolische archeologie. Die betekenis staat niet los van het feit dat de stad grote aantallen geschreven documenten opleverde, vooral uit de 19^e eeuw v.Chr., die chronologische houvast bieden en tonen dat de stad een belangrijke rol speelde in de Anatolische en internationale handel. Er waren niet slechts contacten met andere Anatolische (stad)staten in een straal van zeker 300 km rond Kanesh, maar ook met Syrië en Noord-Mesopotamië, met name met Assyrië. De overgrote meerderheid der in Kanesh gevonden, met spijkerschrift beschreven kleitabletten is afkomstig uit de archieven van daar werkende en wonende Assyrische handelaars. Daarnaast staat een veel kleiner aantal (enkele honderden) documenten afkomstig van inheemse bewoners (handelaars) en uit het lokale paleis. Deze documenten geven ons niet slechts een uniek inzicht in de handel en de rol van Kanesh daarin, maar leveren ook de oudste informatie over politieke, economische en sociale toestanden van Centraal-Anatolië: over de bevolking via de honderden persoonsnamen die door taalkundige analyse inzicht geven in de samenstelling ervan uit verschillende taalgroepen; over de politieke situatie, omdat de inheemse vorsten en hun dignitarissen voor het voetlicht komen, niet slechts als controlerende overheden en handelspartners van de Assyriërs (die met hen verdragen gesloten hadden), maar ook als bestuurders van hun territorium; over de economische situatie dankzij de vele informatie over handel en nijverheid en over de inheemse kooplieden en geldschietters; over de sociale structuur omdat zich onder de niet-Assyrische documenten vooral oorkonden bevinden op het terrein van het familierecht, het schuldrecht en het contractrecht. Ook de godsdienst komt binnen de gezichtskring via de namen van priesters, goden (afzonderlijk en in theofore persoonsnamen) en hun feesten, de laatste vooral als betalingstermijn bij leningen onder inheems.

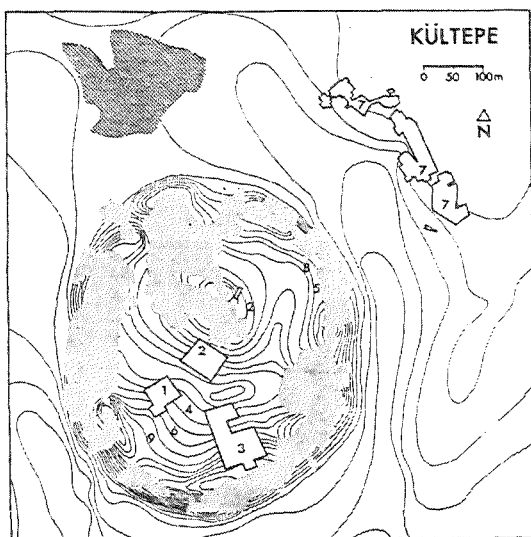
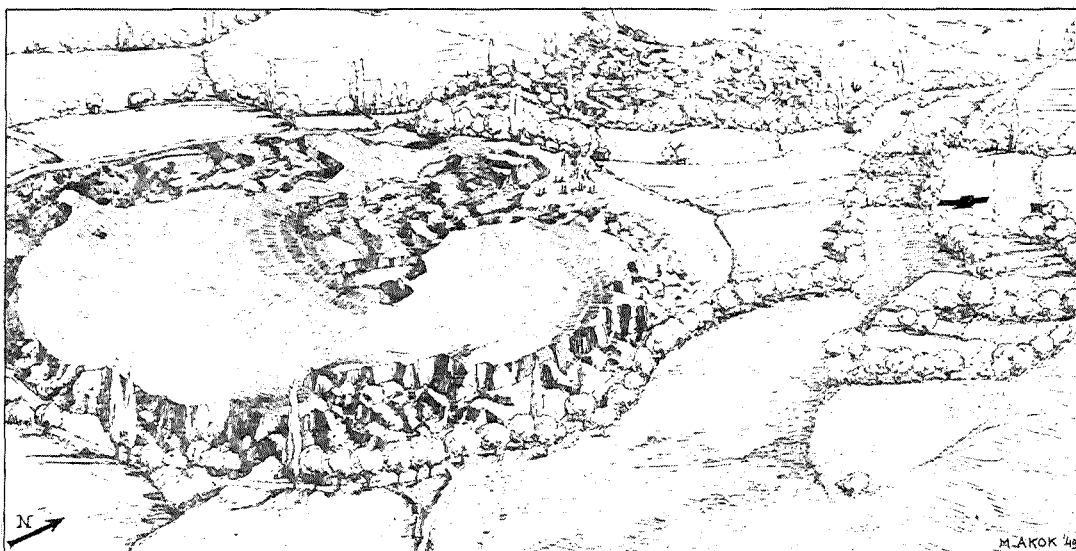
Aard en omvang van deze publicatie vragen een selectieve behandeling van de hoofdzaken, waarbij bovendien de gegevens over Anatolië hier belangrijker zijn dan de details van de Oudassyrische handel, die reeds herhaaldelijk beschreven zijn. Een afgerond beeld is bovendien nog niet te geven omdat veel tekstmateriaal nog niet is uitgegeven en verschillende historische problemen nog op een oplossing wachten. Het beschikbare, hoofdzakelijk Assyrische bronnenmateriaal is daarbij sterk geconcentreerd op de handel en bevat slechts summiere, terloopse informatie over andere aspecten. Bovendien wordt zulke informatie altijd vanuit Assyrisch gezichtspunt verstrekt.

1. Ontdekking en opgraving

De eerste aanwijzingen voor het bestaan van de stad en haar handel vormden kleitabletten van een toen nog onbekend type, die kort na 1880 in Europa opgedoken. Na enkele jaren identificeerde men de taal ervan als een vroeg-Assyrisch dialect, wat hun herkomst uit Centraal-Turkije (het klassieke Cappadocië) curieus maakte. De verklaring liet niet lang op zich wachten, toen duidelijk werd dat het om documenten van Assyrische handelaars ging die daar blijkbaar actief waren geweest. Omdat veel teksten in de stad Kayseri te koop werden aangeboden werd de belangrijke ruïneheuvel *Kültepe*, 20 km ten noordoosten gelegen, als plaats van herkomst vermoed. Daar werd rond 1900 enig archeologisch onderzoek verricht, dat echter geen teksten opleverde. De in de twintiger jaren gegroeide zekerheid omtrent de herkomst leidde in 1925 tot een eerste, éénjarige opgraving ter plekke. Leider was de Tsjech B.Hrozný, later bekend om zijn belangrijk aandeel in de ontcijfering van het Hittitisch. De campagne concentreerde zich uiteraard op de imposante ruïneheuvel, ca.500 m in doorsnede en tot 19 m hoog, waar echter alleen architectuurresten aan het licht kwamen. Pas tegen het eind van het seizoen werd Hrozný gewaar dat de teksten in de akkers aan de voet van de *tell* door de lokale bevolking werden opgedolven. Hij wist daar in korte tijd nog ruim 1000 teksten te bergen, in wat de ruïnes van enkele woonhuizen bleken te zijn.

Deze woonhuizen behoorden tot de aan de voet van de muren gelegen benedenstad, door de Assyriërs met de Mesopotamische term *kārum*, "kade", dan ook "handelskwartier" genoemd. Deze *kārum* was met zijn faciliteiten inmiddels uit de klandestien opgegraven teksten goed bekend geworden. Het filologisch onderzoek van deze in Europa en Amerika door musea en particulieren gekochte en geleidelijk in spijkerschrift gepubliceerde teksten had namelijk niet stilgestaan. Eveneens in 1925 verscheen een eerste samenvattende analyse van de Assyrische handelskoloniën van de hand van de geniale Landsberger, uitgegeven in de reeks *Der Alte Orient* en dus ook bestemd voor een ruimere kring belangstellenden. In deze analyse, die nog steeds bewondering afdwingt, werd reeds vastgesteld dat *kārum* Kanesj het bestuurlijke centrum was van een netwerk van "koloniën" en factorijen, verspreid over grote delen van Centraal-Anatolië. Daarnaast verdient evenzeer vermelding het werk van de Assyrioloog J.Lewy, die van de uitgave en bestudering van de teksten zijn levenswerk maakte en vooral bekend is om zijn editie van alle beschikbare rechtsoorkonden, met een uitvoerig commentaar van commerciële en juridische aard. De belangrijkste groepen teksten vóór de tweede wereldoorlog uitgegeven waren de collecties van het British Museum (4 delen), van het Louvre (5 delen), van de Yale Babylonian Collection (2 delen) en Istanbul (1 deel).

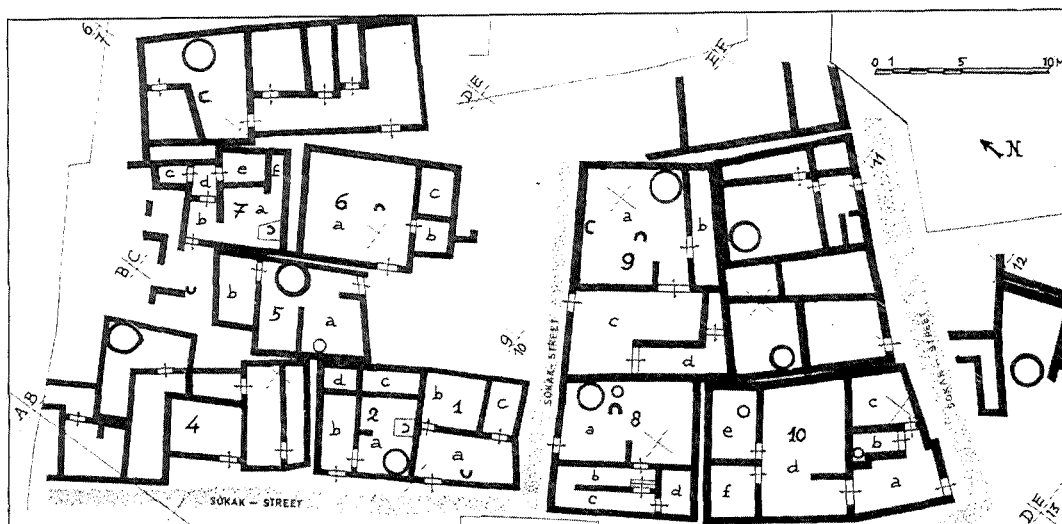
De door de bestudering der teksten duidelijk geworden betekenis van Kanesj-Kültepe leidde tot Turkse opgravingen ter plaatse, onder auspiciën van de

1. Kültepe en de *kārum* bij het begin der Turkse opgravingen in 1948. In de *tepe* sporen van eerder gegraven; in het veld, rechts, het begin van de opgraving van de *kārum* (zwart, kruisvormig).

2. Ruïneheuvel en *kārum* naar de toestand van ca. 1975: 1. gebouw met dolk van Anitta; 2. citadel (1,3 ha); 3. paleis; 5-6 huizen.

3. Plattegrond van deel van *kārum* (B/G -7/12). In de huizen de ovens (cirkels) en haarden (halve cirkels). In huizen 5-7 werden geen tabletten gevonden, in 1, 2 en 4 enkele, in 9c wat meer, en in 10f een archief van 1600 tabletten en 400 gezegelde enveloppen. In huis 2 woonde een handelaar in aardewerk. (Özgüç 1986, plan 2)

'Türk Tarih Kurumu', sinds 1948 jaarlijks ondernomen onder leiding van Professor Tahsin Özgüç. De aandacht wordt verdeeld over de stadsheuvel (sinds 1950) en de omvangrijke *kārum*, waarvan steeds meer huizen en "districten" aan het licht komen, al zijn de grenzen ervan nog niet bekend. Wel is duidelijk geworden dat deze echte benedenstad - met als bewoners niet alleen Assyrische handelaars, maar ook veel inheemse Anatoliërs, waaronder kooplieden en ambachtslieden - een eigen ommuring bezat.

Over de resultaten van de opgravingen op de stadsheuvel, met belangrijke monumentale architectuur gelijktijdig met de bewoning van de *kārum*, maar waar tot op heden slechts 40 teksten ontdekt werden, zijn slechts beknopte, voorlopige rapporten beschikbaar. De vondsten in de *kārum*, tot 1959, werden uitvoerig gepubliceerd in drie omvangrijke opgravingsrapporten, met aandacht voor de architectuur, de ceramiek, de sculptuur en de op de enveloppen der kleitabletten voorkomende zegelafrollingen. Mevrouw Nimet Özgüç wijdde aan de zegels - de zogenaamde 'Anatolische groep' en de zegels op tabletten uit een jongere fase van de *kārum* - voor archeologen en kunsthistorici belangrijke studies (Özgüç, 1965 en 1968). Over de opgravingsresultaten sinds 1959 verschenen rapporten in enkele Turkse tijdschriften (*Bulleten* nos. 65-76 en *Anatolia* 7,8 en 10), een aantal gespecialiseerde artikelen (gewijd aan ceramiek, "idolen" en metalen objecten) en een overzichtsartikel (Özgüç 1966). De voortgang is ook te volgen aan de hand van de overzichten over 'Archaeology in Asia Minor', die Professor M.J. Mellink jaarlijks in het *American Journal of Archaeology* publiceert. Een pas gepubliceerd vierde opgravingsverslag in boekvorm (Özgüç 1986) geeft een rijk geïllustreerd overzicht van de belangrijkste vondsten tussen 1959 en 1985 vooral in de *kārum* gedaan, dat ons in staat stelt ons een goed beeld te vormen van de rijke en vaak verrassend goed bewaarde materiële cultuur van de stad in de 19^e en 18^e eeuw v.Chr.

2. De teksten en hun bestudering

Van de ca. 11 000 teksten tot dusverre door de Turkse opgravers in de huizen der kooplieden ontdekt is nog zeer weinig gepubliceerd. Wel zijn gegevens op verschillend terrein uit de teksten verzameld en gepubliceerd, vooral door de epigraaf, Professor Kemal Balkan. Zijn belangrijke publicaties betreffen onder andere de datering en de chronologie (Balkan 1955), aspecten van het handelsjargon, inheemse leningen en schuldregelingen. Ook publiceerde hij een belangrijke brief gewisseld tussen een koning van Kanesj en zijn collega van de stad Mamma (Balkan 1957), waarin een poging gedaan wordt een dreigend conflict, veroorzaakt door twee vazalvorsten ("honden") van beiden, te bezweren en een interessante historische terugblik wordt geworpen.

4. Een van de best bewaarde en rijkste huizen van de *kārum* (16 x 5.5 m), blijkens het archief van 600 teksten (in vertrek *c* gevonden) van de Assyriër Alāhum. Ruimte *a* diende voor het opslaan van voorraden (met 8 grote kruiken en vaten) en daar stond wellicht de ladder naar de woonétage. De oven in *b* is gaaf en 1.5 m hoog met een vuurpot van 65 cm hoogte. De keuken, *d*, bevat een hoefijzer-vormige haard, op lemen platform, en een grote verscheidenheid aan fraai vaatwerk. Het huis heeft een stenen fundament en onderbouw tot 60 cm boven de vloer, daarop muren van lemen tichels, behalve de muren van *a* en in *b* achter de oven, die van steen zijn. Resten van houten deurkozijnen en draaipunten werden in toegangen tot *c* en *d* aangetroffen.

De vertraging in de publicatie is nadelig, omdat daardoor de bestudering van per handelshuis compleet opgegraven archieven (met soms vele honderden teksten per huis) nog onmogelijk is. De wel beschikbare teksten zijn de onvolledige restanten van klandestien opgegraven, door verkoop versnipperde en over tal van musea en particuliere verzamelingen verspreide archieven. Daarvan beschikken we thans over ca. 3500 stuks, waaronder ook 120 in de Böhl-collectie van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Onder deze vóór 1948 gevonden teksten zijn zeer weinig documenten van inheemse, Anatolische bewoners van de *kārum*. De publicatie van enkele zulke archieven, kennelijk door de opgravers aan het licht gebracht, zou onze kennis van het vroege Anatolië zelf zeer verdiepen, zoals uit de beschikbare gegevens wel duidelijk is. Onder het opgegraven materiaal bevinden zich ook ca. 150 à 200 teksten uit de jongere fase van de *kārum* waarover ook nog weinig bekend is. Hun publicatie is wenselijk, onder andere voor de oplossing van de chronologische vragen. De enkele sinds 1948 opgegraven

"schoolteksten" zouden ons inzicht kunnen geven in de schrijvers-opleiding der Assyriërs, waarvan blijkens een aantal niet-Assyrische teksten met schrijffouten en taalkundige eigenaardigheden ook enkele Anatoliërs profiteerden. Van de schrijvers-opleiding in Assyrië in deze tijd is tot dusver nog niets bekend.

De bestudering van de wel toegankelijke, grotendeels "klandestiene" teksten heeft vooral sinds de vijftiger jaren aanzienlijke vorderingen gemaakt, gestimuleerd door de nieuwe opgravingen en een toenemende interesse voor de sociaal-economische geschiedenis van de oudheid. Er verschenen van de hand van een dozijn Assyriologen in totaal bijna twintig boeken uitsluitend aan dit materiaal gewijd. Ruim de helft zijn eerste uitgaven en bewerkingen van teksten in diverse musea, terwijl er één boek is (*Ichisar 1981*, vgl. *Larsen 1982*), waarin een poging wordt gedaan het complete archief van één prominente handelaar te reconstrueren. De overige monografieën zijn gewijd aan de grammatica en het vakjargon van de teksten, aan de persoonsnamen, allerlei aspecten van de handel en de structuur der handelskoloniën, de geschiedenis, het recht en zelfs de godsdienst der oude Assyriërs. Daarnaast staan vele tientallen artikelen, waaronder ook samenvattingen in standaardwerken, zoals de trefwoorden 'Handelskolonien' en 'Kaniš' in het *Reallexikon der Assyriologie* 4 (1975), 90-97 en 5 (1980), 369-389.

3. Belangstelling en perspectieven

De ontdekkingen te Kanesj gedaan hebben sinds 1948 in ruime kring de aandacht getrokken. Dat gold eerst vooral de spectaculaire archeologische vondsten, waartoe men ook de fraai gezegelde enveloppen van de brieven en oorkonden kan rekenen. Professor Özgüç publiceerde erover in de befaamde archeologische kroniek van de *Illustrated London News* (de nos. van 18-12-1948, 14-1-1950 en 6-10-1951) en in de *Scientific American* van 1963 (vol. 208, 97-106) een studie getiteld 'An Assyrian Trading Outpost'. De vondsten van Kanesj vormen inmiddels een essentieel onderdeel van de archeologie en kunstgeschiedenis van het oude Klein-Azië, waaraan in alle handboeken en kunstgeschiedenissen aandacht wordt besteed (*Goetze 1958*; *Orthmann 1975*). Omdat de jongste periode van de stad en *kārum* het cultuurhistorisch voorland vormt van het Oudhettitische rijk heeft Kanesj zich een vaste plaats veroverd in de Hittitische (cultuur)geschiedenis (b.v. *Bittel 1976*). En inderdaad zijn er aanwijzingen voor historische relaties, want de grote daden van twee vorsten van Kanesj, Pithana en zijn zoon Anitta, uit de jongere *kārum*-fase bekend, zijn ons overgeleverd via een tekst in de Hittitische hoofdstad gevonden. Ze werden daar blijkbaar afgeschreven en bewaard omdat er sprake was van een zekere politieke en ideologische continuïteit, al zijn de details nog wat onduidelijk (er ligt trouwens meer dan een eeuw tussen het "groot-koningschap van Anitta" en de eerste Oudhittitische vorst, die Hattusj(a) tot zijn residentie maakte).

De gegevens over de Oudassyrische handel, de oudste uitvoerig gedocumenteerde in zijn soort, ontmoeten in toenemende mate ook de interesse van historici en cultureel-anthropologen (*Adams 1974*). Het materiaal is belangrijk voor de actuele discussie over de structuur van de vroege handel, waarbij de rol van markten, handelaars en "geld" in geding is. Daarbij wordt onder andere gestreden over de vraag of en in welke mate toen reeds sprake was van particulier ondernemerschap dat inspeelde op vraag en aanbod en uit was op winst. Of moet men eerder denken aan voor "staat" of "paleis" werkende commerciële agenten en vaste 'ruilkoersen', waarbij de import van noodzakelijke verbruiksgoederen en grondstoffen en niet de export van eigen surplus-voorraden en producten op de voorgrond stond?

De bestudering van de teksten heeft voor deze discussie belangrijke gegevens opgeleverd, maar de kennis kan stellig nog verfijnd en verdiept worden. Zeker als de regulier opgegraven handelsarchieven, thans in het museum van Ankara bewaard, voor studie beschikbaar komen. De kansen daarop zijn thans niet ongunstig nu in 1984 in Turkije een 'Comité voor de Publicatie der Kültepe-teksten' werd geïnstalleerd, dat zich verzekerde van de steun van enkele Europese Assyriologen als 'consultants'. Maar het integraal publiceren van meer dan tienduizend spijkerschriftteksten is een enorme en tijdrovende opgave. En dat aantal is zeker niet het totaal van de schriftelijke documentatie die bereikbaar is, want een flink deel van de *kārum* wacht nog op opgraving en het aantal teksten neemt jaarlijks met enkele honderden toe. Maar laten we realistisch blijven en ons concentreren op wat thans toegankelijk en bestudeerd is.

4. Een stukje geschiedenis

Opgravingen en teksten tonen ons een bloeiende handelsnederzetting en commerciële activiteiten, waarvan de start moeilijk precies te dateren is, maar waarvan het einde gemarkeerd wordt door verwoesting. In de *kārum* onderscheiden de opgravers vier lagen, waarvan de oudste, III en IV, slecht onderzocht zijn en nog weinig hebben opgeleverd. Ze dateren wel uit de periode rond 2000 v.Chr. (volgens de meest gangbare chronologie van het oude Voor-Azië). De bloeiperiode omvat laag II en I^b (de schaarse resten van de jongste laag, I^a, zouden gelijktijdig zijn met het begin van het Oudhittitische rijk). Deze bloeiperiode correspondeert met de lagen 8 en 7 op de stadsheuvel, waar in de 'citadel' boven elkaar twee grote (meer dan 1 ha), door brand verwoeste paleizen werden aangetroffen. Ook buiten de citadel trof men daar, naast woonhuizen, in beide lagen monumentale architectuur aan, onder andere een gebouw, in laag 7, met een dolk met de naam van de reeds genoemde koning Anitta erop. Ook in de *kārum* is een duidelijke caesuur tussen de lagen II en I^b, op veel plaatsen gemarkeerd door brand en een tot 1.5 m dikke puinlaag. De jongere laag I^b kende een bijna even

grote, welvarende benedenstad met ruime huizen en stellig ook veel handelsactiviteit. Het aantal teksten is echter zeer gering (minder dan 200, grotendeels nog ongepubliceerd) en dat wijst er al op dat de rol van de (veel schrijvende) Assyrische handelaars veel beperkter was, al waren ze nog actief en ter plaatse aanwezig. Ook zijn er veranderingen in de bestuursstructuur, de wijze van dateren en het handelspakket, waaruit tin en bepaalde ten tijde van laag II veel voorkomende soorten wollen stoffen verdwijnen. Dat Kanesj ook toen nog een rol in de internationale handel speelde weten we uit enkele in Mari gevonden teksten, die grote handelskaravananen noemen, die onder andere naar Kanesj gaan. De Mesopotamische handel met Anatolië blijkt voorts uit vondsten in het uit die tijd daterende paleis van Acem Hüyük (ca. 200 km ten Zuidoosten van Kanesj), waar kleizegelingen (afkomstig van zakken of vaten) werden gevonden met onder andere de naam van koning Sjamsji-Adad I van Assyrië (ca. 1800 v.Chr.; *N. Özgüç 1980*). Uit de stijl van de rolzegels gebruikt op tabletten uit de jongere laag I^b kan men afleiden dat deze tot ver in de 18^e eeuw v.Chr. bestaan heeft. De teksten vermelden ook een aantal inheemse vorsten van Kanesj, wat ook op een duur van verscheidene generaties wijst.

Een nauwkeuriger datering is mogelijk dankzij Assyrische teksten uit deze laag, die volgens het Assyrische systeem naar jaareponiemen gedateerd zijn. Deze dateringen waren toen in heel Noord-Mesopotamië waar Assyrië de scepter zwaaide in gebruik. Met behulp van dit materiaal en vooral een pas uitgegeven lijst van jaareponiemen uit Mari (door Assyrië overheerst tijdens het eerste kwart van de 18^e eeuw v.Chr.) komt men tot de conclusie dat deze I^b-periode zeker 100 jaar geduurd heeft, ruwweg tussen ca. 1850 en 1750 v.Chr. Uit deze periode stammen ook de enige andere bewijzen van Assyrische handelsactiviteit in Anatolië tot dusver aangetroffen. Het zijn de resten van handelsnederzettingen in *Alişar* (identificatie met een oude stad is nog omstreden) en in *Boğazköy* de latere hoofdstad der Hittieten, Hattusja (*Bittel 1970*, ch.II), in de Oudassyrische teksten voorkomend als Hattusj (naast "het land Hattum"). In beide plaatsen werden resten van (handels)huizen aangetroffen alsmede enkele tientallen, vaak beschadigde teksten, die via jaareponiemen globaal in deze (lange) periode gedateerd kunnen worden. Uit Alişar kennen we zelfs twee (geïsoleerde) teksten die de naam van koning Anitta vermelden (*Veenhof 1985*).

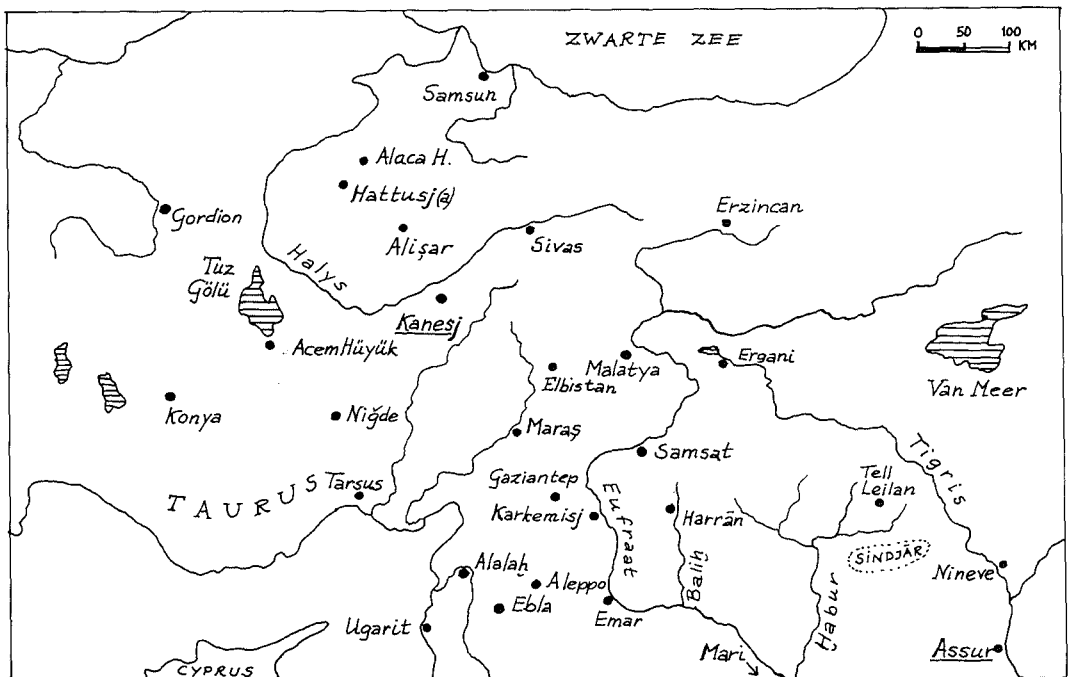
Tijdens fase II van de *kārum* zijn de Assyriërs prominent aanwezig. Uit de gebruikte jaareponiemen is af te leiden dat deze fase ca. 70 jaar duurde, vermoedelijk van ca. 1925-1855 v.Chr. Deze datering lijkt amper ruimte te laten voor een flinke caesuur in *kārum* Kanesj en dit wijst op een probleem. De lijst van jaareponiemen nu uit Mari bekend bewijst dat ook enkele eponiemen uit de periode rond 1850 v.Chr., toen Kanesj verwoest was, op teksten uit de *kārum* voorkomen. Misschien was de verwoesting niet totaal en ging de handelsactiviteit enkele

decennia op bescheiden schaal verder, alvorens de benedenstad in fase I^b tot nieuwe bloei kwam.

Het begin van laag II, rond 1925 v.Chr., brengt ons in de regeringstijd van de Assyrische koning Erisjum I. Van hem en van zijn voorganger, Ilusjuma, is uit enkele inscripties bekend dat zij maatregelen troffen die, al is niet alles duidelijk, ook ten doel hadden de functie van Assur als handelsstad te versterken. Dat gebeurde waarschijnlijk door handelaars uit Babylonië en uit het Oosten (Iran) aan te trekken en wellicht in de fiscale sfeer privileges te verlenen (Larsen 1976, 63-80). Dat doende kunnen zij een commercieel vacuum hebben opgevuld, dat was ontstaan toen het grote rijk van de Derde Dynastie van Ur rond 2000 v.Chr. onderging, een rijk dat ook handelscontacten met het Noorden moet hebben gehad. Zulke relaties waren er wellicht zelfs enkele eeuwen eerder, tijdens de Vroege Bronstijd. Er is een legendarisch verhaal rond koning Sargon van Akkad (24e eeuw v.Chr.), die Mesopotamische handelaars in Anatolië te hulp komt en de koning van de stad waar zij werken verslaat. Die stad, Purusjanda, is vier eeuwen later, voor de Oudassyrische handel nog steeds één der belangrijkste commerciële en politieke centra, met ook een Assyrische *kārum*. Het is niet onmogelijk dat de stad identiek is met de ruïnes van het al genoemde Acem Hüyük. Zijn die vroege commerciële banden met Mesopotamië een historisch feit, dan zouden de oudere lagen van de stadsheuvel van Kanesj - de bewoning in de *kārum* gaat niet verder terug dan ca. 2000 v.Chr. - daar bewijzen van kunnen leveren. Tot dusver kunnen we niet verder teruggaan dan ca. 1925 v.Chr. Maar het is misschien niet uitgesloten dat er een oudere fase was, waarin niet Kanesj het commerciële centrum was. En ook voor de Oudassyrische periode moet men trouwens een ontwikkeling aannemen van een fase van rondreizende handelaars, opererend vanuit Noord-Mesopotamië met misschien eerst één enkel Anatolische pied-à-terre, tot een uitgebouwd handelssysteem met zeker twintig factorijen over heel Anatolië. De te Kanesj gevonden teksten werpen hier geen licht op, omdat ze slechts de laatste periode van twee, zelden drie generaties handelaars bestrijken, toen Kanesj onmiskenbaar het bestuurlijke centrum was.

5. Anatolië in de 19^e eeuw v.Chr.: politiek en economie

De vondsten te Kanesj geven ons een goed beeld van de cultuur van het welvarende Anatolië uit de Midden-Bronstijd, een welvaart die ook duidelijk blijkt uit de inventaris en architectuur van de huizen der Assyrische handelaars, die in alle opzichten de lokale cultuur weerspiegelen. De welvaart steunde enerzijds op de landbouw, anderzijds op ambacht en handel. Uit de Assyrische teksten is duidelijk dat er in Anatolië levendig gehandeld werd in zilver, goud, koper, tin en wollen stoffen. Via heffingen op de Assyrische import van tin en stoffen beschikten de lokale paleizen over aanzienlijke hoeveelheden hoogwaardige goederen voor gebruik of om door te verkopen. Daar kwamen nog inkomsten uit andere bronnen bij.

5. De geografische horizon van de Oudassyrische handel. De karavaanroute liep van Assur noordwaarts, langs het Sindjâr-gebergte, dan westwaarts door het stroomgebied van de Ĥabur en de Baliĥ. Na de oversteek van de Eufraat, ergens ten noorden van Karkemisj, kon men een zuidelijke of een noordelijke route kiezen, ook afhankelijk van de uiteindelijke bestemming. Het gebied tussen Kanesj en Elbistan-Maraş is erg bergachtig. Het net van handelsnederzettingen reikte van de monding van de Halys tot de Taurus en de streek van Gaziantep, en van het Tuz Gölü (Zoutmeer) en de vlakte van Konya tot de Eufraat (Malatya - Ergani).

De metaalnijverheid, die vooral steunde op de inheemse voorkomens van koper (Ergani, bij de bronnen van de Tigris) en zilver, was van groot belang en de koperhandel bloeide. Daarop wijzen de talrijke vondsten van metalen voorwerpen te Kanesj, vooral in de rijke graven, onder de vloeren van de huizen in de *kārum*. Eén huis in het, vooral door inheemsen bewoonde, zuidoostelijke gedeelte van de *kārum* bleek het atelier te zijn van een kopersmid. Het bevatte nog een groot aantal steatieten gietvormen van diverse typen bijlen, dolken, hangers en andere sier- en gebruiksvoorwerpen (Ozgüç 1986, 39 v.). Veel Anatoliërs moeten van de internationale handel hebben geprofiteerd. In de Assyrische teksten vinden we vaak Anatolische hoogwaardigheidsbekleders die waren afnemen of moeten betalen. In de *kārum* opereerde voorts een groep lokale handelaars en geldschietters, die waarschijnlijk ook in de Assyrische behoeften aan graan, vlees en bier voorzagen. De Anatolische handel beperkte zich bovendien zeker niet tot wat de Assyriërs im- en exporteerden. Er was stellig ook handel tussen de steden onderling, al hadden de Assyriërs ook daar een deel (koper en wol) van in handen. Dat de laatsten

echter nooit koper of brons exporteerden laat ruimte voor de veronderstelling dat de Anatoliërs dat zelf deden, profiterend van de rijke lokale voorkomens van koper (Ergani-Maden).

Er waren stellig ook handelscontacten met andere delen van Klein-Azië, wellicht zelfs met Thracië en de Balkan, zeker met Syrië. Deze laatste blijken uit de aanwezigheid van Syrische importgoederen in de *kārum*, en worden in enkele teksten vermeld. Een Assyrische handelaar vermeldt in een brief (ATHE 32): "Veel mannen uit Ebla (in Noord-Syrië) zijn hier (een niet nader genoemde Anatolische stad) gekomen en men heeft hun in het paleis veel koper uitgewogen en zij hebben in ruil daarvoor Amorietisch zilver gegeven tegen een koers van 150:1". Ook de karavaanroutes der Assyriërs raakten Noord-Syrië, vooral in het gebied waar men de Eufraat overstak, en ook enkele andere Syrische plaatsen komen in de teksten voor, zoals Tadmur, het latere Palmyra, en Zalpa aan de Baliḥ (?), waar ook een *kārum* was. Mari, Harrān, Emar, Alalach en Ugarit komen echter niet voor, evenmin als Aleppo/Jamḥad.

Politiek gezien was Anatolië geen eenheid. Het bestond uit een reeks min of meer onafhankelijke vorstendommen, vaak stadstaten (*Orlin 1970*, ch.III), die soms met elkaar rivaliseerden, zoals af en toe ook uit Assyrische teksten blijkt als ze spreken over "onrust" in het land, over "stremming" in de handel, of over het (weer) heersen van "vrede" (*šulmum*). Een zwaar beschadigde tekst meldt dat "de man (vorst) van Sjinahuttum, de man van Amkuwa, en de man van Kapitra gemene zaak maakten en tegen de man van Hattusj in opstand kwamen. Naar de man van Kanesj..." (afgebroken). De boven vermelde 'Anitta-tekst' beschrijft voor een iets latere periode diens militaire operaties tegen diverse steden, die leidden tot de suprematie van Kanesj = Nesja. Nog weer later moet zo'n machtsstrijd uitgelopen zijn op de definitieve triomf van de vorst van Kussar, de eerste 'Hittitische' koning, die Hattusj tot zijn residentie maakte en zich daarnaar Hattusjili noemde.

Niet alle vorsten waren even machtig en er was onderscheid tussen klein en groot. De "grootvorsten" hadden een aantal kleinere als vazallen onder zich, in de tussen Anumhirbi van Mamma en de koning van Kanesj gewisselde brief (zie boven onder 2) verachtelijk "honden" genoemd. Zulke "honden" waren niet steeds gemakkelijk onder controle te houden en ook de boven geciteerde 'samenzwering' van drie vorsten tegen Hattusj kan zo'n opstand van vazallen geweest zijn. De koning van Purusjchanda gold als zo'n "grootvorst" en later ook Anitta van Kanesj. Hoe groot de territoria (de teksten spreken van "land van Kanesj" etc.) der vorsten waren is niet precies bekend. Ze omvatten in ieder geval een ruim ommeland met een aantal dorpen en stadjes. Twee van de zeldzame op de stadsheuvel van Kanesj in een "paleis" gevonden teksten sommen enige tientallen personen ("koppen") op die onder de kroonprins van Kanesj ressorteren, en die afkomstig zijn uit

minstens vijftien verschillende plaatsen. Een bekende brief (ATHE 62) vermeldt dat de vorstin (!) van Kanesj, die Assyriërs op smokkel (ontduiking van invoerrechten) heeft betrappt, naar drie ten zuidoosten van Kanesj (vermoedelijk in het gebied van Elbistan-Maraş) gelegen steden schrijft met de opdracht goed op te letten. Als deze steden, al of niet onder een eigen vazalvorst, onder Kanesj ressorteerden, moeten we rekening houden met een territorium dat zich wel 150 km ten zuidoosten van Kanesj uitstrekte.

6. Samenleving en bevolking

Ons inzicht in de structuur van de samenleving is beperkt, vooral door gebrek aan (gepubliceerde) inheemse oorkonden. De zojuist genoemde administratieve teksten uit één der paleizen van Kanesj sommen groepen van mannen op aangeduid als "(volgend) achter" of "(behorend) bij" met name genoemde personen. Het totale aantal in één van beide wordt gekwalificeerd als "personeel van Turupani, de kroonprins". Dat is een duidelijke aanwijzing voor sociale gelaagdheid en een hiërarchische bestuursstructuur, die wel dienstplicht of korvee zal hebben geïmpliceerd, en onlangs is inderdaad de (Hoerritische) term voor "dienstplicht" (*unuššu*) in een tekst opgedoken!

Over die structuur is weinig bekend; vaak spreken de teksten in algemene zin over "het paleis", vooral ook in de commerciële en juridische contacten met de Assyriërs. De meeste informatie ontleen we aan de betekenis en het voorkomen van beroepsnamen en functieaanduidingen die blijkbaar tot het Anatolisch "overheidsapparaat" behoren. Een aantal van deze personen komt voor als handelspartners (vooral crediteuren of debiteuren) van Assyriërs; anderen verschijnen als getuigen of controlerende instantie in inheemse oorkonden, vooral in die welke betrekking hebben op (gedwongen) verkoop van huizen en slaven (*Veenhof 1982*).

Naast eenvoudige beroepsaanduidingen als "leerlooier", "volder", "tuinman", "timmerman" en "smid" staan titels die beginnen met *rabi*, "de grote van", d.w.z. "hoofd van" of "opper-". Het volgende zelfstandige naamwoord duidt of de personen of de zaak aan waarover de functionaris het opzicht heeft. Bekend zijn onder andere de "oppersmid", "oppertuinman", "oppertolk", "oppermolenaar", "opperherder" e.d., voorts de opzichter over de paarden, de runderen, de wapens, de (offer)tafels (?), de markt, het personeel, de slaven, de dorsvloer, het open veld, het graan, de bewaking, de grens (?), de scepter (?), de voorraadsschuren e.d. Belangrijk was de *rabi sikkitim*, misschien het hoofd van de militie, en vooral de "grote van de trap" (*rabi simmiltim*), meestal naast de vorst genoemd en kennelijk de kroonprins, omdat we de persoon in kwestie in enkele gevallen later zelf als vorst ontmoeten. Misschien werd hij ook aangeduid als "de tweede man". Interessant is het optreden van de "opzichter van de markt", die eenmaal een gevluchte schuldslaaf van elders terughaalt (terugkoopt?), waarop de eigenaar/crediteur hem moet betalen. Tot de personen wier beroep wordt vermeld behoren ook priesters van

diverse Anatolische goden, die soms als getuigen optraden.

Ook al is onze kennis gebrekkig, duidelijk is wel dat we met een administratief behoorlijk georganiseerde en geleide samenleving te doen hebben, waarin "het paleis" een redelijke greep op de bevolking had. De nog schaarse inheemse oorkonden laten ook zien dat er een verscheidenheid van rechtsvormen bekend was, met name op het terrein van het familierecht (huwelijk, echtscheiding, erfdeling, broederschap), het schuldrecht (inclusief garantie, onderpand, schulderslaving en loskoop), en ongetwijfeld ook op dat van het handelsrecht. Dat ook deze oorkonden in het Assyrisch gesteld zijn maakt het soms wel moeilijk de eigen Anatolische vormen en elementen te onderscheiden door hun taalkundig Mesopotamische gewaad heen. De soms gecompliceerde commerciële relaties met de Assyriërs, de hoog ontwikkelde nijverheid en de materiële welvaart zijn trouwens ondenkbaar zonder een behoorlijke interne organisatie en beroepsmatige specialisatie.

Inzicht in de samenstelling van de bevolking verschaffen ons de meer dan duizend namen van Anatoliërs tot dusver uit de teksten bekend. Taalkundig en ethnisch was Anatolië evenmin een eenheid als politiek. De analyse van de namen (*Garelli 1963*, 127-166, gevolgd door *Laroche 1966*) wijst uit dat het merendeel der personen van indo-germaanse origine was en taalkundig gezien 'Nesieten' genoemd kan worden. Deze benaming berust op het gebruik van de termen *nesili* en *nesumili*, resp. "taal van Nesa/de Nesiet", die de Hittieten zelf gebruikten ter aanduiding van wat wij het (spijkerschrift)Hittitisch noemen. Deze vroeger wat mysterieuze aanduiding is begrijpelijk geworden nu duidelijk is dat Nesa (of Nesja) een andere (verkorte en iets jongere?) naam is voor Kanesj. De "taal van Kanesj" is dus Hittitisch en dat blijkt ook voor de 19^e eeuw v.Chr. (tweehonderd jaar vóór het begin van het Hittitische rijk) in wezen zo te zijn. Wel vertoont de uit de namen van Kanesj te distilleren taal uiteraard, vergeleken met het latere Hittitisch, enkele "archaïsche" trekken. Typische uitgangen (ter aanduiding van noties zoals "die van...", "afkomstig uit", soms met een speciale vorm voor het vrouwelijk) en nominale elementen van de namen zijn uit het Hittitisch bekend (bijvoorbeeld *kunna*, "recht"; *nakki*, "gewichtig"; *niwa*, "nieuw", *šuppi*, "zuiver"; *ḫappu*, "schuilplaats"; *ḫašta*, "held").

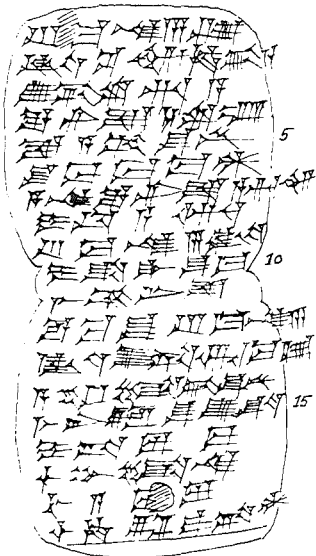
Naast deze 'Nesische' elementen staat een beperkter aantal namen dat wijst op bewoners behorend tot de oudere, niet-indo-europese, "protohattische" bevolking, tot de Luwiërs en tot de Hoerrieten (bijvoorbeeld de al genoemde koning Anum-hirbi van Mamma). Veel namen zijn interessant omdat ze namen van goden van deze bevolkingsgroepen bevatten, of namen van ook later bekende steden, rivieren en bergen (zoals Tudhalia, een vergoddelijkte berg, ook de naam van latere Hittitische koningen).

Uit de analyse van de namen blijkt dat de indo-europese "Proto-Hittieten" reeds rond 1900 v.Chr. in Centraal-Anatolië de dominante bevolkingsgroep zijn. De algemeen aangenomen "indo-europese" penetratie (om niet van invasie te spreken) van Anatolië lijkt dus een verschijnsel van het einde (?) van de derde millennium v.Chr. Pas na volledige publicatie der teksten kan duidelijk worden of er in dat opzicht regionale verschillen waren. Daarvoor moeten we ook meer gegevens hebben, bijvoorbeeld uit één van de noordelijke (Zalpuwa, aan de Zwarte Zee), zuidelijke of westelijke steden met een Assyrische handelsnederzetting, waarvoor de hoop op het succes der opgravers is gevestigd.

7. Anatoliërs en Assyriërs

De veelvuldige contacten tussen Anatoliërs en Assyriërs, die soms lange jaren in de *kārum* bleven wonen, zijn uiteraard niet zonder gevolgen gebleven. Boven werd reeds vermeld dat aan de huizen der Assyriërs niet is af te zien dat zij vreemdelingen waren, daar zij zich in materiëel opzicht aansloten bij de lokale gebruiken en voorzieningen. Te verwachten typisch Mesopotamische praktijken inzake begraving, cultus of bestuur zijn niet waarneembaar of nog niet gevonden. Dit geldt onder andere voor de in de teksten voorkomende tempel of kapel van de god Assur, waar de eden werden gezworen, en het *kārum*-huis, waar bestuurd, rechtgesproken en de boekhouding bijgehouden werd.

Slechts de kleitabletten en hun gezegelde enveloppen wijzen naar Mesopotamië. En juist daardoor hebben de Assyriërs invloed uitgeoefend. Een klein aantal Anatolische schrijvers leerde de Assyrische taal en het spijkerschrift en gebruikte het voor privé-doeleinden en ten dienste van de paleisadministratie. Daardoor kwamen zij in contact met administratieve technieken, juridische termen en ook rechtsgewoonten van de vreemdelingen. In welke mate de Assyriërs werkelijk invloed gehad hebben is moeilijk uit te maken. Men volgde de Assyrische vormen en conventies zeker niet zonder meer, want de inheemse rechtsoorkonden bevatten voldoende eigen elementen, zowel in formulering als inhoudelijk. Maar soms kan men Assyrische invloed veronderstellen, bijvoorbeeld bij regelingen inzake borgtocht, onderpand en hypotheek (*Veenhof 1978*). Verwijzingen naar koninklijke maatregelen, die bestaande (particuliere) schulden annuleren, zijn zeker op Mesopotamische voorbeelden geïnspireerd. De nauwe samenhang tussen taal en inhoud, juist in rechtsoorkonden, maakt het moeilijk door de Assyrische terminologie heen de Anatolische substantie te ontdekken, tenzij geheel eigen Anatolische termen opduiken. Zo'n term is bijvoorbeeld *tusinnum*, een aanduiding voor een persoon die (later) claims zou kunnen laten gelden op een verkochte slaaf. Er is natuurlijk geen reden om aan te nemen dat er geen ontwikkeld inheems gewoonterecht bestond, ook al kende men geen schriftelijke protokollering. Verschillende inheemse rechtsoorkonden (huwelijks- en broederschapscontracten,

2/3 ma-na 5 GÍN		2/3 mine 5 sikkels
KÛ.BABBAR ší-im Ħa-pí-a		zilver, prijs van Ħapia
ú Pí-ru-ri-a		en Piruria -
E-ni-iš-a-ru-um		Enišārum
iš-a-am-šu-nu	5	kocht hen (daarvoor).
šu-ma ma-ma-an		Indien iemand
a-na E-ni-iš-a-ri-im		jegens Enišārum
i-tù-a-ar		(erop) terugkomt,
2/3 ma-na 5 <GÍN> KÛ.B.		2/3 mine 5 sikkels zilver
i-ša-qal šu-ma	10	betaalt hij. Indien
la-am-ni-iš		hij (E) hem (Ħ) slecht
e-pá-šu 2/3 ma-na 5 GÍN		behandelt zal hij 2/3 mine
KÛ.BABBAR ú-ta-ar-ma		5 sikkels zilver teruggeven
a-šar li-bi-šu-nu		en waar (heen) ze maar willen
me -er-ra-šu ú šu-ut	15	zullen zijn zoon en hijzelf
i-ta-lu-ku		vertrekken.
IGI Pu-li-na		Voor Pulina,
IGI A-l[u]-lu		voor Alulu,
IGI Ħa-ra-áš-ta-an		voor Ħaraštan.

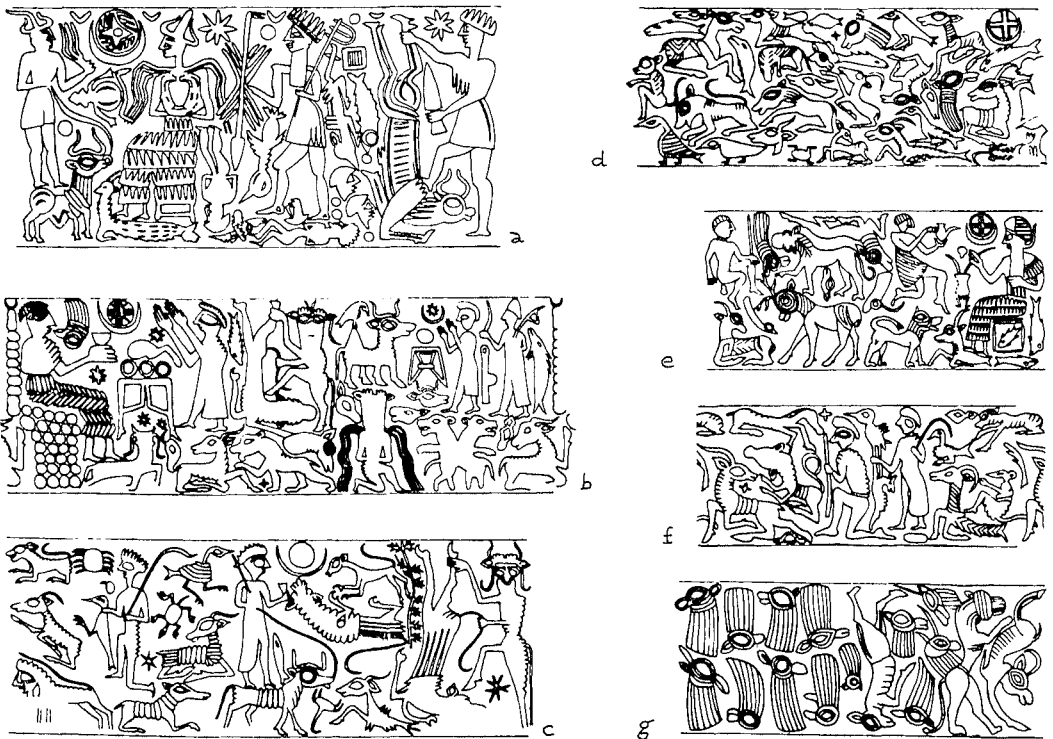
6. Een inheems-Anatolische, in het Oudassyrisch gestelde oorkonde uit kārum Kanesj, deel uitmakend van de Liagre Böhl-Collectie van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden (LB 1218; 4,4 x 4,2 cm., tweezijdig beschreven). In deze oorkonden verkoopt een zekere Ħapia zichzelf en zijn zoon Piruria aan een zekere Enišārum, iemand die we uit een dozijn oorkonden als een Anatolische geldschietter kennen (Veenhof 1978). De "prijs" die genoemd wordt is wel het bedrag van de schuld die de debiteur niet kon voldoen. Wie de krachtens deze oorkonde verworven bezitsrechten van Enišārum aanvecht - andere schuldeisers, familie van de debiteur, de schuldslaaf zelf? - moet een bedrag ter hoogte van de "koopprijs" betalen, misschien niet zozeer als boete als om daarmee Ħapia en zijn zoon in bezit of weer vrij te krijgen. Als Enišārum Ħapia en zijn zoon slecht behandelt, hebben zij het recht zich door terugbetaling van de "koopprijs" vrij te kopen en als vrije mensen te vertrekken. Deze bepaling wijst erop dat de "schuldslaaf" niet gelijk stond aan een lijfeigene, maar nog enige rechten en bescherming genoot. Drie getuigen (wier zegels ongetwijfeld op de niet bewaarde klei-enveloppe van deze oorkonde waren afgerold of afgedrukt) verlenen dit document rechtskracht.

7. Foto van een Oudassyrische handelsbrief uit kārum Kanesj in een geopende klei-enveloppe (Leiden, Liagre Böhl - Collectie, LB 1209 a/b).

erfdeling) laten dat ook door de Assyrische formulering heen uitkomen. Het is jammer dat de schrijvers die het spijkerschrift beheersten het niet hebben gebruikt voor het schrijven van hun eigen Anatolische taal, die we nu slechts via namen en een enkel leenwoord kennen.

Oorkonden in spijkerschrift zijn ondenkbaar zonder zegels, waarbij men in Mesopotamië sinds eeuwen het van ingegraveerde voorstellingen en soms van de naam van de eigenaar voorziene rolzegel gebruikte. Het Mesopotamische rolzegel duikt dan ook in deze periode voor het eerst voor geruime tijd (tot het einde van *kārum* fase I^b) in Anatolië op; daarna overheerst weer het typisch Anatolische stempelzegel. De rolzegels (bekend via hun afrollingen op tabletten; zegels zelf zijn amper gevonden) zijn niet slechts importstukken door Assyriërs meegebracht, maar ook een groot aantal exemplaren in "Anatolische stijl", gebruikt door inheemsen en Assyriërs. Hoe deze stijl ontstond is moeilijk precies te zeggen, omdat de teksten geen zegelsnijders noemen en ook geen atelier ontdekt is.

8. Rolzegels in "Anatolische stijl", variërend van exemplaren met nog duidelijk herkenbare Mesopotamische motieven (a-c) tot volledig Anatolische creaties (d,g). Veel dergelijke zegels werden door Anatoliërs benut (die ook het stempelzegel gebruikten), maar ook Assyriërs hadden ze; a behoorde toe aan de handelaar Ilwedāku. Tekeningen door Dominique Colon, gepubliceerd in *Cuneiform Texts from Cappadocian Tablets in the British Museum* 6 (London, 1975), pls. 48v., nos. 4, 72, 55, 52, 45, 28 en 31).

Wellicht zijn na verloop van tijd enkele Assyrische zegelsnijders naar Kanesj gekomen, die school maakten, ook onder inheemse kunstenaars. Misschien hebben de laatste, meer zelfstandig, Mesopotamische rolzegels (gekocht en) gecopieërd en aan hun eigen stijlgevoel, conventies (in de weergave van goden, mensen en dieren) en movieven-repertoire aangepast. Hoe dan ook, het resultaat is een zeer boeiende mengstijl, met een veelheid van elementen, waarbij behoorlijk vrij omgegaan werd met wat zegels uit Assyrië, Babylonië en Syrië aan vorm en inhoud te bieden hadden (*N.Özgüç 1965, 1968*).

Er waren natuurlijk ook de meer persoonlijke contacten tussen verkoper en afnemer, geldschietter en debiteur, en tussen burens en collega's in de *kārum*. Op het zakelijke vlak zien we allerlei commerciële contacten, maar het valt op dat er vrijwel nooit sprake is van echte commerciële samenwerking, bijvoorbeeld doordat Anatoliërs een compagnonschap met een Assyriër aangaan of in zijn onderneming investeren. Dat is wel niet toevallig. De Anatoliërs zijn primair klanten en bemiddelaars, die blijkens de teksten vaak krediet krijgen en als debiteurs verschijnen. Ook het bestuur van de "handelsgemeenschap" in de *kārum* was een vrijwel exclusief Assyrische zaak. Onder de functionarissen die bij toerbeurt, vooral als "weekeponiem", bestuurlijke taken kregen, vinden wij slechts hoogst zelden een niet-Assyriër. Wij moeten hierbij wel in rekening brengen dat *kārum* een Mesopotamisch concept was en dat de zo aangeduide, goed georganiseerde en politiek gezien onder de moederstad Assur ressorterende organisatie van handelaars vermoedelijk per definitie tot de Assyriërs beperkt was.

Nauwere persoonlijke contacten blijken vooral uit huwelijks-verbintenissen tussen beide groepen, waarvan het bewijs geleverd wordt door een beperkt aantal huwelijkscontracten en een enkele echtscheiding en vooral door gevallen waarin we de naam van beide echtgenoten kennen (*Veenhof 1982, 150v.*). Tot dusver zijn minstens vijftien gevallen bekend van Assyrische mannen gehuwd met Anatolische vrouwen. Dit getal stijgt als we aannemen dat gevallen waar vader en zoon een taalkundig verschillende naam dragen te verklaren zijn uit zulke gemengde huwelijken.

Dergelijke huwelijksverbintenissen zijn verklaarbaar uit het feit dat veel Assyrische mannen zich voor lange jaren in de *kārum* kwamen vestigen, jong en ongehuwd, of al gehuwd en dan met achterlating van hun echtgenote in Assur. In het laatste geval konden zevolgens het Assyrische gewoonterecht in Anatolië een "tweede vrouw" huwen, wier status lager was die dereerste echtgenote in Assur. Uit enkele brieven weten we dat gevoelens van eenzaamheid daarbij een rol speelden, maar ook de wens om niet verstoken te blijven van een goede verzorging. In een huwelijkscontract wordt bepaald dat een in Assur reeds gehuwde Assyriër zijn Anatolische vrouw "met zich mag meenemen naar Purusjchanda of

Hattum, waar hij maar heen reist, maar haar weer met zich mee terug moet nemen naar Kanesj". Ongehuwde Assyriërs konden zich een Anatolische als "tweede vrouw" nemen, met het vooruitzicht later in Assur nog een eerste echtgenote te kunnen huwen, wier kinderen dan zijn erfgenamen werden. Hierbij is geen sprake van rassendiscriminatie, want ook Assyrische meisjes, vooral in later jaren soms in de *kārum* wonend, konden daar als "tweede vrouw" gehuwd worden. Zulke huwelijken waren geen marginaal verschijnsel, want ook een enkele prominente Assyrische handelaar ging ertoe over. Er zijn ook aanwijzingen dat in samenhang met zulke huwelijken familieleden van de Anatolische vrouw nauwere contacten kregen met de Assyriër in kwestie en soms bij het bedrijf werden ingeschakeld, onder andere om het huis met de waardevolle inventaris bij afwezigheid van de handelaar te bewaken. Een aantal brieven tussen Assyriërs en Anatoliërs gewisseld kan uit die situatie verklaard worden.

Of in de contacten tussen Anatoliërs en inheemsen het taalverschil problemen opleverde is niet bekend. Men mag aannemen dat het lange verblijf met de veelvuldige contacten in de *kārum* de Assyriërs een voldoende praktische kennis van het "Nesisch" zal hebben bijgebracht, zeker hun die voor de afzet van de handelswaar moesten zorgen en veelvuldig rondreisden. In een aantal gevallen hebben Assyriërs, privé of namens de *kārum*, direkt mondeling contact met "het paleis", met name als er afspraken moeten worden gemaakt of problemen opgelost. Nooit is dan sprake van tolken, hoewel die wel bestonden. Tweemaal komt een Assyriër voor die als zodanig (*targumannum*) wordt aangeduid, en aan de Anatolische kant verschijnt eenmaal zelfs een "oppertolk", maar in alle gevallen in een context die niets met hun functie te maken heeft. Hoe vaak tolken optraden is dus onbekend. Hun bestaan kan trouwens ook verklaard worden uit het feit dat Anatolië zelf, zoals boven vermeld, niet ééntalig was.

8. Handelaars in den vreemde

De Assyrische kolonie in de benedenstad van Kanesj is het oudste bekende voorbeeld van een groep handelaars die zich duurzaam in den vreemde vestigen. Eerst en primair als vertegenwoordigers van in de moederstad Assur gevestigde firma's, later soms ook meer als vanuit hun basis in Kanesj opererende ondernemers, al bleef de band met Assur steeds bewaard. Men heeft aanvankelijk wel vermoed dat ook in dit geval de handel de vlag volgde en gesproken van het koloniale "Halys Assyrië", maar het is thans zeker dat Assur geen enkele militaire macht in Klein-Azië bezat. De aanwezigheid der Assyriërs daar had een zuiver commerciële basis, d.w.z. steunde in wezen op wederzijdse economische belangen. De Assyriërs importeerden het voor de Anatolische bronsproductie (gevoed uit eigen kopermijnen, met name die te Ergani Maden) onmisbare en schaarse tin, dat sinds het derde millennium v.Chr. geleidelijk de plaats van arsenicum in de alliage had overgenomen. Tevens importeerden zij wollen stoffen,

het traditionele exportproduct van Mesopotamië, waarnaar in Anatolië blijkbaar een constante vraag was. Beide producten werden van elders in Assur geïmporteerd, daar door de handelaars aangekocht en per ezelskaravaan, in een tocht van ca. 1000 km naar Anatolië vervoerd. Het ging daarbij om hoogwaardige producten in grote hoeveelheden: over de jaren heen zeker enkele tientallen tonnen tin en misschien wel vijftig à honderdduizend stoffen.

De prijzen - uitgedrukt in sikkels zilver; één sikkel is ruim 8 gram, het maandloon van een geschoold arbeider - waren niet gering. In Assur kocht men ca. 15 sikkels tin voor 1 sikkel zilver, terwijl een goede wollen stof 3 tot 5 sikkels kostte. Bij verkoop in Anatolië, waar de vraag goed en het zilver goedkoop was, beurden de Assyriërs in zilver het dubbele voor het tin en het drie- à viervoudige voor de stoffen. Ook na aftrek van alle kosten - uitvoerbelasting, vervoer, personeel, invoerheffingen, verliezen, kosten van het lid zijn van de *kārum* - kon men per jaar wel 100% winst maken (*Larsen 1965; Veenhof 1972*).

Om wat zij importeerden waren de Assyriërs welkom in Anatolië en hadden zij het recht verworven zich daar in de benedensteden te vestigen, uiteindelijk in ca. 20 nederzettingen bij de voornaamste steden in Centraal-Anatolië met een straal van wel 300 km rond Kanesj. Het bestreken gebied reikte van de Eufraat tot de vlakte van Konya en het Zoutmeer (Tuz Golü) en van de Zwarte Zee (Pontus bij de monding van Halys) tot de Taurus en Cilicië. De verworven rechten waren echter niet gratis. De Anatolische autoriteiten waren gerechtigd bij inkleding der goederen in het paleis invoerheffingen op te leggen van 2 kilo tin per ezelslading (= ca. 3%) en van 5% van de stoffen. Bij aankoop van de laatste hadden ze bovendien een voorkeepsrecht van 10%, wel tegen gunstige prijzen. Bij doorvoer naar elders golden nog extra heffingen. In ruil hiervoor genoten de Assyriërs blijkbaar vrijheid van vestiging en handel, behalve in enkele hoogwaardige artikelen, waarop de paleizen een soort monopolie handhaafden: meteoriet en een kostbare steensoort, wellicht lazursteen. De Assyriërs konden aanspraak maken op bescherming en hadden bestuurlijke autonomie, inclusief rechtspraak, waarbij ze in laatste instantie onderworpen waren aan de beslissingen van de stad(svergadering) en de vorst van Assur.

De wederzijdse rechten en plichten lagen vast in bezworen afspraken, in de teksten simpelweg "eed" genoemd. We bezitten geen tekst van zo'n verdrag, maar kunnen de inhoud ervan in hoofdzaak uit de telkens terugkerende verschijnselen reconstrueren (*Larsen 1976, 343v.*). Wel hebben we via een klein aantal interessante brieven enig inzicht in het afleggen van zulke eden, met name bij troonswisseling, dat met enig ceremonieel en de overhandiging van geschenken gepaard ging. Uit deze brieven, meestal afkomstig van de vorsten van minder belangrijke stadstaten, blijkt dat bij hen de wens leeft de eed af te leggen en dat zij daartoe contact hebben gezocht met de locale Assyrische vertegenwoordigers.

Deze spelen de zaak door naar het centrale bestuur, *kārum* Kanesj, soms in combinatie met de "Gezanten van de Stad (Assur)", door enkele vorsten beleefd als "onze vaders" aangeduid. In andere gevallen is de toon echter minder beleefd of onderdanig (soms spreken de autoriteiten van *kārum* Kanesj zo'n vorst zowel met "onze zoon" als met "onze heer" aan). De woordkeuze heeft vermoedelijk meer te maken met beleefdheid en met de wens van een nieuwe, jonge vorst de profijtelijke relaties met de Assyriërs te continueren, dan met de erkenning van politieke suprematie. Wel kan men er uit opmaken dat de Assyrische handelaars economisch gezien een machtige positie hadden verworven. Des te meer omdat zij, eenmaal in Anatolië en profiterend van hun relaties en kennis van de markten, en gebruik makend van hun vervoers-systeem, een belangrijke rol waren gaan spelen in de intern-Anatolische handel. Daarin gingen met name grote hoeveelheden koper en wol om, waaraan zij extra winsten ontleenden en waarmee zij in de lokale behoeften voorzagen.

Twee diplomatieke brieven, geschreven in verband met de eedsaflegging, luiden in vertaling als volgt (vgl. *Garelli 1963*, 329v.):

- a) "Tot de Gezanten van de Stad en *kārum* Kanesj spreek, aldus *kārum* Wahsjusjana. De vorst van Washania zond ons het volgende bericht: "Ik heb de troon van mijn vader bestegen. Neemt mij de eed af!" Wij antwoordden hem: "*kārum* Kanesj is onze superieur. Wij zullen (daarheen) schrijven en dan zullen zij tot U of tot ons (een delegatie) sturen. Twee personen van dit land (Kanesj) zullen dan naar U toe komen en U de eed afnemen". De beslissing is nu aan U; laat bericht van U ons bereiken. Wij hebben onze bode 10 kilo koper gegeven". (KTP 14).
- b) "Tot *kārum* Kanesj spreek, aldus *kārum* Tamnia: Boden van *kārum* Turhumit hebben aan de vorst van Tamnia een geschenk gebracht om hem de eed te doen zweren. Maar hij zei tot de gezanten: "Waar zijn de gezanten van mijn 'vaders', van *kārum* Kanesj? Laten die tot mij komen, dan wil ik van hen de eed aannemen". Hij heeft ons grof behandeld en zelfs gezegd: "Ik ga mijn stad bevestigen..." (kleine lacune).. Wij hebben hem het geschenk gebracht. Wij hebben U hiermee geïnformeerd. Men mag een bode toch niet grof behandelen?" (Kt f/k 183).

Ondanks enkele strubbelingen werden de voor beide partijen vitale regelingen telkens vernieuwd en in het algemeen ook gehouden. Natuurlijk waren er af en toe fricties. Van Assyrische kant onder andere door het ontduiken van het monopolie in de ijzerhandel en van de invoerheffingen, door koopwaar klandestien, buiten het paleis om de *kārum* binnen te smokkelen, wat boete, confiscatie en gevangenschap kon meebrengen (*Veenhof 1972*, 305-344). Maar met geschenken, geld (vrijkoop) en onderhandelingen was veel te regelen. De inheemse vorsten trachtten soms meer te nemen dan waar ze recht op hadden, betaalden nog al eens slecht of laat; soms ook schiet de bescherming der karavanen tekort, en wordt Assyrisch handelsgoed geroofd. Officiële en particuliere klachten - waarbij

handelaars bij de lokale vorst hun beklag kunnen doen - hebben daar soms resultaat. Machtsmiddelen hebben de handelaars echter niet, behoudens een boycot, bijvoorbeeld tegen wanbetalers. Een vonnis van de *kārum* Kanesj, geveld ten gunste van een klagende handelaar Ikūnum, luidt bijvoorbeeld: "Niemand mag de kroonprins stoffen leveren. Wie het toch doet moet evenveel betalen als de kroonprins aan Ikūnum schuldig is". De Assyriërs waren zich echter in het algemeen terdege bewust van hun kwetsbare positie en van het feit dat bij deze karavaanhandel tijdverlies geldverlies was. Ze springen vaak omzichtig met de tot betaling verplichte Anatolische functionarissen om. Soms willen ze hen met geschenken beschamen, soms ook geduld oefenen, omdat het "niet opportuun is om om zilver te vragen".

In het algemeen echter verliep het handelsproces, waarin grote kapitalen omgingen en veel Assyriërs betrokken waren, zonder grote problemen. Verlies van goederen of zilver is zeldzaam. Dat was ook een gevolg van de Assyrische expertise, omdat de rondreizende handelaars precies wisten hoe de politieke situatie en de toestand van de markten was. Via brieven wordt soms gewaarschuwd voor problemen en geadviseerd goederen naar een andere bestemming te sturen of op andere waren te mikken. In het ergste geval kon men de koopwaar tijdelijk in voorraad houden in het handelshuis in de *kārum*.

De beslissing zich duurzaam in den vreemde te vestigen bood dergelijke nieuwe mogelijkheden. Zonder politieke of militaire macht, maar beschermd door eden en wederzijdse belangen, hebben de Assyriërs zich vele generaties in Anatolië gehandhaafd. Toen de kolonie, wel ten gevolge van een intern-Anatolische machtsstrijd, werd verwoest, zijn hun rijke handelsarchieven ter plaatse achtergebleven. Samen met de inventaris van hun huizen bieden zij ons een uniek inzicht in een vroege vorm van commerciële kolonialisme en van intensief contact tussen vertegenwoordigers van twee verschillende culturen. Tegelijk leveren zij ons de oudste historische informatie over de bevolking en cultuur van Centraal-Anatolië, aan de vooravond van het ontstaan van het Oud-Hittitische rijk.

9. Bibliografie

- Adams 1974 - R.McC. Adams, 'Anthropological Perspectives of Ancient Trade', *Current Anthropology* 15/3 (1974), 239-258.
- Balkan 1955 - K.Balkan, *Observations on the Chronological Problems of the Kārum Kanish* (Ankara, 1955).
- Balkan 1957 - K.Balkan, *Letter of King Anum-Hirbi of Mama to King Warshama of Kanish* (Ankara, 1957).
- Bittel 1970 - K.Bittel, *Hattusha, The Capital of the Hittites* (New York, 1970).
- Bittel 1976 - K.Bittel, *Die Hethiter* (München, 1976), 53-101.
- Eisser-Lewy 1930-35 - G.Eisser - J.Lewy, *Die altassyrischen Rechtsurkunden vom Kültepe* (MVAeG 33 en 35,3; Leipzig, 1930-35).

- Garelli 1963 - P.Garelli, *Les Assyriens en Cappadoce* (Paris, 1963).
- Goetze 1958 - A.Goetze, *Kleinasien (Kulturgeschichte des Alten Orients III/1; München, 1957)*, 2.Kap. 'Die Kappadokischen Handelsstädte'.
- Ichisar 1981 - M.Ichisar, *Les archives cappadociennes du marchand Imdilum* (Paris, 1981).
- Landsberger 1925 - B.Landsberger, 'Assyrische Handelskolonien in Kleinasien aus dem dritten Jahrtausend', *Der Alte Orient* 24, 4 (Leipzig, 1925).
- Laroche 1966 - E.Laroche, *Les Noms des Hittites* (Paris, 1966).
- Larsen 1965 - M.T.Larsen, *Old Assyrian Caravan Procedures* (Istanbul, 1965).
- Larsen 1976 - M.T.Larsen, *The Old Assyrian City-State and its Colonies* (Copenhagen, 1976).
- Larsen 1982 - M.T.Larsen, 'Your Money or your Life! A Portrait of an Assyrian Businessman', in: *Societies and Languages of the Ancient Near East. Studies in Honour of I.M.Diakonoff* (Warminster, 1982), 214-244.
- Neu 1974 - E.Neu, *Der Anitta-Text (StBoT 18; Wiesbaden, 1974)*.
- Orlin 1970 - L. Orlin, *Assyrian Colonies in Cappadocia* (The Hague, 1970).
- Orthmann 1975 - W.Orthmann, *Der Vordere Orient. Propyläen Kunstgeschichte*, Bd.14 (Berlin, 1975), 96v.
- Özgüç 1966 - T.Özgüç, 'The Art and Architecture of Ancient Kanish', *Anatolia* 8 (1966), 27-48.
- Özgüç 1986 - T.Özgüç, *Kültepe-Kaniş II. New Researches at the Trading Center of the Ancient Near East* (Ankara, 1986).
- N.Özgüç 1965 - N. Özgüç, *The Anatolian Group of Cylinder Seal Impressions from Kültepe* (Ankara, 1965).
- N.Özgüç 1968 - N. Özgüç, *Seals and Seal Impressions of Level Ib from Karum Kanish* (Ankara, 1968).
- N.Özgüç 1980 - N. Özgüç, 'Seal Impressions from the Palaces at Acem Höyük', in: E.Porada (ed.), *Ancient Art in Seals* (Princeton, 1980), 61-100.
- Veenhof 1972 - K.R.Veenhof, *Aspects of Old Assyrian Trade and its Terminology* (Leiden, 1972).
- Veenhof 1978 - K.R.Veenhof, 'An Ancient Anatolian Money-Lender. His Loans, Securities and Debt-Slaves', in: B.Hruška - G.Komoróczy (eds.), *Festschrift Lubor Matouš* (Budapest, 1978), 279-311.
- Veenhof 1982 - K.R.Veenhof, 'The Old Assyrian Merchants and their Relations with the Native Population of Anatolia', in: H.-J.Nissen - J.Renger (eds.), *Mesopotamien und seine Nachbarn* (Berlin, 1982), 147-160.
- Veenhof 1985 - K.R.Veenhof, 'Eponyms of the "Later Old Assyrian Period" and Mari Chronology', *MARI* 4 (1985), 191-218.

SCHATTEN UIT TURKIJE
ACHTERGRONDEN

DE HETTIETEN
Geschiedenis en cultuur

door

Ph.H.J. HOUWINK TEN CATE

copyright 1986
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
Postbus 9515
2300 RA LEIDEN

ISBN 90 6258 244 3

DE HETTITEN

Geschiedenis en Cultuur

Na de culturen van Egypte en Mesopotamië is in de loop van de 19^e eeuw en met name tijdens het laatste kwart van die eeuw ook de Hettitische beschaving binnen het gezichtsveld van de moderne wetenschap gekomen. In dit overzicht zullen achtereenvolgens de Hoofdlijnen van het Onderzoek (A.), een Overzicht van de Talen en de Teksten (B.), een korte Schets van de Hettitische Geschiedenis (C.) en een Beschrijving van Boğazköy = Hattusa, de Hettitische hoofdstad in de 13^e eeuw v.Chr. (D.) aan de orde worden gesteld. Het hoofddaccent ligt op het 2^e millennium v.Chr. Waar mogelijk zullen ook de gegevens van het 1^e millennium worden vermeld.

A. De Hoofdlijnen van het Onderzoek

Aanvankelijk door oppervlakte-onderzoek met een eerste begin in 1834, toen de Fransman Ch. Texier de omvangrijke ruïnes van Boğazköy/Boğazkale (zie fig.1), op een afstand van hemelsbreed ca. 150 km ten Oosten van Ankara, en het nabijgelegen rotsheiligdom Yazılıkaya ontdekte, en nadien door opgravingen in Zuidoost Turkije gedurende het laatste kwart van de 19^e eeuw werden het bestaan van het Hettitische Rijk gedurende het 2^e millennium v.Chr. en de latere voortzetting van de Hettitische tradities in de zgn. Neo-Hettitische Staten in Zuidoost Turkije en Syrië in het tijdvak van ca. 1200-700 v.Chr. geleidelijk aan onderkend. Nadat in 1894 in Boğazköy de eerste fragmenten van kleitabletten gevonden waren en de Duitse Assyrioloog H. Winckler in 1905 het toekomstige Duitse werkterrein voor het eerst had bezocht, begonnen de geregelde onderzoeken in 1906 om vervolgens in 1907, 1911 en 1912 voortgezet te worden. Na een lange onderbreking als gevolg van de nasleep van de 1^e wereldoorlog werden de opgravingen in 1931 door de Duitse Prehistoricus K. Bittel op voorbeeldige wijze hervat. Hetzelfde gebeurde opnieuw na de 2^e wereldoorlog in 1952 en nog steeds worden jaarlijks opvallende opgravingsresultaten bereikt en belangrijke tekstvondsten gedaan. Overigens, het heeft enige tijd geduurd voordat men in de 19^e eeuw Boğazköy als een vindplaats uit de preklassieke oudheid herkend heeft.

Direct bij het begin van de opgravingen werden grote aantallen kleitabletten bij de grote Tempel I in de Benedenstad, op Büyükkale, de citadel en het Paleis van de Hettitische 'Groot-Koningen', en het zgn. 'Haus am Hang' (fig.3) gevonden. Practisch onmiddellijk kwam vast te staan dat het regeringscentrum van het grootste rijk in het Noordwesten van West-Azië teruggevonden was. Heel spo-

dig werd de aanwezigheid van Akkadische en Sumerische teksten in de tekstverzamelingen onderkend. Ook werd al gauw een eerste voorstel geformuleerd voor de reconstructie van de opeenvolging van de Hettitische Koningen voor het tijdvak van het Nieuwe Rijk (ca. 1425-1180 v.Chr.). Pas later werd duidelijk dat de teksten overwegend bestuurlijk en religieus van aard zijn en sterk op de bovenlaag van de bevolking betrekking hebben. Economische teksten, die zicht op bredere lagen van de Hettitische bevolking bieden, ontbreken vrijwel geheel. Voor sommige periodes van de Hettitische geschiedenis geldt echter dat de teksten een verrassend duidelijk beeld leveren van het leven en werken van de bovenlaag van de Indo-Europese Hettitische bevolking, die, met het gebruik van klei als schrijfmateriaal, het prestigieuze spijkerschrift, in laatste instantie aan Mesopotamië ontleend, gebruikt heeft om de eigen bestuursoorkondes, de eigen godsdienstige teksten, die een sterke beïnvloeding vanuit de vóór-Indo-Europese Hattische bevolking vertonen naast elementen, die aan andere Oud-Oosterse beschavingen zijn ontleend, en de diplomatieke contacten met naburige staten schriftelijk vast te leggen.

Het Hettitische hiërogliefen-schrift was reeds eerder herontdekt. Gedurende het 2^e millennium werd dit schriftsysteem, dat typologisch sterk aan het spijkerschrift verwant is, maar meer het karakter van een beeldschrift vertoont, in het bijzonder gebruikt voor officiële schriftdragers en teksten, die voor de bevolking in meer algemene zin waren bestemd. Talrijke stempelzegels en zegelafdrukken zijn bewaard gebleven naast kortere of langere teksten, waarbij natuursteen als schrijfmateriaal werd gebruikt. Daarnaast werd dit schriftsysteem blijkens vermeldingen op kleitabletten ook voor lagere administratieve doeleinden binnen het Paleis, de Tempel en het Leger gebruikt met houten wastafeltjes als schrijfmateriaal. Dit schrift en dit schrijfmateriaal is vermoedelijk bij bredere lagen van de bevolking in gebruik geweest. Het gebruik bleef gehandhaafd bij de Neo-Hettitische Staten van het tijdvak van ca. 1200-700 v.Chr., opnieuw met natuursteen als schrijfmateriaal, soms op lood en wellicht nog steeds op hout. Het eerste voorbeeld werd in 1812 door de Zwitserse ontdekkingsreiziger J.L.Burckhardt in Hama(th) in Syrië ontdekt, in 1822 gepubliceerd en in 1870 samen met andere voorbeelden teruggevonden. In 1811 en 1812 werden in het Zuidwesten van Turkije de eerste alfabetische Lycische inscripties gevonden. Een logisch gevolg van de eigen aard van het aanvankelijke opper-

vlakte-onderzoek is dus geweest dat de jongste representant van de Anatolische tak van de Indo-Europese taalfamilie het eerst en de oudere en oudste representanten pas later in studie genomen zijn. Ook geografische factoren hebben hierbij een rol gespeeld: de grensgebieden werden eerder bezocht dan het centrum van het cultuurgebied.

De archeologische onderzoeken in de Hettitische hoofdstad werden met een belangrijke Turkse inbreng uitgevoerd. Een tweede belangrijke vindplaats in het kerngebied binnen de Halys-boog, Alaca Höyük (1907 en 1934 en volgende jaren), was geheel in Turkse handen. In Alişar (= Ankuwa?) werd in 1927-1932 door Duitse archeologen in Amerikaanse dienst gegraven. Beide vindplaatsen zijn vooral voor oudere periodes van bijzonder belang gebleken. De belangrijkste ontwikkelingen op het terrein van de Hettitische archeologie na de 2^e wereldoorlog zijn zonder twijfel de Turkse opgravingen in Inandik onder leiding van R. Temizer en K. Balkan (1966-1968) met de vondst van een belangrijke Oud-Hettitische tempel, een uitzonderlijk belangrijke reliëf-vaas en een in 1973 door Balkan gepubliceerde schenkingsoorkonde, en nadien, sinds 1973, de opnieuw Turkse opgravingen in Maşat (= Tapigga?) onder leiding van T. Özgüç en S. Alp. In Maşat werd een groot paleis uit het begin van het Nieuwe Rijk opgegraven en een belangrijk lokaal brieven-archief van 125 brieven op 94 kleitabletten aangetroffen. De beide opgravingen vullen belangrijke leemtes aan in de archeologische documentatie van Hattusa, terwijl de ambtelijke brieven van Maşat historisch, taalkundig en paleografisch van bijzonder belang zijn. Beide vindplaatsen zijn op de schetsmatige kaart fig. 2 samen met enkele nog onzekere gelijkstellingen aangegeven.

Tijdens de eerste fase van het onderzoek van het hiëroglifische schrift en opnieuw sinds 1974 hebben met name Engelse geleerden zich intensief met dit Anatolische schriftsysteem beziggehouden. Tussen 1872 en 1884 gelukte het aan W. Wright en A. H. Sayce om op basis van de vindplaatsen van het hiëroglifische schrift een eerste ruwe schets van de omvang van het Hettitische Nieuwe Rijk te geven. De vindplaatsen strekten zich over een wijd gebied uit, van de Sipylus-inscriptie by Smyrna = Izmir op de westkust over Boğazköy in het hart van Turkije (een publicatie van de Fransman G. Perrot in 1872 met de nieuwe techniek van de fotografie verhief dit tot zekerheid) tot aan Kargamis (Carchemish = Cerablus) aan de Turks-Syrische grens bij de Eufraat (na Boğazköy de grootste

ruïneheuvel van het Hettitische cultuurgebied; Engelse opgravingen in 1878, 1881, 1911-1914 en 1920). De eenheid van het schrift werd in verband gebracht met de tekstgegevens over het Rijk van de Hettieten in inscripties van Egyptische Farao's van het Nieuwe Rijk, van de Assyrische Koning Tiglatpileser I (1115-1077 v.Chr.) en de Oud-Testamentische Bijbelboeken. De vondst van de zgn. Arzawa-brieven in het Archief van Amarna (1887) deed tijdelijk nog het vermoeden opkomen dat men in verband met beide schriftsystemen, spijkerschrift en hiërogliefen, aan het Rijk van Arzawa denken moest. Thans weet men dat Arzawa op de westkust van Turkije gelegen heeft. Zelfs werd een eerste ontdekking van het gebruik van spijkerschrift voor de weergave van een in Anatolië gesproken Indo-Europese taal door geleerden van de Skandinavische school op deze twee Arzawa-brieven uitgevoerd (J.A.Knudtzon, S.Bugge en A.Torp in 1902). Pas door het werk van H. Winckler en de andere Duitse en Turkse onderzoekers in Boğazköy en door de ontcijfering of beter de analyse van het spijkerschrift-Hettitisch door de Tsjechoslowaakse geleerde B.Hrozný (1915-1917) kwam definitief vast te staan dat deze vindplaats Hattusa, de Hettitische hoofdstad, representeert en dat een nieuwe tak van de Indo-Europese taalfamilie ontdekt was.

Reeds in 1926 was door het werk van E.Forrer het belangrijkste historische tekstmateriaal voor zowel het Oud-Hettitische Koninkrijk (17^e-15^e eeuw v.Chr.) als het Nieuwe Rijk (ca. 1425-1180 v.Chr.) ontsloten. Rond 1952 kwam paleografisch onderzoek op gang en werden specifieke tekenvormen, in zwang tijdens de Oud-Hettitische periode en het begin van het Nieuwe Rijk, als zodanig onderkend, zodat ook religieuze teksten van vroegere periodes nauwkeuriger gedateerd konden worden. Een betrouwbare historische *grammatica* van het spijkerschrift-Hettitisch komt thans in zicht, terwijl ook meer duidelijkheid bereikt lijkt te kunnen worden met betrekking tot de gemeenschappelijke kenmerken van spijkerschrift-Hettitisch, Luwisch in spijkerschrift, hiërogliefen en alfabetische karakters, en Palaïsch (zie onder B.), zodat de verhouding van het 'gemeenschappelijk Anatolisch' tot de overige takken van de Indo-Europese taalfamilie in de toekomst wellicht niet langer omstreden zal zijn. Inmiddels zijn de eerste grote woordenboeken (A.Kammenhuber 1975 v.; H.G.Güterbock en H.A.Hoffner 1980 v.) reeds van start gegaan.

B. Een Overzicht van de Talen en de Teksten

Al spoedig (1919) na Hrozný's 'ontcijfering' werd opgemerkt dat onder de ca. 10.000 kleitabletten en fragmenten van tabletten, die tot op dat moment gevonden waren, niet minder dan acht verschillende talen vertegenwoordigd waren. Hoewel het nog steeds voor de hand ligt om dit verschijnsel als een eerste objectieve of formele aanwijzing voor het samengestelde karakter van de Hettitische beschaving te waarden en er wellicht ook in tot uitdrukking komt dat het bestuurssysteem minder rigide en monolithisch was dan in andere delen van het Oude Nabije Oosten, is er toch alle aanleiding tot enige verduidelijking. Slechts Hettitisch, de taal van het kerngebied binnen de Halys-boog, het in het Zuiden en Westen gebruikte Luwisch en het in het Zuidoosten en met name ten Oosten van de Eufraat gesproken Hurritisch behoorden in de tijd van het Nieuwe Rijk nog tot de levende talen. Het meest opvallende aan het verschijnsel is daarom dat teksten en taalgoed uit een zestal eeuwen op een vrij groot aantal plaatsen in het administratieve centrum van het Rijk bewaard bleken te worden, toen de hoofdstad ca. 1180 v.Chr. werd verwoest. De Hettieten zijn sterk op het verleden ingesteld geweest. Verder dient onmiddellijk toegevoegd te worden dat Sumerisch en Akkadisch onvermijdelijk tot het 'leerplan' van het onderricht in het spijkerschrift behoorden, omdat praktisch iedere geschreven Hettitische zin in de vorm van woordtekens of lettergreepswaarden Sumerische en Akkadische woorden bevat. Een tenminste passieve kennis van enig Sumerisch en Akkadisch lag dus in het gebruik van spijkerschrift opgesloten. Slechts enkele schrijvers zijn in staat geweest om ook Akkadisch te 'schrijven' in de moderne zin van die term en hetgeen daarbij tot stand gekomen is vindt weinig waardering in de ogen van de moderne Assyrioloog. Recent onderzoek heeft waarschijnlijk gemaakt dat men in het begin van het Nieuwe Rijk schrijvers met Akkadische namen en in de 14^e en 13^e eeuw Hurritische schrijvers ingeschakeld heeft. Tenslotte, twee van de betrokken talen, Hattisch en Palaïsch, vindt men hoofdzakelijk in verspreide passages in religieuze teksten wanneer Hattische en Palaïsche goden toegesproken worden.

a. Het gebruik van het spijkerschrift:

Op dit moment wordt algemeen aangenomen dat het spijkerschrift al in de tijd van Kültepe I b (zie Kanisj-Kültepe van K.R.Veenhof) en dus in de 18^e of de 18^e-17^e eeuw door inheemse schrijvers voor het eigen Hettitisch werd overgenomen en gebruikt. De zgn.

'Tekst van Anittas', in feite de oudste schriftelijk vastgelegde Indo-Europese tekst waarover men thans beschikt, wordt niet meer als een latere vertaling uit het Akkadisch beschouwd. In het geval van het Hettitisch in spijkerschrift mag in de strikte zin van het woord niet van een ontcijfering gesproken worden, daar dit schriftsysteem in het gebruik voor Akkadisch en Sumerisch reeds ontcijferd was, voordat de tekstvondsten in Bogazköy-Hattusa werden gedaan. De Hettitische teksten waren onmiddellijk leesbaar. Voor het Hattisch, de taal van de vóór-Hettitische substraat-bevolking, het Palaïsch, de taal van de landstreek Pala in het Noordwesten (waarschijnlijk verwant met Blāne in de Grieks-Romeinse tijd) en het Luwisch, de taal van Luwiya in het Zuiden en Westen van Anatolië, geldt in wezen hetzelfde. Gedurende het Oud-Hettitische Koninkrijk (17^e-15^e eeuw v.Chr.) vormden Pala, Luwiya en Hattusa, dat behalve als naam van de hoofdstad ook als naam voor de landstreek rond de hoofdstad en als naam voor het land gebruikt kan worden, de drie belangrijkste Anatolische provincies van het Rijk.

Het Hattisch, dat tot op dit moment nog volstrekt geïsoleerd staat, is een taal van het zgn. agglutinerende taaltipe, die behalve binnen de boeg van de Halys Rivier waarschijnlijk ook in meer noordelijke streken vóór de komst van de Indo-Europese Hettieten gesproken werd. Blijkbaar hebben de Hettieten hun benaming van hun voorgangers overgenomen. Al het bewaard gebleven tekstmateriaal, gewoonlijk in de vorm van inlassen binnen een Hettitische tekst, die met het bijwoord hattili, "in het Hattisch", worden ingeleid, behoort tot de sfeer van de religie: bouwritualen, aanroepingen, bezweringen, wisselzangen, klaagliederen en mythen. Soms wordt een vertaling in het Hettitisch toegevoegd. Het merendeel van de teksten, die Hattisch taalgoed bevatten, stamt uit de tijd van het Nieuwe Rijk, zodat rekening gehouden moet worden met de mogelijkheid van fouten in de weergave, omdat de taal toen reeds ausgestorven moet zijn.

Het Palaïsch is sterk aan de verering van de God Ziparwa gebonden. De omvang van het bewaard gebleven woordgebruik is gering, terwijl op het punt van de vormleer nog zeer veel onzeker is. Terecht is wellicht wat ironisch opgemerkt dat het Palaïsch de vroegst geschreven en ausgestorven Indo-Europese taal is, waarvan men zich, ondanks haar uitsterven, toch nog een beeld kan vormen. Het op zijn laatst in de 15^e eeuw te dateren opdringen van de Gasga-nomaden zal aan dit uitsterven van het Palaïsch de-

bet geweest zijn.

Met het Luwisch is het verhoudingsgewijs veel beter gesteld. Luwisch taalgoed is in Hettitische religieuze teksten (ritualen, bezweringen en feestbeschrijvingen) van het tijdvak van de 16^e tot de 13^e eeuw en daarmee dus in spijkerschrift bewaard gebleven. Daarnaast echter komen afzonderlijke Luwische woorden, vanaf het laatste kwart van de 14^e eeuw door het gebruik van zgn. glossen-spijkers, een apart schriftteken dat het volgende woord als vreemd taalgoed aanduidt, duidelijk gemarkeerd, in steeds toenemende mate in historische en administratieve teksten voor. Gekoppeld aan het feit dat in die gevallen, waarin de schrijver van een tablet zich in het colofon aan het einde van het tablet kenbaar maakt, tamelijk veel namen van een Luwisch type voorkomen, wijst dit verschijnsel op een toename van het aantal schrijvers van Luwische origine. Straks zal nog ter sprake komen dat Hiëroglifisch-Luwische inscripties, wat het tijdvak van het Nieuwe Rijk betreft, voor de 13^e en 12^e eeuw geattesteerd zijn en dat de teksten van de Neo-Hettitische Staten eveneens in Luwische hiërogliefen vastgelegd zijn. Omdat vaststaat dat ook het alfabetisch weergegeven Lycisch in zijn twee varianten tot de Luwische subgroep behoort, betreft het taalkundig onderzoek van het Luwisch een voor Anatolische begrippen lange periode. Terwijl in analyse en ontcijfering tot nu toe vooral de overeenkomsten aandacht gekregen hebben, begrijpelijkerwijs met een hogere graad van zekerheid, waar het de vormleer dan waar het het woordgebruik betreft, is een overgang naar verantwoord onderzoek van de taalgeschiedenis en naar de door tijd en plaats bepaalde verschillen reeds merkbaar.

Het Hurritisch, dat geheel en al los staat van de Semitische en Indo-Europese taalfamilies, maar wel met het latere Urartees verwant is, is evenals het Hattisch een taal van het agglutinerende type, waarin met ketens van achtervoegsels gewerkt wordt. De verwantschap met het Urartees, dat niet als een jongere voortzetting van het Hurritisch beschouwd wordt, berust op overeenkomsten in zinsbouw en woordgebruik. De Hurrieten, die over een brede noordelijke zone van het Midden-Oosten (zich naar men aanneemt, evenals de latere Urarteeërs, vanuit de streek tussen het meer Van en het meer Urmia verspreidend) grote delen van het huidige Zuidoost-Turkije, Noord-Syrië en Noord-Irak tussen de laatste eeuwen van het derde millennium en de bloeiperiode van het Hurritische Mittanni Rijk (16^e-14^e eeuw v.Chr.) in bezit genomen hebben, worden

in Sumerische, Akkadische, Egyptische, Oud-Testamentische en Hettitische teksten vermeld. Een preciese historische beschrijving van deze historische gebeurtenissen wordt in hoge mate bemoeilijkt door het feit dat de tot nu toe gevonden Hurritische teksten op enkele uitzonderingen na van een religieus karakter (mythen, ritualen, omina) zijn dan wel tot het genre van de lexicale teksten behoren, en meestal niet uit echte Hurritische centra uit het kerngebied afkomstig zijn, maar elders (Mari, el-Amarna, Ugarit en vooral Hattusa) of in centra aan de rand van het Hurritische machtsgebied (Meskene-Emar) aangetroffen zijn. Verdere belangrijke bronnen voor het Hurritisch worden gevormd door de soms zeer talrijke Hurritische persoonsnamen, die in vele archieven en de leenwoorden uit het Hurritisch die in andere talen plegen voor te komen. De Oud-Hettitische teksten vermelden de Hurrieten als belangrijke politieke en militaire tegenstanders, maar spreken soms ook al over Hurrieten, die tot de onderdanen van de Hettitische Koning behoren. Tijdens het begin van het Nieuwe Rijk (ca. 1425-1180 v.Chr.), toen alle Koninginnen Hurritische namen droegen, en opnieuw in de tijd van Hattusilis III en zijn uit Kizzuwatna in het Zuidoosten van Anatolië afkomstige echtgenote Puduhepa, die, zoals gebruikelijk bij de Hettieten, na de dood van haar man in functie bleef, is de Hurritische invloed op de Hettitische beschaving bijzonder groot geweest. Sommige Hettitologen zijn zelfs van mening dat het beter is om van een continue beïnvloeding vanuit het Hurritisch-Luwische Kizzuwatna te spreken in plaats van deze twee fasen, waarvoor de duidelijkste aanwijzingen aanwezig zijn, in het bijzonder te benadrukken. Gedurende de laatste decennia is van verschillende zijden aandacht aan het Hurritische tekstmateriaal uit Hattusa gewijd. In 1984 verscheen een eerste tekstdeel van Hurritische ritualen uit Hattusa, die bestemd zijn geweest voor een Prins uit het begin van het Nieuwe Rijk en zijn vrouw. Beiden dragen zij een Hurritische naam, terwijl het Hurritisch van deze ritualen blijkens het colofon door de hoofdpersoon van de tekst, die nadien onder een Hettitische naam als Koning in Hattusa geregeerd heeft, werd gedicteerd. Inmiddels is voor 1987 - precies een eeuw nadat de eerste Hurritische tekst, de zgn. Mittanni-brief (EA no 24), in el-Amarna in Egypte gevonden werd - de publicatie van een grote tweetalige tekst, Hurritisch-Hettitisch, aangekondigd, waarvan de eerste stukken bij de opgravingen van 1983 in de Bovenstad van Hattusa werden ontdekt. De bilingue om-

vat een lange litteraire tekst, die tijdens de beginfase van het Nieuwe Rijk in het Hettitisch werd vertaald. Oorspronkelijk nam hij tenminste vijf tabletten in beslag. In 1985 waren drie tabletten bijna geheel, twee andere voor ongeveer de helft gereconstrueerd.

Gedurende lange tijd heeft de historische verwerking van de Hurritische gegevens sterk onder invloed gestaan van de problematiek van de in het Hurritische verspreidingsgebied optredende Indo-Arische persoonsnamen, die vanaf 1898 de aandacht getrokken hebben. Na de ontdekkingen in Hattusa kon geleidelijk het beeld groeien van een Indo-Arische bovenlaag bij de Hurrieten, die - een militaire superioriteit ontleend aan het door haar in het Midden-Oosten geïntroduceerde nieuwe "wapen" van de door één of meerdere paarden getrokken lichte strijdwagen - in het begin van het tweede millennium of zelfs al eerder vanuit het Noorden zou zijn binnengedrongen. De gegevens uit de tekstverzamelingen van Hattusa, die hierbij een belangrijke rol hebben gespeeld, zijn het voorkomen van een aantal Indo-Arische godennamen in een staatsverdrag tussen de Hettitische Koning Suppiluliumas I en zijn schoonzoon Sattiwaza, op dat moment vazalvorst van Mittanni onder Hettitische opperheerschappij, (sinds 1907 bekend) en de eveneens Indo-Arische technische termen in de trainingsvoorschriften van de paardentrainer Kikkulli uit het land Mittanni, waarop voor het eerst in 1919 de aandacht gericht werd. Tegenwoordig wordt deze hypothese met verve bestreden en de aanwezigheid van deze Indo-Arische persoons- en godennamen en deze technische termen tot een deel-probleem van de "Hurriterfrage" teruggebracht. Zij worden met fossiele resten vergeleken, die zich vanuit het Hurritische Mittanni Rijk van de 16e tot de 14e eeuw over een wijder gebied hebben verspreid. Deze afwijzing wordt ondersteund door het moderne archeologische onderzoek, dat de echte strijdwagen van het tweede millennium v.Chr. - een nieuw type lichte wagen met twee wielen, die spaken vertonen, door één of meer paarden getrokken en met één of meerdere strijder(s) - als een locale ontwikkeling binnen het Midden-Oosten beschouwt, die niet door invallers vanuit de Euro-Aziatische steppe is geïntroduceerd. Na de summiere opmerkingen over het Sumerisch, Akkadisch, Hattisch, Palaïsch en Luwisch zijn op deze wijze het Hurritisch en de Indo-Arische glossen, de zesde en zevende taal in de reeks naast natuurlijk het Hettitisch, hopelijk voldoende duidelijk gekenschetst.

b. Het gebruik van het hiërogliefen-schrift in Anatolië:

Naar de meeste deskundigen thans aannemen heeft het Anatolische hiërogliefen-schrift zich in de 17^e-16^e eeuw v.Chr. in Luwisch gebied en wel vermoedelijk in het Zuidoosten van Anatolië tot een volledig schriftsysteem ontwikkeld, dat naast woordtekens (logogrammen) en een systeem van lettergreepwaarden (sterk overwegend van het type medeklinker gevolgd door klinker) op de langere duur ook een tamelijk grote groep van hulptekens omvatte (voornamelijk determinatieven, die de aard of klasse van het volgende of voorafgaande woord verduidelijken). De vroegere voorlopers van latere hiërogliefen zijn misschien nog als symbolen i.p.v. als woordtekens te karakterizeren (voorbeelden van stempelzegels en zegelafdrukken uit de 18^e-17^e eeuw). Wat Hattusa betreft stammen de vroegste voorbeelden van onmiskenbare schrifttekens uit de Oud-Hettitische lagen van de Benedenstad. Terwijl dit schriftsysteem, waarschijnlijk door andere, oudere schriften geïnspireerd, voor het gebruik van de wat deze periode betreft typisch Anatolische stempelzegels ontwikkeld zou kunnen zijn, vond het hiërogliefen-schrift tijdens de 13^e eeuw ook een ruime toepassing in de grote reliëfkunst van de bekende rotsreliëfs (zie onder D. voor het gebruik in Yazilikaya om Hurritisch weer te geven). Recent onderzoek heeft aangetoond dat op de punten van taalgebruik en opbouw van de tekst met betrekking tot een aantal 13^e eeuwse teksten reeds van Hiërogliefisch-Luwische inscripties gesproken mag worden. Tijdens het Nieuwe Rijk (ca. 1425-1180 v.Chr.) werd het hiërogliefen-schrift ook voor meer dagelijkse doeleinden met houten wastafeltjes als schrijfmateriaal in de administratie toegepast. Men moet dan aannemen, wat in feite niet verwonderlijk is, dat deze houten tabletten allen verloren gegaan zijn. Hun hypothetisch bestaan kan echter nauwelijks meer betwijfeld worden, nu er van verschillende kanten opgewezen is dat uit colofons van een aantal religieuze Feestbeschrijvingen blijkt dat twee specialisten, de één met een opleiding in spijkerschrift, de ander deskundig in hiërogliefen-schrift, samen door het land hebben gereisd om in locale tempels gebruikte teksten voor meer langdurig gebruik op kleitabletten over te brengen. Teksten in spijkerschrift lijken te bevestigen dat een dergelijk overbrengen op meer permanent schrijfmateriaal vaker is voorgekomen en dat in sommige, naar men vermoeden kan, kleinere steden de bestuursadministratie door 'schrijvers op hout' werd uitgevoerd.

De spreiding der grote inscripties op reliëfs en orthostaten is wijd en strekt zich uit van Karabel en Sipylos in het uiterste Westen tot Alaca Höyük en Boğazköy-Hattusa in het Noorden, Samsat en Tell Ahmar in het Oosten en Hama(th) en Restan in het Zuiden. Afgezien van de bovengenoemde zegels en zegelafdrukken zijn de hiërogliefische teksten uit de tweede helft van het Nieuwe Rijk (ca. 1300-1180 v.Chr.) en met name, na een duistere tussenperiode (ca. 1180-950 v.Chr.), die slechts weinig teksten opgeleverd heeft, uit de bloeiperiode van de Neo-Hettitische Staten afkomstig. In dat tijdvak zetten kleinere staten in Zuidoost-Turkije en Syrië de Luwisch-Hurritische tradities voort: Tabal, Malatya, Gurgum en vooral Kargamis en Karatepe met de bekende tweetalige tekst in het Hiërogliefisch-Luwisch en het Phoenisch. Vrijwel alle teksten, die meer dan één regel beslaan, zijn boustrophêdon geschreven (d.w.z. "zoals de ploegos zich over het veld beweegt"), beurtelings van rechts naar links en van links naar rechts. Ook is het vermeldenswaard dat men op den duur een woordscheidingsteken ingevoerd heeft en hulptekens gebruikt heeft, die aangeven dat het teken erboven met een woord-i.p.v. met een lettergreepwaarde gelezen moet worden.

c. Anatolische alfabetische systemen:

Terwijl de oorsprong en de ontwikkeling van het Griekse alfabet voorbeeldig beschreven en behandeld zijn, zijn de gegevens van de Oud-Phrygische (8^e-5^e eeuw; ca. 130 in getal), Carische (vanaf de 7^e eeuw), Lydische (8^e-3^e eeuw; ruim 100) en Lycische (5^e-3^e eeuw; ruim 230) teksten (reliëfs, bouwwerken in steen, graffiti, soms ook munten) nog nimmer in hun eventuele samenhang als voorbeelden van Anatolische alfabetische systemen behandeld. Als vijfde representant moet nog het Sidetische alfabet worden genoemd (teksten op munten van de 5^e-3^e eeuw en een aantal inscripties uit de 3^e-2^e eeuw, waarvan er enkele tweetalig, Side-tisch-Grieks, zijn); merkwaardig genoeg heeft het er de schijn van dat het Sidetische alfabet in tegenstelling tot de andere, bovengenoemde vanuit een Semitisch voorbeeld beïnvloed is. De Oud-Phrygische, Lydische en Lycische systemen zijn hoogstwaarschijnlijk op Griekse alfabetten gebaseerd. Het onderzoek van de laatste decennia heeft uitgewezen dat het Lydisch en het Lycisch tot de Anatolische groep van de Indo-Europese talen gerekend mogen worden. Het Lydisch neemt naast Hettitisch, Palaïsch en Luwisch een aparte plaats in. De twee varianten van het Lycisch, meestal als Lycisch A en B aangeduid, zijn blijkens het onderzoek van de

eminente Franse linguist E.Laroche, die zich sinds de 2^e wereldoorlog op tal van deelgebieden van de Hettitologie maar in het bijzonder op het gebied van het Luwisch en dat van het Hurritisch onschatbare verdiensten verworven heeft, Luwische talen, of, zo men wil, dialecten. Het Phrygisch, waarvoor behalve Oud-Phrygische ook nog Nieuw-Phrygische teksten (2^e-4^e eeuw n.Chr.; ca. 110) ter beschikking staan, is zeker Indo-Europees maar behoort niet tot de Anatolische tak van de Indo-Europese taalfamilie. Wat het Carisch en het Sidetisch betreft is het onderzoek van het schrift nog niet ver genoeg gevorderd en het tekstmateriaal wellicht weinig geëigend om de vraagstelling naar de taalkundige verwantschap op linguistische gronden te kunnen beantwoorden. Men zou hoogstens een beroep op de naamgeving en op een historisch-geografische argumentatie kunnen doen.

De schrijfrichting is bij de Anatolische alfabetten sterk verschillend. Het Phrygisch wordt zowel boustrophêdon (beurtelings van rechts naar links en van links naar rechts) geschreven als van links naar rechts of van rechts naar links (dit bij éénregelige teksten). Het Lydische schrift is sterk overwegend "linkslopend", de Lycische regels, daarentegen weer "rechtslopend". In Phrygische, Lydische en Lycische tsketen wordt dikwijls gebruik gemaakt van woordscheidingstekens.

d. De tekstverzamelingen van Hattusa en van Maşat:

Naast de grote tekstverzamelingen van Hattusa en de kleine ambtelijke verzameling van Maşat zijn ook elders, in Inandik, Tarsus en Alalakh in Turkije, in Ugarit, Meskene-Emar en Amarna buiten Turkije, Hettitische teksten of in Hattusa geschreven teksten in het Akkadisch bij opgravingen gevonden. Deze andere vindplaatsen worden hier slechts vermeld, omdat zij een indruk geven van het Hettitische machtsgebied en van het belang van de Hettitische machtsfactor in de tijd van met name het Nieuwe Rijk. In de aanhef wordt bewust van tekstverzamelingen gesproken, hoewel Hettitologen soms over archieven en ook wel over bibliotheken spreken. Tegen beide aanduidingen valt wel iets in te brengen. Er worden mijns inziens te weinig originelen gevonden om van 'archieven' te kunnen spreken, terwijl gebruik van de term bovendien sterke associaties met administratieve stukken oproept. Gebruik van de term 'bibliotheken' doet weer te weinig recht aan de zellwerkzaamheid van de schrijvers in het zelf schrijven van nieuwe teksten of het kopiëren of herschrijven en daarbij bewer-

ken van ouder tekstmateriaal.

Van het vijftal grotere verzamelingen dat tot nu toe bij de opgravingen in Hattusa teruggevonden werd, de collectie in het oostelijke gedeelte van het grote complex van de dubbeltempel I (de vertrekken 10-12), de verzameling van het zgn. 'Haus am Hang' tussen de citadel en de dubbeltempel I (fig.3) en de drie collecties van de citadel Büyükkale, die respectievelijk in de gebouwen E, A en K aangetroffen werden, zijn er twee (A in 1931 en K in 1957) zo opgegraven dat men de oorspronkelijke opstelling in hoofdlijnen heeft kunnen reconstrueren. (fig. 4-5). Het heeft verwondering gewekt dat de kleitabletten in het Paleis klaarblijkelijk op drie plaatsen werden bewaard zonder dat er - dit geldt overigens ook voor een vergelijking tussen de verzameling in de Tempel en het geheel van de in het Paleis bewaarde teksten - in het oog vallende verschillen in samenstelling waargenomen zijn. Daarom heeft men geopperd dat de opslag een in principe tijdelijk karakter gehad zou kunnen hebben in afwachting van de bouw van een nieuwe opslagruimte, die niet meer gerealiseerd werd. Met betrekking tot de verdeling van de teksten over het Paleis en de Tempel is de meest opvallende en tegelijk veelzeggende bijkomstigheid dat verreweg de meeste brieven van het 13^e eeuwse Egypte-dossier in het Paleis gevonden zijn. Dit geldt in meer algemene zin voor de correspondentie. Ter aanvulling kan hier worden toegevoegd dat dagboek aantekeningen van H. Winckler en hernieuwing van het opgravingswerk bij de vindplaatsen van het begin van deze eeuw enigermate duidelijkheid hebben gebracht over de vraag, welke tabletten toen waar gevonden zijn. Bij nieuwe opgravingen in Tempel I in 1952 heeft men enkele indertijd over het hoofd geziene vondsten gedaan. Bij het opruimen van de stortplaats van de eerste opgravingen in diezelfde Tempel tussen 1962-1968 heeft men 3000 soms zeer kleine fragmenten gevonden, die bij "aanpassing" aan een eerder gevonden tablet naast tekst-gewin ook zekerheid brachten dat het tablet indertijd bij de Tempel gevonden moet zijn.

De opgraver K. Bittel beschrijft de opgraving in een vertrek met kleitabletten in gebouw K van de citadel als volgt: "Het spreekt vanzelf dat in een stad, die in een verwoesting en plundering te gronde gegaan is, ook de archiefgebouwen zwaar beschadigd teruggevonden worden. Maar een zorgvuldige wijze van werken, waarbij zelfs de kleinste fragmenten in het onderzoek worden betrokken en hun vindplaats nauwgezet wordt genoteerd, maakte het mo-

gelijk om een archiefkamer van het Paleis in hoofdlijnen te reconstrueren. De muren, opgetrokken in in de zon gedroogde leem-tichels met gebruikmaking van nogal wat hout, zijn in de brand tot een harde baksteenachtige massa geworden. Toch zijn de resten van lage, met leem bepleisterde banken van steen langs de wanden nog duidelijk herkenbaar. Verspreid over deze banken langs de wanden maar ook op de vloer in het midden van het vertrek werden vele, meestal gebroken kleitabletten gevonden. In de directe omgeving van de banken werden vele sporen van verbrand hout aangetroffen zodat men mag aannemen dat de kleitabletten op houten planken langs de wanden zijn weggezet, zoals wij met boeken doen. Kennelijk hebben de stenen banken als sokkels voor de hogere planken langs de wanden gediend."

De wijze waarop de tabletten op de planken neergezet werden kan tot op zekere hoogte uit de bij de opgravingen gevonden zgn. catalogus-tabletten, volgens een zeer aantrekkelijke, recente suggestie eerder als 'plank-lijsten' op te vatten, en de eveneens in een aantal exemplaren aangetroffen ronde etiketten, waarop een over meerdere tabletten uitgeschreven tekst wordt aangemeld, vastgesteld worden. Het is zeer waarschijnlijk dat de tabletten op tamelijk brede planken als kaarten in een kaartenbak werden neergezet, althans dat dit regel was. Het niet rechtop staan wordt in een aantal passages van de vermoedelijke 'plank-lijsten' als informatie toegevoegd aan een inhoudsomschrijving, die verder veel lijkt op de in een colofon gebruikelijke informatie, maar ook andere toevoegingen bevatten kan, die op de verzameling zelf betrekking hebben, bv. over het ontbreken van tabletten in een serie of over het ontbreken van een auteursnaam bij een tekst van het genre van de ritualen. De inderdaad als regel in aanhef en colofon vermelde auteursnaam is overigens een typische karakteristiek van Hettitische voorbeelden van dit tekstgenre. Ook het gebruik van etiketten wijst erop dat de tabletten meestal in groepen achter elkaar rechtop neergezet zullen zijn, want het etiket vervangt gegevens, die gebruikelijk in het colofon onderaan (eventueel links bij kolomverdeling) aan de achterzijde van het tablet gegeven worden. Het etiket zal voor een groep van tabletten bestaan hebben. Met betrekking tot gebouw A heeft men vermoed dat er zich werkvertrekken op een hogere verdieping bevonden moeten hebben. Voor gebouw E wordt vermoed dat de tabletten op de eerste verdieping bewaard werden en bij de verwoesting en de brand via de benedenverdieping gedeeltelijk op de aangren-

zende helling terecht gekomen zijn. Dit zou de beschrijving van de vondstomstandigheden van Winckler kunnen verklaren: hij vermeldt dat de tabletten met het puin naar beneden gerold moeten zijn en dat de brokstukken steeds groter werden, naarmate men op de helling omhoog ging, totdat men tenslotte compleet bewaarde tabletten in groepjes bij elkaar aantrof. T.Özgül, de opgraver van Maşat, vermoedt dat de ambtelijke brieven en lijsten, die in de benedenvertrekken van de oostvleugel van het Paleis 8 en 9 gevonden zijn, vanuit een vertrek op de hoger gelegen verdieping door het houten plafond, dat in vlammen moet zijn opgegaan, heen-gezakt zijn. Ook in dit geval zijn er zoveel sporen van verbrand hout bij en onder de tabletten aangetroffen dat zij in het erboven gelegen vertrek evenals in Kültepe en Bogazköy op planken bewaard moeten zijn.

Een brief van Hattusilis III aan Kadasmanenlil II, waarvan een copie in Hattusa bewaard werd, geeft misschien tussen de regels door te kennen dat de Hettitische Koningen van de 13^e eeuw trots geweest zijn op hun tekstverzamelingen en op dit punt van hun tijdgenoten elders minder hebben verwacht. Nadat hij in herinnering geroepen heeft, hoe hij indertijd bij de troonsopvolging door de Babylonische Koning zijn invloed in Babylon aangewend heeft om de belangen van de jonge Koning te beschermen en hulp tegen een eventuele vijand van buiten aangeboden heeft, schrijft hij wellicht toch wat laatdunkend: "En in die dagen was mijn broer (Kadasmanenlil II) nog jong en ik ga ervan uit dat men de kleitabulletten toen niet aan jou voorgelezen heeft. Nu zijn de schrijvers van toen niet meer in leven. De kleitabulletten worden zelfs in het geheel niet bewaard, zodat men die tabletten van toen nu aan jou zou kunnen voorlezen!" Het behoeft waarschijnlijk geen bijzondere adstructie dat in de teksten zelf soms aan het gebruik van gegevens, soms zelfs uit een tamelijk ver verleden, gerefereerd wordt en dat het niet moeilijk is om aan te tonen dat ook in gevallen, waarin dit niet met zoveel woorden gezegd wordt, oudere teksten geraadpleegd zijn.

C. Een Schets van de Hettitische Geschiedenis

Met verwaarlozing van de meestentijds uitsluitend archeologisch kenbare eerdere periodes en ook zonder op dit punt over de tijd van Kültepe I b te spreken, die alleen in de persoon van Anittas nog enige aandacht zal krijgen, wordt de beginperiode van het Oud-Hettitische Koninkrijk (17^e-15^e eeuw v.Chr.) hier als punt van uitgang gekozen. In een verrassend snelle ontwik-

keling hebben de eerste drie Koningen van de Oud-Hettitische dynastie van Hattusa een rijk in Anatolië opgebouwd en nadien grote delen van het huidige Syrië aan hun bezit toegevoegd. Blijkens de historische inleiding van het Edict van de latere Oud-Hettitische Koning Telebinus, die, hoewel vanuit een zeer specifiek gezichtspunt en dus vermoedelijk tendentiekus, een overzicht biedt van de Oud-Hettitische Geschiedenis tot diens eigen tijd (begin 15^e eeuw?), heeft Labarnas, de eerste van de reeks, reeds belangrijke delen van het Zuiden van Turkije vast in handen gehad. Ofwel Labarnas zelf, ofwel zijn opvolger en vermoedelijk zijn kleinzoon, Hattusilis I, moet ook tot ver in het Noordwesten zijn doorgedrongen. Kizzuwatna, bereikbaar langs de befaamde 'Cilicische Poort' is waarschijnlijk tijdens de regering van Hattusilis I bij het Rijk gevoegd. Onder deze zelfde Koning begon het conflict met Aleppo, de hoofdstad van het Rijk Yamhad in Syrië, dat op dat moment de machtigste staat in het Noordwesten van West-Azië was en aan de Hettieten de toegang tot Syrië ontzegde. Blijkens de tweetalige Annalen van Hattusilis I (Akkadisch-Hettitisch), die in 1957 in gebouw K van de citadel werden gevonden, moeten de Hettieten enerzijds via Kizzuwatna en wel via dat gedeelte, dat in later tijd als de Cilicische vlakte aangeduid wordt, en anderzijds, na de Eufraat overgetrokken te zijn, vanuit het Noorden de door Aleppo geleide coalitie van stadstaten (onder meer Emar en Ebla, maar ook Zalpa) aangevallen hebben. Uit één der twee edicten, waarin Hattusilis I tegen het einde van zijn regering, maar misschien nog niet van zijn leven, Mursilis I, waarschijnlijk opnieuw een kleinzoon, als zijn troonsopvolger aanwijst, blijkt dat op dat moment Aleppo zelf nog verslagen moest worden. De tekst wekt de indruk dat dit een taak van de nieuwe, jonge Koning zal zijn, wanneer hij de leeftijd bereikt zal hebben om zelfstandig veldtochten te ondernemen. Dit laatste gegeven moet men dan echter aan het andere, evenals de Annalen, tweetalige edict met betrekking tot de troonsopvolging ontleenen. In de tijd van Hattusilis I zijn de Hettieten tot diep in het Hurritische gebied van Noord-Mesopotamië doorgedrongen, maar anderzijds hebben de Hurriten tijdens het begin van zijn regering een inval in Anatolië uitgevoerd, waarbij zij zeer ver in het Hettitische gebied binnengedrongen zijn. Na de verovering van Aleppo heeft Mursilis I het militaire waagstuk van een strooptocht naar het verzwakte Babylon van zijn tijd ondernomen, een wapenfeit, dat behalve uit voor het merendeel jongere Hettitische, óók uit Akkadische teksten

bekend is. Waarschijnlijk heeft Mursilis I zowel voor als na de met infanteristen en wagenstrijders ondernomen veldtocht tegen Babylon, die slechts in een verovering maar niet in een bezetting resulteerde, strijd met de Hurrieten gevoerd. Het tijdvak van zijn regering, in de termen van de zgn. Midden-Chronologie rond 1600 v.Chr., of, binnen het systeem van de 'Korte Chronologie' in de tweede helft van de 16e eeuw, heeft ook een aantal belangrijke teksten opgeleverd; behalve de Oud-Hettitische versie van de Wetten ook een aantal interessante historische teksten, waarvan er één de strijd met Aleppo tijdens het tijdvak van zijn voorganger en van hemzelf beschrijft en een ander in het bijzonder aan de conflicten met de Hurrieten gewijd lijkt te zijn. Een derde tekst contrasteert gevallen van corruptie in ambtelijk gedrag en militair optreden met de beschrijving van een maaltijd aan het hof, waaraan door de goede dignitarissen uit het tijdvak van Hattusilis I werd deelgenomen. Een uitbreiding van het Rijk tot het in het hart van het Oude Nabije Oosten gelegen Syrië werd dus direct bij het begin voor een eerste maal verwezenlijkt.

Na een langdurige periode van teruggang, volgens Telebinus te wijten aan tweespalt binnen de Koninklijke Familie in het bijzonder over de rechten van opvolging en volgens dezelfde bron, na deze bloeitijd, begonnen met de moord op Mursilis I door zijn zwager Hantilis, neemt ca. 1425 v.Chr. een nieuwe dynastie de macht in Hattusa over. Het Nieuwe Rijk neemt een aanvang. Over het tijdvak tussen Telebinus en dit nieuwe begin is weinig bekend. In de meeste beschrijvingen veronderstelt men het optreden van een vijftal Koningen, die elkaar soms snel opgevolgd zullen hebben en zeker niet evenveel generaties representeren. Ten laatste onder Hantilis II, maar misschien al ten tijde van Hantilis I hebben de opdringende Gasga-nomaden van de Noordzone hun invloed doen gelden. In de loop van de latere eeuwen hebben zij Hattusa, dat gevaarlijk dicht bij de noordzone gelegen was, meerdere malen bedreigd of daadwerkelijk aangevallen, een eerste maal tijdens de regering van een Koning Tudhaliyas, de directe voorganger van Suppiluliumas I (1355-1325 v.Chr.), toen niet slechts bijvoorbeeld het Paleis van Mašat maar ook grote delen van de hoofdstad zelf aan verwoesting ten offer vielen. Minder dan een eeuw later, in het begin van de 13e eeuw zal de dreiging van de Gasga-nomaden althans één van de redenen geweest zijn, waarom Muwattallis de residentie (in de praktijk tijdelijk) naar Tarhuntassa in het Zuiden overbracht. Door sommigen wordt de uiteindelijke verwoesting van Hattusa aan

de Gasga-nomaden toegeschreven.

In het voorafgaande werd het begin van het Nieuwe Rijk op ca. 1425 v.Chr. gesteld. Over het aantal en de volgorde van de Koningen uit de beginfase van het Nieuwe Rijk bestaat echter onzekerheid zodat het begin van het Nieuwe Rijk in sommige voorstellen, waarbinnen met een groter aantal vorsten gerekend wordt, op ca. 1450 v.Chr. uitkomt, een datering, die voor de voorafgaande periode toepassing van de zgn. Midden-Chronologie vooronderstelt. In een genealogische reconstructie van deze beginfase, die met een viertal Koningen rekent, waarbij de laatste twee Koningen vóór Suppiluliumas I als twee broers en dus als vertegenwoordigers van één generatie worden verdisconteerd, resulteert een verloop van de historische gebeurtenissen, waarbij onder Tudhaliyas I na uitgebreide veroveringen op met name de Westkust uiteindelijk ook Isuwa, ten Oosten van de Eufraat rond het huidige Elazığ, bij het Rijk wordt gevoegd. Deze zelfde Koning is dan ook die Tudhaliyas, die blijkens het latere Aleppo-verdrag zowel Aleppo als Mittanni verslagen heeft. Gedurende een korte periode van een twintigtal jaren lijkt zelfs Wassukanni, de tot op dit moment nog niet geïdentificeerde hoofdstad van Mittanni, tot in de beginfase van de regering van Arnuwandas I in het bezit van de Hettieten geweest te zijn. In alle reconstructies kenmerkt de slotfase van de regering van Arnuwandas I zich door een snelle teruggang, die nadien doorzet, zodat de Hettieten tijdens de regering van de directe voorganger van Suppiluliumas I, toen de vijanden van het Rijk van alle kanten opdrongen, tot het Hettitische kerngebied rond Hattusa binnen de Halys-boog teruggedreven waren. Zo is ook de tweede poging om het Rijk tot buiten het huidige Turkije uit te breiden een kortstondig succes gebleken.

Pas de derde poging tijdens de regering van Suppiluliumas I (ca. 1355-1325 v.Chr.) heeft lange tijd stand gehouden en tot een vast omlijnd machtsgebied gevoerd dat men nadien gedurende bijna anderhalve eeuw eerst tegen Egypte (1275, Slag bij Qades; 1259, Eeuwige Vrede) en nadien tegen Assyrië heeft weten te handhaven. Nadat ongeveer twintig jaren aan de consolidatie van het Rijk in Anatolië zelf waren besteed, heeft Suppiluliumas I tijdens de laatste fase van zijn regering aan het Nieuwe Rijk zijn grootste machtsuitbreiding gegeven door een einde te maken, wellicht met Babylonische hulp, aan het zelfstandige bestaan van het Rijk van Mittanni en belangrijke steunpunten van de Egyptische invloedssfeer op de Egyptenaren te veroveren. Ugarit en Amurru gingen

beide praktisch voorgoed van de Egyptische op de Hettitische invloedssfeer over. Suppiluliumas I muntte uit door een combinatie van behoedzaam diplomatiek manoeuvreren vooraf en een sterk militair optreden van de Koning zelf en zijn legeraanvoerders op de beslissende momenten van de strijd. In binnen- en buitenlandse politiek maakte hij een veelvuldig gebruik van het welbekende middel van dit algemene tijdvak om met behulp van dynastieke huwelijken politieke relaties te verstevigen: zo huwde hij één zuster en twee dochters aan vazalvorsten uit, trouwde hijzelf met een Babylonische prinses voordat hij aan zijn meer internationaal gerichte carrière begon, terwijl de weduwe van Tutanchamon, Anchasenamon, Suppiluliumas I om een Prins (Zannanzas) als gemaal en Farao gevraagd heeft. Dit laatste huwelijksproject werd echter niet gerealiseerd. De Prins werd onderweg gedood en dit leidde tot nieuwe militaire en politieke verwickelingen. De bestuurlijke consolidatie van de nieuwe situatie kwam tot uitdrukking in de installatie van twee Prinsen als Onderkoningen in respectievelijk Aleppo en Kargamis. Vooral de dynastie van Kargamis, strategisch gelegen op het punt waar in de 13^e eeuw v.Chr. de Assyrische en Hettitische invloedssferen elkaar raakten, heeft nadien een belangrijke rol in het bestuur van de Syrische rijkdelen gespeeld. De toenadering tot Egypte in de loop van de 13^e eeuw heeft zonder twijfel onder Assyrische druk plaats gevonden. In de tijd van de zgn. 'Zeevolkeren'-tochten kwam ca. 1180 v.Chr. een einde aan het Nieuwe Rijk. Hattusa werd veroverd, geplunderd en in brand gestoken en steden in andere delen van het Rijk ondergingen eenzelfde lot. Directe samenhang tussen beide gebeurtenissen wordt echter weinig waarschijnlijk geacht. Daarvoor is het Hettitische Rijk te veel een continentale mogendheid geweest en lagen de belangrijke vestigingen te ver van de kusten verwijderd.

De Neo-Hettitische Staten (12^e-7^e eeuw) zetten nadien blijkens hun inscripties en teksten op lood Hettitisch-Luwische tradities voort. Waar er in deze teksten aanwijzingen voor verschillende bevolkingscomponenten zijn, Noordwest-Semitisch, Hurritisch en Luwisch, is dit een voortzetting van een reeds bestaand patroon, waarvoor geen massale volksverhuizingen voorondersteld behoeven te worden. De keuze van een Konings- of troonsbestijgingsnaam is in beide millennia dikwijls programmatisch bepaald. In de 9e eeuw geraken deze staten betrokken bij de hernieuwde Assyrische expansie in Noordwestelijke richting. Na een onderbreking in de eerste

helpt van de 8e eeuw toen Urartu gedurende korte tijd bijzonder machtig was, werden de Neo-Hettitische Staten geleidelijk één voor één in het Assyrische Rijk opgenomen. In het Westen van Turkije heersten toen de Phrygiërs. In het Oosten vormde Urartu nog een macht van betekenis. Tijdens de laatste fase van hun zelfstandig bestaan hebben de Neo-Hettitische (stad)staten van Zuidoost-Turkije tevergeefs gepoogd om steun tegen Assyrië bij de Phrygiërs en Urartu te vinden. In de 7^e eeuw ontstond alweer onrust en blijkbaar ook Phoenicische interventie. Nadien geraakte in het bijzonder het kustgebied onder de invloed van het Neo-Babylonische Rijk. Het verdere verloop van de gebeurtenissen is onderdeel van de meer traditionele Klassieke Oude Geschiedenis. Er rest nog om te vermelden dat zich in brede zones van de Zuidkust en in het bijzonder in de landschappen Lycië en Cilicia Aspera tot in de Hellenistische tijd Luwische bevolkingsgroepen gehandhaafd lijken te hebben.

Een aantal factoren bemoeilijkt de beschrijving van de Hettitische Geschiedenis in ruimere zin, zoals hier nagestreefd werd. Ik noem er enkele: de herhaling van een beperkt aantal koningsnamen binnen de twee belangrijke dynastieën; het ontbreken van op jaargedateerde teksten; de meer gedecentraliseerde bestuursvorm, die pas in de 13^e eeuw door een traditioneel Oud-Oosters Koningschap werd afgelost, en de, naar het zich laat aanzien, beperkte rol van klei-tablet en spijkerschrift buiten de hoofdstad, die samen voor het moderne onderzoek resulteren in een gebrekkige kennis van de historische geografie; en, tenslotte, de onevenwichtige spreiding van de bewaarde teksten over de verschillende periodes, waarbij de moeilijkheden rond de hoofdstad misschien een rol hebben gespeeld, al is het typerend dat bij het vertrek van Muwattallis uit Hattusa het beheer van de stad in eerste instantie aan het toenmalige hoofd van de kanselarij toevertrouwd werd. De hoofdstad is duidelijk bestuurlijk en religieus centrum van het Rijk geweest.

Toch is het historische materiaal naar spreiding in genres en in aantallen voor enkele periodes zelfs overvloedig aanwezig en staat de geschiedschrijving van de Hettieten relatief op een hoog niveau. Dit geldt in het bijzonder voor enkele fasen van het Nieuwe Rijk, waarvoor talloze verdragen van diverse types, een groot aantal instructies en een aantal brieven ter beschikking staan. De geschiedschrijving is vooral voor de tijd van Mursilis II (1321-1298) sterk vertegenwoordigd. Wat de eigen geschiedschrijving betreft, vanaf het vroegste voorbeeld, de 'Tekst van Anittas', worden soms in thematische teksten gebeurtenissen, die het tijdvak

van één regeringsperiode te boven gaan, soms zelfs lange periodes bestrijken, helder en met een duidelijke climax beschreven. De weergave is zelden uitsluitend op de hoofdpersoon afgestemd. Ook de prestaties van andere aanvoerders vinden in de jongere voorbeelden een passende beschrijving. De teksten bevatten dan ook geografische uitweidingen en historische invoegingen bij een overgang op een andere locatie of een ander onderwerp. Brieven worden geciteerd en de gebeurtenissen in het vijandige kamp soms uitvoerig beschreven. Vaak wordt een belangrijke tegenstander sprekend ingevoerd. Door dit alles ontstaat een zeer goed leesbare beschrijving van de gebeurtenissen. Omdat tegenslag of nederlagen praktisch nooit worden genoemd, omissies van belang uitsluitend aan voorgangers worden toegeschreven, zijn deze historische teksten wel degelijk gekleurd in hun weergave. Als verantwoording tegenover de Goden bedoeld, maar ook als verslag over de eigen prestaties voor toekomstige opvolgers en waarschijnlijk eveneens voor tijdgenoten van de heersende klasse bestemd, bereiken de Hettitische Annalen een voor het tijdvak ongeëvenaard niveau. Het eigen karakter in verhouding tot de voorbeelden van elders in het Oude Nabije Oosten berust waarschijnlijk in laatste instantie op een verschil in bestuursstructuur, waarbij de rechten en de verplichtingen over meer personen gespreid waren.

D. Een Beschrijving van Hattusa, de Hettitische Hoofdstad

De althans in omvang beperkte bewoning in later tijden heeft ertoe geleid dat de ruïnes van de laatste fase van Hattusa (13^e-12^e eeuw v.Chr.) op latere reizigers een onuitwisbare indruk maakten en de Duitse opgravers onmiddellijk opzienbarende resultaten boekten. De grote ommuring van ca. 6 km met de Leeuwen- en de zgn. Koningspoort en de omlijnningen van Tempel I waren zichtbaar, het rotsheiligdom Yazılıkaya op 1½ km van de stad natuurlijk eveneens. De totale oppervlakte van de stad van 167.7 ha, vergelijkbaar met de 95 ha die Kargamis, in de 13^e eeuw de tweede stad van het Rijk, ingenomen heeft, wordt door de opgraver Bittel gecontrasteerd met de 53 ha van Assur, de Assyrische hoofdstad van de 12^e eeuw. De schattingen van het inwonersaantal variëren tussen 9.000 en 15.000 inwoners, maar zijn in hoge mate onzeker, zolang niet meer zekerheid bestaat over de wijze van bebouwing in de nieuwe Bovenstad van de 13^e eeuw. Deze 'zuiduitleg' verdrievoudigde het bebouwbare areaal (zie fig. 3).

Büyükkale, de grote burcht, is op het hoogste punt en in het Zuidoosten van de oorspronkelijke Benedenstad gelegen (zie fig. 3).

4 en 5). Van oudsher moet de stadsheer, al spoedig de 'Groot-Koning', hier zijn gezag hebben uitgeoefend. Het Paleis-complex van de laatste fase is blijkens een tweetal tekstpassages in herbouw genomen door Hattusilis III (vanaf ca. 1267 v.Chr.) en blijkens twee monumenten met hiërogliefisch schrift, die bij de opgravingen gevonden zijn, moet Tudhaliyas IV (III?) deze herbouw hebben voortgezet, die volgens de opgravers driekwart eeuw in beslag genomen kan hebben. Het geheel bestaat uit vier op elkaar aansluitende hoven en is geheel met een ommuring afgesloten, die voor een deel met de stadsmuur van de gehele stad en de stadsmuur van de oorspronkelijke Benedenstad samenvalt. De architectonische basisgedachte wordt gevormd door de hof als zodanig, die aan één of meer zijden voorzien is van een overdekte hal met pijlers (vierkant en in hout uitgevoerd, op een basis van kalksteen). Een belangrijk voorbeeld wordt gevormd door het Paleis van Mašat, laag III van de citadel. De eventuele poort rechtsboven in fig. 4 leidde wellicht naar privé-gebouwen van de Koninklijke Familie, die men in die omgeving vermoedt maar niet aantoonbaar teruggevonden zijn. De kleine poort rechtsonder in fig. 4 vormde een verbinding met de oude Benedenstad en Tempel I. Naast de gebouwen A, E en K, die onder B. reeds ter sprake werden gebracht, verdient vooral gebouw D nog vermelding: de benedenverdieping bestaat uit zes sterk langwerpige magazijnen en een afsluitende gang, maar voor de bovenverdieping heeft R.Naumann, één van de architecten van de expeditie, een ruime vierkante audiëntiezaal gereconstrueerd met veel lichtpunten in twee wanden en een woud van pijlers. Nu de nieuwe Hurritisch-Hethitische bilingue (zie B.) zeker lijkt te stellen dat het Halentuwa-huis inderdaad met het Paleis of een onderdeel daarvan gelijk gesteld mag worden, vormt deze hypothetische audiëntiezaal een uitstekend decor voor de "grote vergadering", waarvoor op hogetijdagen van de jaarlijkse lente- en herfstfeesten, die een religieus programma van ca. een maand in de heiligdommen van Hattusa en steden in de directe omgeving inhielden, "geheel Hattusa" in het Halentuwa-huis bijeenkwam.

Zoals door H.G.Güterbock, vanaf 1931, nadien naast H.Otten, als epigraaf bij de hervatting van de opgravingen betrokken, in 1972 voor het eerst, op grond van zijn constatering dat in de 'Outline Tablets' van de bovengenoemde officiële seizoensfeesten vele tempels voor Hattusa vermeld worden, vermoed werd, heeft de Bovenstad veel meer tempels gehuisvest dan de vijf of zes, die tot voor kort bekend waren. In een opgravingsrapport over de campagne van 1983

rekent P. Neve, de huidige leider van de opgravingen, met de waarschijnlijkheid dat de gehele Zuidzone van de Bovenstad, d.w.z. het gebied tussen de Konings- en de Leeuwenpoort, met inbegrip van Yenicekale en Sarıkale als waarschijnlijk eveneens gebouwen met een sacraal karakter, als tempelwijk, of zelfs tempelstad aange-merkt zou mogen worden. Als voorbeeld zal nog over Tempel I, naar door Neve ontdekt werd, in feite een dubbeltempel met twee cella's voor hoogstwaarschijnlijk de Stormgod van Hatti en de Zonnegodin van Arinna, gesproken worden. Zoals ook bij de citadel, vermoedt men in dit geval continuïteit: het is inderdaad waarschijnlijk dat de Tempels voor beide Goden van de Oud-Hettitische tijd op dezelfde plek hebben gestaan.

Het ook in zijn bouwresten nog zeer indrukwekkende complex (zie fig. 6) meet 200 bij 130 m. Het bestaat uit twee hoofdcomponenten ter weerszijden van een straat met een snelle oversteekmogelijkheid van het zuidwestelijke 'bedrijfsgedeelte', waarin blijkens een tekstvondst in totaal 205 personen waaronder 18 priesters, 19 in spijkerschrift en 33 in hiërogliefisch schrift opgeleide schrijvers, 35 bezweringspriesters en 10 Hurritische zangers te werk gesteld waren, naar het eigenlijke Tempel-complex aan de overzijde. De tempel zelf, 42 bij 65 m., staat in het midden van vier, voor wat de benedenverdieping betreft, uit opslagruimtes bestaande bouweenheden, die zo zijn gesitueerd dat er naast de bovengenoemde 'oversteek' voor het tempelpersoneel nog twee open toegangen zijn en een hoofdpoort, die vanuit de burcht bereikbaar is. Via de eigenlijke ingang van de tempel zelf komt de bezoeker in een open hof met een klein gebouwtje, dat misschien voor rituele wassingen bestemd geweest is, en via een hal met pijlers, in beide gevallen indirect, via een toegang in een lange zijde in één der beide cella's. In de cella rechts is de sokkel voor het cultusbeeld, dat van vier hooggeplaatste vensters licht ontving, nog bewaard.

Het eveneens blijkens de ervoor gevonden bouwresten als een tempel te beschouwen Yazılıkaya, op ca. 1½ km van de hoofdstad, toont in het midden van het hoofdpaneel in kamer A (fig. 7), die als het ware als een cella in de open lucht functioneert, de ontmoeting van Tessub, die op de schouders van twee lichtelijk gebogen berggoden staat, en Hebat, die op haar heilig dier, de leeuw, afgebeeld wordt. De twee stieren, die achter beide Goden schuil gaan, behoren bij de Hurritische Stormgod Tessub. Zij dragen de mannelijke godenmuts, zoals de andere mannelijke Goden, die in een processie op Tessub volgen, terwijl Hebat aan het hoofd gaat van een

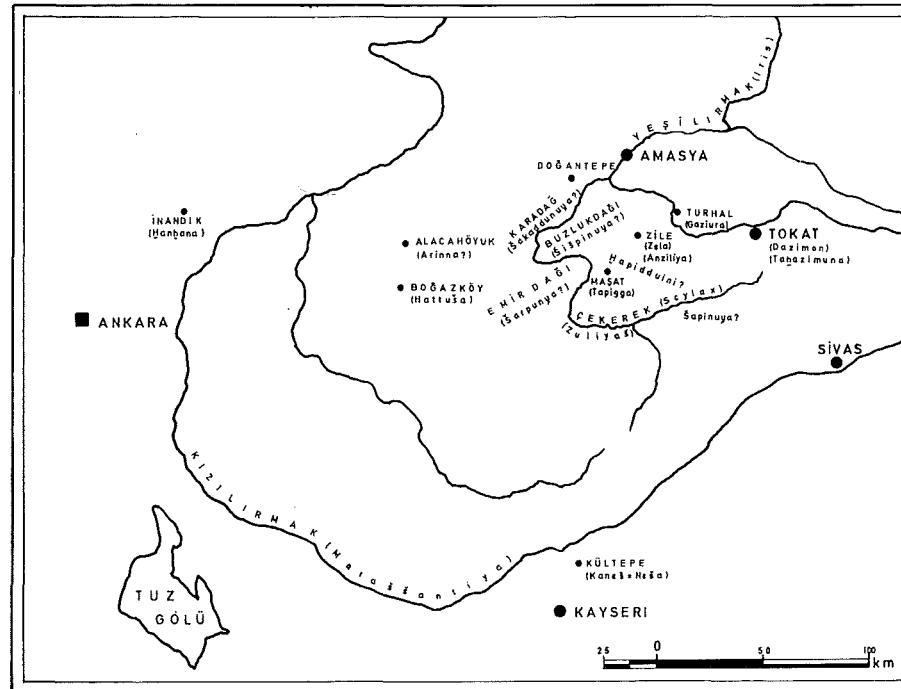
lange rij Godinnen. De gelijkstelling van de Stormgod van Hatti met de Hurritische Hoofdgod Tessub en van de Zonnegodin van Arinna met Tessub's echtgenote Hebat is hier, in één van de belangrijkste heiligdommen van het Rijk, klaarblijkelijk volledig een feit geworden. Maar het meest opvallende is toch wel dat alle bijgevoegde namen, soms zelfs zinnen, in hiërogliefen geschreven Hurritisch representeren. De bouwfasen II en III van de bouwresten vóór de kamers van het heiligdom (nog door een vierde gevolgd) worden in de tweede helft van de 13^e eeuw gedateerd. Met grote waarschijnlijkheid wordt bouwfase II in verband gebracht met de reliëfs en de inscripties van kamer A en worden beide aan het tijdvak van Tudhaliyas IV toegeschreven. Van bouwfase III wordt aangenomen dat zij uit de tijd van een opvolger stamt en van kamer B dat zij aangepast is om tot de dodencultus van de bouwheer te dienen. De Koning staat in beide kamers afgebeeld.

E. Bibliografie

- K.Bittel, Die Hethiter (München, 1976).
- K.Bittel, Hattuscha, Hauptstadt der Hethiter (Köln, 1983).
- J.Friedrich, Entzifferung verschollener Schriften und Sprachen (Berlin-Heidelberg-New York, 1966), 59-68, 72-84, 84-97, 132-134.
- H.G.Güterbock, 'The Hittite Temple according to Written Sources' en P.Neve, 'Der grosse Tempel in Boğazköy-Hattusa' in Le Temple et le Culte (Compte Rendu de la vingtième Rencontre Assyriologique Internationale, Leiden-Istanbul, 1975), 125-132 en 73-79.
- O.R.Gurney, The Hittites (Penguin Books, reprinted with revisions 1981).
- O.R.Gurney, Some Aspects of Hittite Religion (The Schweich Lectures, Oxford, 1977).
- M.N.van Loon, Anatolia in the Second Millennium B.C. (Iconography of Religions XV, 12, Leiden, 1985).
- P.Neve und H.Otten, 'Die Ausgrabungen in Boğazköy-Hattusa 1983', Archäologischer Anzeiger 1984, 369-381.
- H.Otten, 'Bibliotheken im Alten Orient', Altertum 1 (1955), 67-81.
- H.Otten, 'Blick in die Altorientalische Geisteswelt. Neufund einer hethitischen Tempelbibliothek', Jahrbuch der Akademie der Wissenschaften in Göttingen 1984, 50-60.

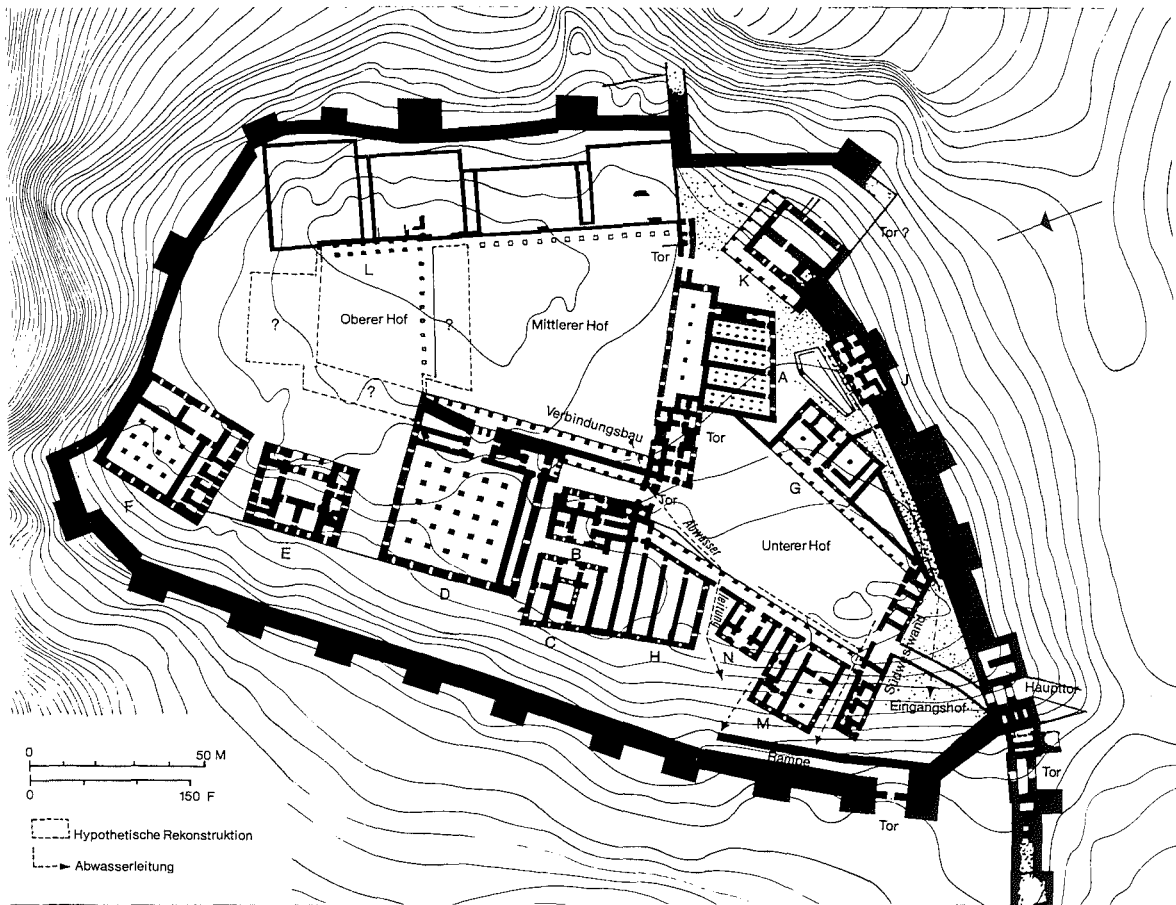
1. Kaart van Anatolië (M.N.van Loon, Anatolia, 2)

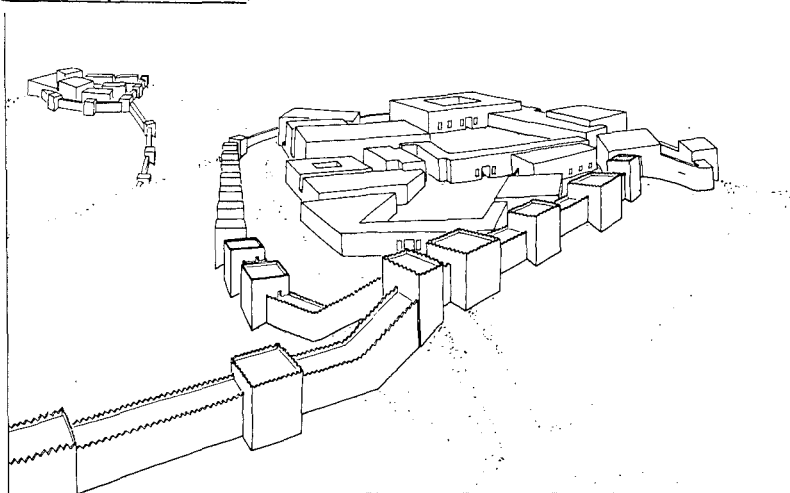
2. Kaart van het kerngebied binnen de boog van de Halys-rivier
(S.Alp, Belleten 44 (1980), 25-59, Abb. 4)

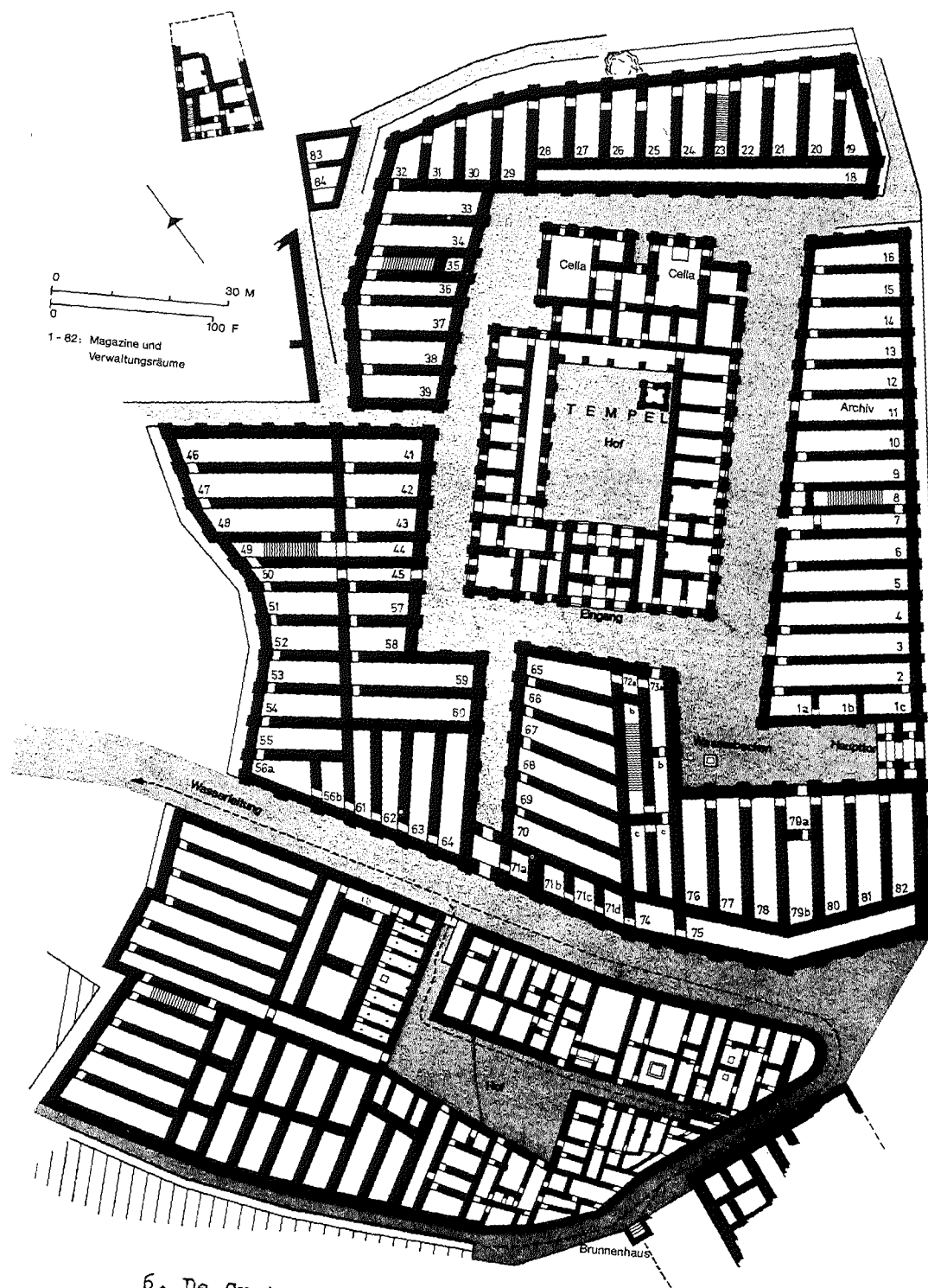

4. en 5. Büyükkale, Plattegrond en Reconstructie (K.Bittel, He-
thiter, 114-115)

6. De Grote Tempel I (K.Bittel, Hethiter, 120)

7. Het hoofdpaneel van kamer A, Yazilikaya (M.N.van Loon, Anatolia, fig. 5)

SCHATTEN UIT TURKIJE
ACHTERGRONDEN

'DUIZEND GODEN VAN CHATTI
EN DUIZEND GODEN VAN EGYPTEN'
De relaties tussen Egypte en de Hettieten

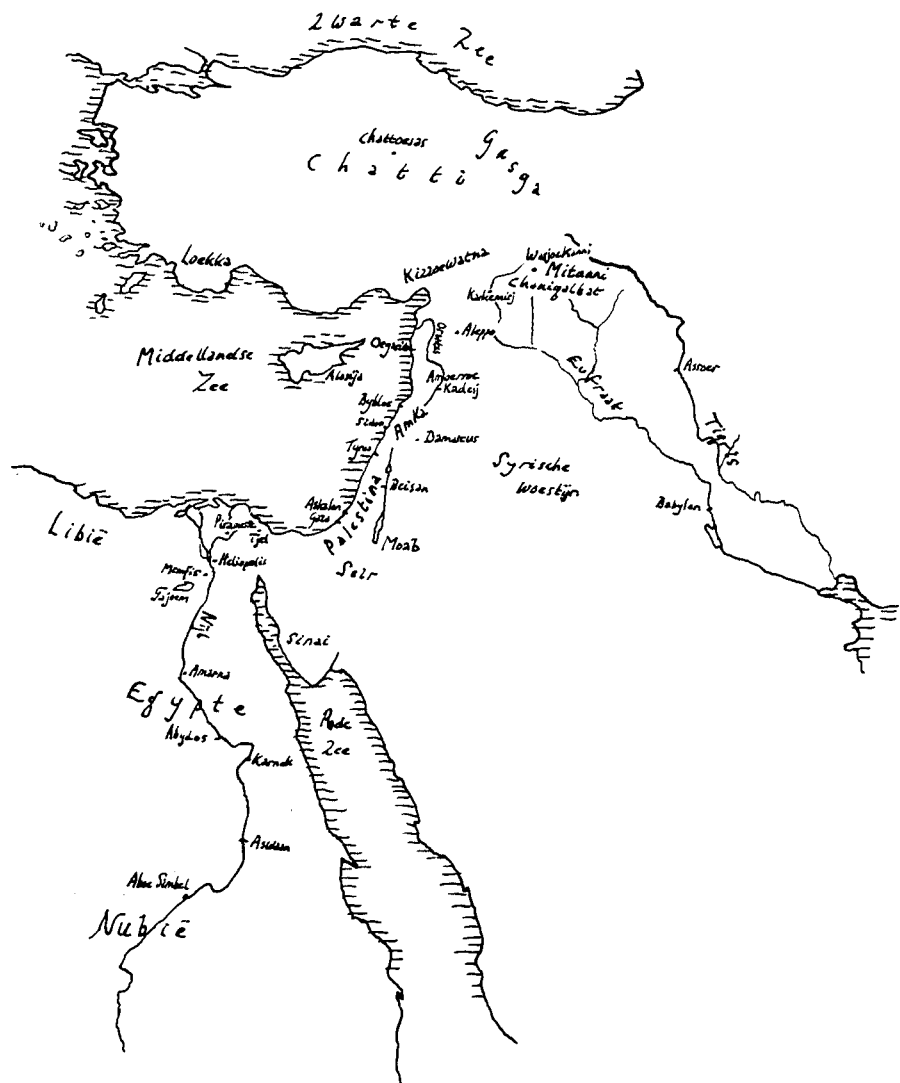
door

J.F. BORGHOUTS

LEIDEN, NEDERLANDS INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN, 1986

'... wat deze woorden betreft die op deze zilveren tafel staan voor het land Chatti en voor het land Egypte - wat degene betreft die er zich niet aan zal houden, duizend goden van het land Chatti en duizend goden van het land Egypte zullen zijn dynastie uitroeien, zijn land en zijn onderdanen. Maar wat degene betreft die zich zal houden aan deze woorden die op deze zilveren tafel staan, of zij nu Hettieten zijn of dat zij nu Egyptenaren zijn - duizend goden van het land Chatti en duizend goden van het land Egypte zullen zorgen dat hij gezond is, zullen zorgen dat hij in leven blijft, alsmede zijn dynastiegenoten, alsmede zijn land, alsmede zijn onderdanen'

(Hettitisch-Egyptisch verdrag uit het
jaar 1259, versie van Karnak, 30-32)

'DUIZEND GODEN VAN CHATTI
EN DUIZEND GODEN VAN EGYPTEN'
De relaties tussen Egypte en de Hettieten

1. Algemeen. De Egyptische opvatting van de geschiedenis

De geschiedenis van de verhouding tussen de Egyptenaren en de Hettieten is tegelijkertijd een doorsnede uit het verhaal van de afzonderlijke expansies van die twee grootmachten van het Oude Nabije Oosten, die elk hun geopolitieke redenen hadden om buiten de eigen grenzen te treden. Na een aanvankelijk aftasten van elkaars krachten ontstond een reeks gewapende conflicten om de zeggenschap van het tussenliggende gebied, Syro-Palestina. De strijd is nooit verplaatst geworden naar het eigen grondgebied. Tenslotte kwam het tot een vreedzame coëxistentie tussen de beide, bezegeld door bilaterale verdragen (het bekendste is geciteerd in de titel en het motto) en huwelijksverbanden tussen de respectieve dynastieën. In het vervolg gaat het hoofdzakelijk om het door de Egyptenaren ingenomen standpunt.

De periode van het 'Nieuwe Rijk' in Egypte beslaat de 18e tot en met de 21e dynastie (ca. 1550-950 v. Chr.). Daarin vindt zowel naar aard als naar omvang de meest indrukwekkende vorm van expansionisme plaats, of 'verwijding van de grenzen' (swsh t!s.w), zoals de Egyptische term luidt. Het streven naar vergroting van het zeggenschapsgebied is natuurlijk al veel ouder, zowel aan de zuidzijde van Egypte (in de richting van Nubië) als aan de noordzijde (naar Palestina, de Libanon, Syrië). Maar vroegere uitbreidingen waren bepaald minder systematisch; van imperialisme kan men dan nog niet spreken. Steeds hebben natuurlijk economische en militaire redenen een rol gespeeld. Maar achter de wens naar handelsbetrekkingen of afgedwongen leveranties (tribuut) ziet men als vast gegeven steeds een ideologisch gezichtspunt verschijnen. Daarin geldt dat Egypte is omgeven door vijanden die de harmonie bedreigen. Zij vertegenwoordigen de chaotische buitenwereld, en het Egyptisch streven is naar orde, zowel kosmisch als territoriaal. Die wenselijke orde tot stand te brengen en te handhaven is de taak van de koning. De vijanden moeten dus verslagen worden, en dat gebeurt buiten de grenzen. Uit de beheersing van het nieuwe gebied komt een nieuwe situatie voort: er is nu orde ontstaan, ofwel, in politiek opzicht, een pax aegyptiaca. De koning geldt vanuit dogmatisch gezichtspunt als zoon van de zonnegod Rē^c, maar in feite erkennen alle goden hem als hun zoon. Het ontheft hem in zekere zin van problemen van legitimering. Wie eenmaal de troon heeft bestegen (stammend uit wat voor geslacht ook) voldoet aan het dogma. Omstreden koningen zijn er genoeg geweest in Egypte (het einde van de 19e dynastie is een standaardvoorbeeld), maar legitimiteitskwesties doen zich op het ideologische vlak niet voor. Wel op het dynastisch-politieke. Wanneer door historische

omstandigheden een koning niet de feitelijke taak heeft kunnen uitvoeren van vijanden te verslaan en gebied (opnieuw) in te nemen, wordt zijn rol niettemin in de gewenste zin als een feit voorgesteld in woord en beeld. Bij gebrek aan echte krijgsverrichtingen heeft menige koning eenvoudigweg van meer succesrijke voorgangers voorstellingen van overwinningen en lijsten van overwonnen gebieden laten overnemen. Kortom, eigenlijk is de geschiedenis niet een toevallige loop van omstandigheden, zij is een rollenspel, eigenlijk een rite. Voltrokken door Farao, de godenzoon op aarde, wordt de richting ervan bepaald door de goden. Zij sturen de geschiedenis. Ze hebben hun koninklijke zoon bestemd tot behoeder van het land waarin zij zelf wonen (in de tempels). Het is goed om deze rolmatige, dogmatische, positie van de koning als uitvoerder van de geschiedenis in het oog te houden, omdat veel van de verhoudingen tussen Egyptenaren en de Hettieten in de bronnen van de eersten in die termen wordt beschreven.

2. De 'drang naar het Oosten'

Dat aan deze sterk ideologisch bepaalde expansie in het Nieuwe Rijk zo grote voorrang werd gegeven, heeft een historische aanleiding. Gedurende een groot deel van de aan het Nieuwe Rijk voorafgaande tijd, de zgn. 'Tweede Tussenperiode' (ca. 1650-1550 v. Chr.) had men a.h.w. 'klem' gezeten tussen twee vreemde machten die zich op Egyptisch terrein deden gelden. In het noorden van Egypte had zich een Semitische stammenconfederatie genesteld die door egyptologen wel als 'Hyksos' ('heersers van woestijnlanden') wordt aangeduid. In het zuiden had zich in Nubië, in deze tijd Koesj geheten, een eigen rijk gevormd met een hoofdstad bij het huidige Kerma. Een historisch document van het einde van deze periode, uit de tijd van koning Kamose (ca. 1555-1550), geeft een goed idee van de Egyptische gevoelens ten opzichte van de indringers. 'Wat voor waarde moet ik aan mijn macht hechten', aldus de koning tot zijn hovelingen, 'met een vorst in Avaris (de hoofdstad van de Hyksos in de Nijldelta, het latere Piramesse) en een in Koesj? Terwijl ik gebonden zit aan een Aziat en een Nubiër van wie elk aandeel heeft in Egypte hier en het land met mij deelt?' (Canarvon Tablet I, 30). Wanneer de koning een brief onderschept van de Hyksoskoning aan zijn Nubische collega waaruit valt op te maken dat die twee tegen Egypte samenspannen, is de maat vol. Een bevrijdingsoorlog begint, eerst tegen de Hyksos. In korte tijd voltooid onder Kamose en zijn opvolger, wordt het verjagen van de indringers uit het noorden tot over de grenzen weldra gevolgd door een soortgelijk terugdringen van de Koesjieten. Daarmee is de aanzet gegeven voor verdere expansie naar het zuiden en het noorden.

De vorm die deze heeft aangenomen is voor beide gebieden verschillend geweest. De Nubische streken werden bewoond door kleine dorpsgemeenschappen. Van meet af aan werd het beschouwd als een wingewest dat simpelweg deel uitmaakte van het Egyptische grondgebied. Men koloniseerde het, het werd geëgyptianiseerd (de geringschatting van de inheemse cultuur is overduidelijk) en men stelde er

een onderkoning over aan, de 'koningszoon van Koesj'. De specifieke houding die de Egyptenaren aannamen wordt geïllustreerd door de grote Egyptische tempels die hier langs de Nijl werden gebouwd, zoals die bij Aboe Simbel. Naast de god Amoen neemt hier Farao zelf een belangrijke plaats in. Vormgeving en landbezit van de tempels geven aan dat het land toebehoort aan god en koning. Niets daarvan in Syro-Palestina. Hier had men te maken met stadstaten waarmee men, na een militaire onderwerping, een vazalverhouding opbouwde, zonder dat tot feitelijke inlijving werd overgegaan. En zeker werd de inheemse cultuur niet miskend. Al kwamen ook hier Egyptische tempels voor (en soms ook met een beeld van Farao, zie p. 15), hun aantal was relatief gering en zeker waren ze niet de signalen in steen van het Egyptische imperialisme, zoals in Nubië. Ver achter de stadstaten van het Syro-Palestijnse gebied bespeurde men grootmachten, in Boven-Syrië en langs de bovenloop van de Eufraat (het rijk der Mitanni), in het Tweestromenland (de Assyriërs, de Babyloniërs) en in Anatolië (de Hettieten). Elk daarvan trachtte op vergelijkbare wijze bondgenootschappen af te dwingen.

3. Vooruitblik, bronnen, bestuur

In vogelvlucht verliepen de contacten tussen Egypte en de grootmachten als volgt. Toen Egypte in het Nieuwe Rijk op het toneel verscheen en zich, in de persoon van koning Thoetmosis I (ca. 1524-1518) tot bij de Eufraat waagde, ontmoette het als tweede mogendheid de staat der Mitanni. En daarna die van de Hettieten, die de Mitanni van hun plaats verdrongen. Het Hettietenrijk ging, zoals zoveel staten, ten onder aan de inval van vreemde volkeren (waaronder de Zeevolkeren) tegen het einde van de tweede millennium. Egypte kon die nog juist weerstaan op eigen grondgebied. Afgezien van incidentele terugkeer naar Syro-Palestina in de 22e dynastie deed Egypte pas veel later weer van zich spreken in dit gebied (vanaf ca. 700) en de toenmalige expansies stootten vooral op de macht van de Assyriërs, Babyloniërs en Perzen.

De bronnen waaraan we onze kennis over de Egyptisch-Hettitische relaties ontleen, zijn vooral schriftelijke. Ze zijn van tweeërlei aard. In Egypte werden veldtochten traditioneel vastgelegd in reliëfs en inscripties in tempels (de goden zijn immers 'opdrachtgevers' geweest), in de publieke gedeelten, d.w.z. voorhoven en buitenmuren. De neiging om volgens dit gesloten ideologische denksysteem alles te plaatsen in het teken van de rituele norm (Farao's onontkoombare overwinning) sluit de vermelding van specifieke historische informatie niet uit. Zo komt men onder de grote veroveraar Thoetmosis III wel teksten tegen die kennelijk extracten zijn uit krijgsjournalen. Maar het beeld is steeds zeer gekleurd, en dat geldt vooral voor de ramessidische periode. Er is aan Egyptische kant weinig dat dat beeld kan corrigeren. Ook autobiografieën van privé-personen die de historische gebeurtenissen hebben meegemaakt hebben een inslag van verheerlijking. Niet in het Egyptisch geschreven tekstmateriaal vormt een welkome aanvulling. Belangrijke gegevens zijn afkomstig uit spijker-

schriftteksten, documenten die meestal zijn gesteld in het Akkadisch (de taal die, met nogal wat locale variatie, als internationale omgangstaal werd gebruikt - ook door de Egyptenaren) en soms in het Hettitisch. Het meeste van deze tekstbronnen komt uit de archieven van de diverse staten. Een dergelijk archief in Egypte zelf is voor ons doel van bijzonder belang. Gedurende de periode van de zgn. 'ketterkoning' Amenophis IV (ca. 1350-1334) was de residentie tijdelijk gevestigd bij El-Amarna in Midden-Egypte. De zgn. 'Amarna-tabletten' omvatten een groot gedeelte van de internationale correspondentie gedurende die regering, maar het archief bevatte ook een deel uit de latere jaren van 's konings voorganger, Amenophis III. Door deze toevallige omstandigheid bezitten we een deel van de stroom van informatie die de verschillende vorstenhuizen van de wereld van de Middellandse Zee elkaar deden toekomen. Van groot belang voor ons onderwerp zijn ook de in de Hettitische hoofdstad Chattoesas (bij het huidige Bogazköy) tevoorschijn gekomen spijkerschriftbrieven uit Egypte.

De wijze waarop de Egyptenaren greep hadden op het Syro-Palestijnse gebied en relaties onderhielden met de regerende vorsten, wordt vooral duidelijk uit de Amarna-correspondentie. De veldtochten hadden tot doel de steden tot gezags-aanvaarding te dwingen en rebellie de kop in te drukken. De vorsten behielden een zekere soevereiniteit en legden een eed van trouw af aan de regerende Farao; braken zij die, dan kon afzetting volgen. Soms werden hun kinderen naar het Egyptische hof gevoerd en verbleven daar als onderpanden van goed gedrag. Het gebied is verdeeld in drie provincies, met aan het hoofd een gouverneur. Tussen hen, de vorsten en Farao opereren nog boodschappers voor speciale diensten. Het Egyptische gezag ziet toe op de regelmatige afdracht van tribuut, beveiligt de karavananen en vooral - treedt op als bemiddelaar tussen de diverse stadstaten zelf, die voortdurend in onderlinge conflicten zijn verwickeld. Op sommige plekken zijn militaire steunpunten (fortificaties) gevestigd, en in de steden zijn kleine garnizoenen gelegerd. Voor grote militaire operaties zijn die echter niet toereikend. Daarvoor moeten troepen uit het moederland worden aangevoerd, langs de 'zeeweg' (via maris). Met de grootmachten verderop verhoudt men zich anders. De lokale vorsten schrijven Farao vaak aan als 'mijn heer', maar staten van groter belang richten zich tot 'mijn broeder'. Hier is sprake van uitwisseling van geschenken - die doen de vriendschap leven - bij bijzondere gelegenheden (zoals troonsaanvaarding). Of men zendt, althans vanuit Egypte, geneeskundige hulp (zie p. 24-25). Soms komt het tot interdynastieke huwelijken - waarbij Egypte bijna steeds een buitenlandse prinses ontvangt, als nieuwe gemalin voor de koning - en in samenhang daarmee, of los daarvan, kunnen verdragen worden afgesloten. En, in de marge van de georganiseerde staten hoort men steeds van zwervende nomadenstammen die het geregeld verkeer bemoeilijken.

4. De relaties in de 18e dynastie

De eerste maal dat in Egyptische bronnen sprake is van Hettieten, is onder

koning Thoetmosis III (ca. 1504-1450). Zijn achtste veldtocht, gehouden in zijn 33e regeringsjaar (ca. 1472) had als doel het tot een rechtstreekse confrontatie te laten komen met de Mitanni. Daarbij werd de Eufraat aan zijn bovenloop overgestoken met tevoren in de kuststad Byblos vervaardigde boten, die van daaruit over land waren aangevoerd. Een stèle (gedenksteen) kon worden geplaatst naast één van zijn voorvader Thoetmosis I, die er al stond. Ongetwijfeld naar aanleiding van deze indrukwekkende prestatie kwamen diverse gezanten tribuut aanbrengen. Naast de vertegenwoordiger van Babylonië treffen we ook de gezant uit 'groot-Chatti' aan, met als geschenk voorwerpen van het voor Anatolië zo kenmerkende zilver (Urk. IV, 701.12-15). Deze gebeurtenis herhaalde zich bij een latere veldtocht (Urk. IV, 727.13-14). Het is uit de graven van onderdanen die deze en andere campagnes persoonlijk meemaakten, dat we afbeeldingen hebben van verschillende typen Aziaten, waaronder ook Hettitische vorsten. In dit vroege stadium zijn de Egyptische kunstenaars nog geneigd hen over één kam te scheren met de Syriërs, van wie ze zich in gelaatsvorm en kleding nauwelijks onderscheidden. Het einddoel van de campagne van zijn opvolger, Amenophis II, in diens 7e jaar (ca. 1447) was aanzienlijk minder noordelijk gelegen. Maar ook nu presenteren zich afgezanten uit Mitanni, Chatti en Babylon (Urk. IV, 1309.13-20). Van een gewapend treffen met de Hettieten is nog geen sprake, en evenmin onder de volgende koning, Thoetmosis IV (ca. 1419-1386). Men krijgt de indruk dat de Egyptische invloed, die eerst tot de grens van de Eufraat heeft gereikt, door de Mitanni steeds verder wordt teruggedrukt naar het zuiden. De stad Oegarit aan de kust en de voor de Egyptenaren zo belangrijke kuststaat Amoerroë blijft in hun bezit; en landinwaarts ook de strategisch zeer belangrijke stad Kadesj aan de rivier Orontes, later (onder Ramses II) zo fel omstreden. Blijkbaar was met koning Artatama van Mitanni een vergelijk getroffen, want in een brief is sprake van het uithuwelijken van één van diens dochters aan Thoetmosis. Maar daar had de laatste wel een aantal malen nadrukkelijk om moeten vragen, zo blijkt (EA 29).

Er zijn aanzienlijk minder sporen van activiteit in het gebied van Syro-Palestina in de tijd van koning Amenophis III (ca. 1386-1349) en zijn opvolger, de beroemde 'ketter' koning Amenophis IV (Achnaton - ca. 1350-1334), onder wie de hoofdstad op zeker moment werd verplaatst naar Amarna. Onder de eerstgenoemde ligt de nadruk vooral op het onderhouden van diplomatieke betrekkingen met allerlei vorstenhuizen, in eerste instantie met dat van Mitanni. Ook nu werden huwelijken gesloten met prinsessen uit die staat. Zulke voor Egypte belangrijke gebeurtenissen werden 'gepubliceerd' doordat het feit beknopt werd beschreven op de achterzijde van een grote scarabee, die in serie werd 'uitgegeven'. Op vergelijkbare manier zou later Ramses II een dergelijk huwelijk in diverse stèles laten bekend maken. In de latere jaren van Amenophis III nam de druk op het Mitannirijk toe van de zijde van de rivaliserende staat der Hettieten. Inmiddels had daar koning Soepiloelioema de troon bestegen, een man met grote

territoriale ambities. De vorsten van de tussenliggende gebieden werden de Hettitische activiteiten weldra gewaar, en kwamen in een lastige positie. Uit de Amarna-brieven kan men opmaken hoe men allerwegen heen en weer geslingerd werd tussen loyaliteit aan Egypte en pressie van de Hettieten om zich met hen te associëren. Keer op keer is er de vraag om een zeker militair vertoon van de Egyptenaren, zelfs al zou het op kleine schaal zijn. Zo bericht Akizzi van de stad Katna aan Amenophis III dat hij een trouwe vazal is (zeven keer zeven maal viel hij zijn heer te voet, immers?) maar nu is vorst Aitakama van Kadesj gekomen met de Hettitische koning en een leger. Aitakama heeft Akizzi dringend verzocht om zich bij de Hettieten aan te sluiten. Wat te doen? Moge Amenophis hem in deze kwade ure te hulp komen snellen! Bij velen zal de veldtocht van Soepiloelioema tegen de hoofdstad Wassoekanni van Mitanni, waarbij de koning zelfs werd verdreven, diepe indruk hebben gemaakt en de keuze hebben vergemakkelijkt. In de tijd van Amenophis IV was Egypte verstrikt in interne problemen. De koning streefde naar aanvaarding van een nieuwe, door hem persoonlijk uitgedachte, leer, waarbij de zon als alenige bron van licht, warmte en leven in de natuur, voorkwam, zonder dat van nog andere goden sprake was. Die preoccupatie met een theologie die in veel opzichten lijnrecht indruiste tegen het bestaande, liet hem geen ruimte om zich bezig te houden met de politieke verhoudingen buitenslands. De Egyptische interesse was passief en beperkte zich tot de kuststrook, het gebied ten oosten van de steden Oegarit en Byblos. Dat werd gevormd door de staat Amoerroë. Maar ook de vorsten hiervan verklaarden zich tenslotte loyaal aan de grote rivaal uit Anatolië. Zo kregen de Hettieten vrij spel om hun machtspositie militair en politiek (door middel van verdragen) verder uit te bouwen. Maar officieel bleven de verhoudingen tussen Egypte en Chatti vriendschappelijk: bij de troonsbestijging van Amenophis IV ontving de laatste van Soepiloelioema de gebruikelijke gelukwens.

Het is misschien uit deze tijd (van Amenophis III of IV) dat een merkwaardige gebeurtenis dateert, waarover tot nu toe alleen Hettitische bronnen spreken (Annalen van Soepiloelioema). Inwoners van de Anatolische stad Koeroestamma hadden zich ooit mogen vestigen op door de Egyptenaren beheerst grondgebied, en dat was door de Egyptische en Hettitische autoriteiten bekrachtigd met een verdrag. Zoals in het Oude Oosten gebruikelijk, werd het door de goden gegarandeerd. Het zal voor de beide staten gedurende enige tijd de vrede hebben verzekerd. Maar op zeker moment werd onder Soepiloelioema het verdrag geschonden door de Hettieten; zij vielen het gebied Amka binnen (aan de Palestijnse kust) dat onder Egyptische zeggenschap viel. De Egyptenaren namen militaire tegenmaatregelen, en zo waren de verhoudingen verstoord. Onder al deze bedrijven door bereikte de Hettitische koning bovendien een brief uit Egypte, waarvan de inhoud hem verstoord deed staan. Amenophis IV was korte tijd tevoren overleden en opgevolgd door de jonge Toetanchamoen; in feite werd gedurende zijn regering (ca. 1350-1334) het bewind gevoerd door generaal Haremhab. In de brief nu ver-

zocht de koningin-weduwe om een gemaal van koninklijke Hettitische afkomst: '... mijn echtgenoot is gestorven, en ik heb geen zoon. Maar van U zegt men dat U vele zonen bezit. Wanneer U mij een van Uw zonen geven zou, zou hij mijn echtgenoot worden. Maar nooit zou ik een van mijn dienaren nemen en hem tot mijn echtgenoot maken ...'. Zo'n onverbloemd voorstel was een breuk met de Egyptische traditie. Toen eenmaal koning Kadasjman-Enlil van Babylonië een soortgelijke brief had gericht tot het Egyptische hof, werd het in geen onduidelijke termen afgewezen: '... van oudsher wordt een koningsdochter uit Egypte aan niemand (elders) uitgehuwelijkt' (EA 4). Gezien het uitzonderlijke karakter van deze brief, stuurde Soepiloelioema eerst een gezant naar Egypte om de zaak te verifiëren. Met het meest stellige antwoord keerde deze na enkele maanden terug. Nu liet de koning zijn zoon Zannanzasj als huwelijkskandidaat naar Egypte gaan. Het resultaat zou natuurlijk een unieke situatie hebben gecreëerd, want '... voor mij zal hij een echtgenoot zijn, maar in Egypte zal hij koning zijn', zo had de koningin in een tweede brief geschreven. Maar zover kwam het niet. De prins werd vermoord – wij weten niet namens wie en onder welke omstandigheden. Als reactie vielen de Hettieten nogmaals het gebied van Amka binnen. Al geruime tijd werd een aantal steden aan de kust geteisterd door een pestepidemie. Door de gemaakte gevangenen werd deze nu ook landinwaarts en in het Hettitische gebied ingevoerd. Deze vreselijke plaag woedde nog vele jaren, en tenslotte werd ook Soepiloelioema er zelf het slachtoffer van. Kenmerkend voor het Hettitische koningschap is, dat men zich af en toe op verleden gebeurtenissen herbezint. Naar een latere uitleg werden deze rampen veroorzaakt door het ongenoegen van de goden over het schenden van het verdrag door de Hettieten, waarvoor zij als garanten waren aangeropen.

Maar ook de Egyptenaren gaven zich over aan bezinning op het verleden. Een stèle uit de tijd van Toetanchamoën zegt het heel duidelijk: '... wanneer een leger werd gezonden naar Djahi (Syrië) om de grenzen van Egypte te verwijderen, behaalden zij geen enkel succes. Wanneer er tot een god werd gebeden om iets van hem af te smeken, kwam hij in het geheel niet. En evenzo wanneer tot één of andere godin werd gebeden, kwam zij in het geheel niet. Hun (de goden) harten waren verstoord en zij deden alles wat werd ondernomen, mislukken' (Urk. IV, 2027.13–20). Dat men aan Egyptische kant uitging van een verstoordheid van de goden (Haremhab usurpeerde deze stèle later als koning, en zal dat gezichtspunt wel hebben gedeeld) hangt zeker samen met de opzettelijke veronachtzaming van de traditionele tempelcultus als gevolg van de afwijkende opvattingen van koning Achnaton. Zijn monotheïsme sloot al het andere uit.

Nog wel vaker is er aan beide zijden aanwijzing voor gewapende conflicten, maar sporadisch. In graven en tempels uit de Amarna-tijd worden Hettieten wel afgebeeld als brengers van tribuut. Het is te betwijfelen of dat de feitelijke situatie weerspiegelt. In het Memfitische graf van Haremhab (daterend uit zijn tijd als regent) zijn Hettitische krijgsgevangenen afgebeeld. Uit die periode

dateert misschien een bericht over Egyptische steun aan de opstandige stad Noechassje, die de stad Karkemisj (in Boven-Syrië), waar de broer van de Hettitische koning zelf resideerde, bedreigde. Maar, zo delen de annalen van koning Moersilis verder mee, er behoefde niet te worden ingegrepen. Versterking behoefde niet te worden aangevoerd, de Egyptenaren werden teruggeslagen.

5. De relaties in de vroege 19e dynastie

Ramses I was een hoofdofficier die op gevorderde leeftijd door Harehab naar voren werd geschoven als opvolger. Zijn regering (ca. 1293-1291) was te kort om het Egyptische gezag benoorden de Delta - naar het schijnt was zijn familie daaruit afkomstig - opnieuw te vestigen. Die taak was voorbehouden aan zijn zoon en opvolger Seti I (ca. 1291-1279). Aan de nalatigheden van de Amarna-periode werd een einde gemaakt, en niet alleen waar het de buitenlandse politiek betrof. Ook in allerlei andere opzichten deed Seti zich kennen als een hersteller en vernieuwer. 'Vernieuwing van geboorten' (whm ms.w.t) is een programmatische aanduiding die men keer op keer tegenkomt in de koninklijke titels en opschriften van de eerste regeringsjaren. De interesse in de noordelijke belangen blijkt ook uit de vele malen dat de naam van de koning voorkomt in de vroeg-ramessidische lagen van de koningsresidentie in de Delta - op de plaats van het vroegere Avaris (p. 2) - wat kan betekenen dat Seti de aanzet gaf tot de uitbouw van de stad. Deze kreeg later onder Ramses II zijn beslag (p. 19). Aan Seti dankt ook de grote tempel voor de rijksgod Amoën in Karnak de geweldige zuilenhal tussen de 2e en 3e pyloon ('torenpoort') en op de noordelijke buitenwand daarvan heeft de koning zijn veldtochten laten afbeelden en beschrijven. Hoewel de begeleidende teksten weinig meedeelzaam zijn als het op historische details aankomt, krijgt men wel een goede voorstelling van het logistieke aspect van deze campagnes. Vermoedelijk vonden ze alle plaats in de eerste zeven jaren (ca. 1291-1285). De operaties begonnen in het eerste jaar, zoals vaak; het ging om 'een nieuwe lente, een nieuw geluid'. De troepen werden, zoals gebruikelijk, verplaatst via de zeeweg (beginnend bij de grensvesting Tjel, niet ver van El Kantara, en uitkomend op Gaza in Zuid-Palestina), waarlangs op verschillende afstanden van elkaar negen door forten versterkte bronnen waren gelegen. De brigades droegen namen als 'het eerste korps van Amoën, sterk van bogen', of 'het eerste korps van Prē^C' namen die we ook zullen aantreffen bij de strijdkrachten van Ramses II. Het leger telt infanterie en strijdagens. De operaties hadden als aanvankelijk doel de kuststrook weer onder gezag te brengen, waarbij men af en toe doorstootte tot in het Kanaänitische binnenland. Naar goede gewoonte werden stèles opgericht op plaatsen waar tactisch (en politiek) belangrijke voortgang was geboekt. Twee stèles te Beth-Shean getuigen daar van. Hoofddoel was echter de onderwerping van de belangrijke kuststaat Amoerroe en van de steeds omstreden, strategisch zo belangrijk gelegen stad Kadesj aan de Orontes-rivier, in de Beka^Ca-vallei. De reeks Kanaänitische

veldtochten werd onderbroken door een campagne in Libië, maar daarop volgde een veldtocht waarbij het tot een gewapend treffen kwam met de Hettieten. Was de toekomstige troonsbekleder, de latere Ramses II, hiervan getuige? Het is wel mogelijk. Al vroeg was hem door zijn vader een hoge functie gegeven in het leger (KRI II, 327.14), en later waren de hovelingen graag bereid hem daaraan te herinneren: '... U hebt het ambt van opperbevelhebber van het leger uitgeoefend toen U nog maar een knaap was van tien jaar...' (KRI II, 356.6). Een 'uitoefenen' in strikte zin ligt niet voor de hand, maar aanwezigheid ter plaatse is niet uit te sluiten: later waren de jonge zoons van Ramses II ook getuige – van verre, weliswaar – van de slag bij Kadesj. Een afbeelding van een met pijlen doorboorde Hettitische aanvoerder symboliseert het resultaat: een overwinning voor de Egyptenaren, zoals ook de beschrijvende teksten meedelen. Tot dusver wordt het door andere feiten niet weersproken. De historische tekst bestaat grotendeels uit epitheta van de koning en is weinig informatief: '... sterke stier, spits van hoorns, met doortastend hart, die de Aziaten vertrapt, de Hettieten onderwerpt en hun vorsten doodt zodat zij geveld liggen in hun bloed. Die in hun midden binnentreedt als een vurige vlam en hen tot iets maakt dat niet bestaat' (KRI I, 18.1-2). Wanneer het tribuut wordt binnengebracht, later, bij een grootse intocht in Karnak, heet het: '... hij laat (slechts) nakroost over naar eigen believen in dit ellendige gebied van Chatti, terwijl hun vorsten zijn gevallen voor zijn zwaard en geworden zijn tot iets onbestaands. Groot is zijn machtsvertoon onder hen als een vuur, terwijl hij hun steden vernietigt' (KRI I, 18.12-14). In deze retorische stijl is het meeste van Seti's verslagen gesteld. De buit bestaat uit krijgsgevangenen maar ook uit zilver en diverse soorten edelstenen. Het geheel onderscheidt zich weinig van wat gezegd wordt van de Kanaänitische steden zelf. Dat Amoeerroe althans tijdelijk aan Egyptische zijde trad, is bekend uit Hettitische bron. Maar blijvend was de vestiging van het Egyptische gezag niet. Na enige tijd moet de nog jonge, ambitieuze Hettitische koning Moewatallis er in geslaagd zijn de loyaliteiten in zijn voordeel te keren. Immers, een goede tien jaren later moest de stad Kadesj door Ramses II opnieuw worden bevochten. Vermoedelijk is de status quo in het gebied voor enige tijd vastgelegd door een verdrag tussen de rivalen, waarover we alleen een vermelding hebben in een latere bron (KRI II, 228.1). Zodoende bleef in het vervolg van de regeringsperiode van Seti I de Palestijnse kwestie rusten.

6. Ramses II: de aanvangsjaren

Maar de zaken namen een geheel andere wending toen hij was opgevolgd door zoon Ramses, de vorst die, als de tweede van die naam, de langste tijd zijn stempel heeft gezet op Egypte in het Nieuwe Rijk (ca. 1279-1212). De Egyptische koninklijke residentie bevond zich in de Delta. Die nabijheid bij het betwiste gebied alsmede het feit dat Ramses mogelijkwerwijs al vroeg, als mederegent en

als bevelhebber, met de krijgsoperaties van zijn vader vertrouwd was geraakt, hebben hem misschien van jongs af aan doordrongen van het belang voor Egypte van een vaste greep op het gebied.

Nadat de eerste drie jaren waren besteed aan het op orde stellen van zaken in Egypte zelf, werd in het vierde jaar (ca. 1276) een campagne ondernomen naar Palestina die als een voorbereiding gezien zou kunnen worden op wat later ging volgen. De vele strategische posities die Egypte in de 18e dynastie had bezeten en die geleidelijk aan waren verloren geraakt, zouden herbezet gaan worden. Details zijn ons slecht bekend – pas krijgsverslagen uit de volgende jaren zijn uitgebreid, maar dan ook in overstelpende mate – maar overwinningstèles zijn gevonden bij de monding van de Nahr el Kalb, even bezuiden Byblos. Uit spijkerschriftcorrespondentie is bekend dat vorst Bentesina van de al vaker genoemde kuststaat Amueroe aan de Hettitische koning berichtte gedwongen te zijn zich bij Egypte aan te sluiten (KUB XXIII). Het moet voor Moewatallis een teken zijn geweest dat het ditmaal een serieuze bedreiging van Hettitische belangen ging betreffen. Onvoorbereid was hij daarop misschien wel niet. Uit deze tijd dateert een hele reeks Hettitische verdragen met diverse steden en staten.

Nu de Egyptenaren zich verzekerd wisten van dekking langs de kust, kon in het vijfde jaar aan een doorstoot worden gedacht naar het binnenland. Deze liep uit op de zo beroemd geworden slag bij Kadesj, beroemd vooral door de uitgebreide beeld- en tekstdocumentatie in Egypte zelf. Er zijn in hoofdzaak twee afzonderlijke verslagen, beide wel enkele jaren na het feit zelf samengesteld. Er is een literaire compositie (vaak aangeduid als 'het gedicht van Kadesj') die als voornaamste doel heeft de heldhaftigheid van de koning op het slagveld uit te doen komen. Natuurlijk zijn daaruit interessante militaire gegevens te winnen. Maar die zijn vooral te vinden in de andere, documentaire versie: een reeks commentaren bij de afbeeldingen van de operaties. Een enkele daarvan (het 'verslag') is van een lengte die die van de literaire versie niet veel ontloopt. Hier en daar verschillen die twee informatiestromen nogal in de wijze waarop ze de gebeurtenissen voorstellen. Feiten die niet erg vleidend zijn voor het inzicht van Farao en zijn legerstaf ontbreken in de literaire tekst, maar worden niet geweerd uit de documentaire. Alle versies zijn aangebracht in de grote tempels van Egypte (Karnak, Loeksor, het Ramesseum aan de overkant, Abydos) en Nubië (Aboe Simbel), sommige zelfs meermalen. Er bestaan ook versies op papyrus. Door ze te combineren en te vergelijken met de spaarzame vermeldingen in spijkerschriftbrieven, verkrijgt men het volgende beeld.

7. De slag bij Kadesj

Aan het begin van de 2e maand van het 'zomerseizoen' van het vijfde jaar (ca. 1275) verlaten vier Egyptische brigades, genoemd naar de hoofdgoden Amoen, $\text{Pr}\bar{\text{e}}^{\text{C}}$, Ptah en Seth, de kazernes van de hoofdstad Piramesse in de Delta. Sedert

lang telt het leger ook vreemdelingen. In dit geval is er een detachement Sjerden bij, een zwerfvolk dat tot de meest gevreesde plagen van Egypte's noordelijke grenzen behoort. Begin maart trekt men vanuit de grensvesting Tjel, via de gebruikelijke route, naar Megiddo. Op zeker punt wordt een detachement ervaren soldaten (aangeduid als de na^croen) naar de kust gezonden, om zich ervan te vergewissen dat zich in Amoerroë geen vijandige troepen bevinden. Later moeten zij zich voegen bij het hoofdleger; het ontmoetingspunt is de stad Kadesj. Een kleine maand later is men dicht in de buurt van dat doel genaderd. Het hoofdleger bereikt de 'Pijnboomvallei', waar zich een Egyptisch fort bevindt. Van daaruit gaat het aan op wat genoemd wordt 'het heuvelland van Kadesj'. Dat is nog zo'n 30 km ten zuiden van de stad, en van hieruit kan men het gebied tot in wijde omtrek goed overzien. In de vroege ochtend trekt de koning met de brigade Amoën op en houdt daarbij steeds de oostkant aan van de rivier Orontes die de Beka^a-vallei (ook nu nog een omstreden gebied) in lengte doorsnijdt. Op zeker punt steekt men de rivier over, want Kadesj ligt er ten westen van, aan twee zijden veilig omsloten door de hoofdstroom en een zijtak. Dan bereikt de brigade Amoën een punt ten zuiden van de stad Sjabtoëna. Die gaat men nu passeren, en laat daarbij de stad links liggen. De Egyptische opmars zal intussen terdege in de gaten gehouden zijn door verspieders van de Hettieten of hun bondgenoten; daarover is een welsprekend bericht, misschien uit iets later tijd (zie p. 15). Nu doen de Hettieten een zeer geslaagde poging tot misleiding. Twee bedoeïenen van de in deze tijd steeds aan te treffen Sjasoe-stammengroep melden zich bij de Egyptische spits en delen desgevraagd mee: "het zijn onze broeders die zich als stamhoofden bevinden bij de Gevallene van Chatti, die ons naar Zijne Majesteit hebben toegestuurd om te zeggen: "wij willen de dienaren zijn van Farao en ons afkeren van de Gevallene van Chatti". Daarop zei Zijne Majesteit tegen hen: "en waar zijn jullie broeders die jullie hebben gestuurd om deze situatie aan Mij te melden?". En zij zeiden tegen Zijne Majesteit: "die zijn daar, waar zich de grote lafhartige Gevallene van Chatti bevindt. Want het is het geval dat de Gevallene van Chatti zich bevindt in het gebied van Chaleb (Aleppo), ten noorden van Toenip. Hij was al te bevreesd om zuidwaarts te komen nadat hij had gehoord dat Farao naar het noorden oprukt" (KRI II, 104-5). Nu, de werkelijkheid is anders: de Hettieten zijn helemaal niet zo ver in het noorden - dat zou meer dan 100 km verderop zijn! - maar vlakbij. Het Hettitische leger ligt in dekking achter de stad 'Oud-Kadesj', even ten noorden waarschijnlijk van het eigenlijke Kadesj; de heuvels waarop de stad is gebouwd, onttrekken de in hinderlaag liggende vijanden geheel aan het zicht van Farao's leger. Het literaire bericht doet alle moeite om vooral de angst van de Hettitische vorst - al bij voorbaat aangeduid als 'de Gevallene' - tot uitdrukking te laten komen: dáárom heeft hij zich achter Kadesj verstopt. De mededeling over de gevangen genomen verspieders, en de geslaagde desinformatie, wordt weggelaten. Het kriegsbericht legt die vrees slechts in de mond van de bedoeïenen en vermeldt

onverbloemd dat Farao eenvoudig niet wist dat de zaken heel anders stonden. Men heeft dus de keuze tussen de laffe vijand en de leugenachtige struikrovers; in het laatste geval heeft de Egyptische inlichtingendienst gefaald, maar in beide gevallen wordt Farao's prestige ongerept gelaten. Na het vernemen van de positie van de Hettieten rukt de Amoen-brigade verder op en een gedeelte gaat het kamp van die dag vast opslaan, nu geheel ten noordwesten van Kadesj. De brigade Prē^C is dan nog een hele iter (zo'n 10 km) achter in de marsroute en nog veel verder weg zijn de andere contingenten. Door een toeval stoot een Egyptische verkenningspatrouille op een tweetal Hettitische verspieters en neemt deze mee. Na gewelddadige ondervraging komt men van hen de feitelijke situatie te weten. Farao is razend op de lokale garnizoenscommandanten, die onvoldoende poolshoogte hebben gehouden. Men beseft het gevaarlijke isolement waarin men is geraakt en terstond wordt de vizier in zuidelijke richting gezonden om de legeronderdelen verderop tot opschieten te manen. Spoedig wordt de roep doorgegeven: "'maakt voort, Farao, Uw meester, staat er alleen voor!'" (KRI II, 133.10-11). Maar terwijl Farao nog in krijgsberaad is, verlaten de Hettitische eskadrons krijgswagens hun uitgangspositie, maken een snelle omtrekkende beweging om de stadsheuvel in zuidwestelijke richting, doorschrijden op hun beurt de rivier Orontes en vallen de Prē^C-brigade aan. Die is daar totaal niet op bedacht, maar bevindt zich, in de lengterichting ontplooid, in noordwaartse opmars. Kwetsbaar als de brigade in deze positie is, wordt zij doorbroken en opgedreven in de richting van de brigade Amoen. Door niets worden de Hettitische troepen tegengehouden om het kampement zelf aan te vallen. Plotseling wordt de koning geconfronteerd met een groot aantal Hettitische strijdswagens die in volle vaart op de Amoen-brigade komen aanstormen.

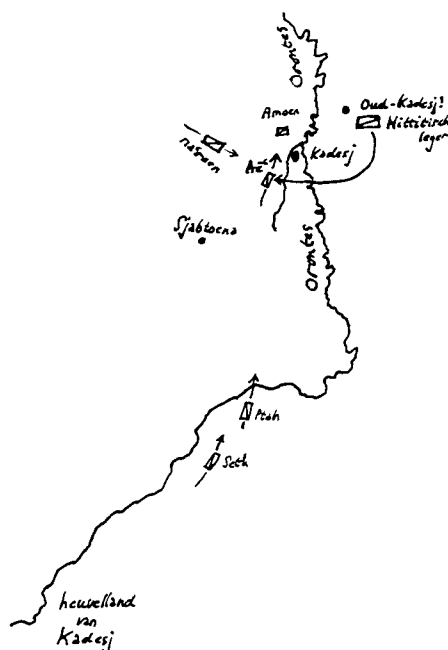
Vanaf dat moment worden alle verslagen lyrisch over het optreden van de jonge vorst op het slagveld - hijzelf en slechts zijn wagenmenner Menna aan zijn zijde. De afbeeldingen stellen hem bovenmenselijk groot voor en de teksten nemen het karakter aan van een epos. In galop waagt de koning zich tussen de vijanden en verricht daarbij, naar de berichten het willen, wonderen van dapperheid. En intussen is er ook een lange gedachtenwisseling met de god Amoen, de eigenlijke meester en beschermer van Egypte: '... wat bezielt U nu, mijn vader Amoen? Hoort het bij een vader om zijn zoon te vergeten? Dus is wat ik heb gedaan een zaak die U niet aangaat? Ben ik niet gegaan en heb ik niet gestaan naar Uw aanwijzing? Geen plan dat U had bevolen heb ik tegengewerkt. Al te groot is hij, de heer van Egypte, om toe te laten dat woestijnbewoners zijn pad naderen! Wat betekenen deze nomaden voor U, Amoen, deze lafhartigen, die geen god kennen? ...' (KRI II, 34-35) en '... "wat is dat?" zo zal men zeggen wanneer ook maar een klein ongeval overkomt aan degene die zich naar Uw beleid voegt. Doe goed aan degene die op U rekt; dan zal men ook voor U met een liefhebbend hart iets doen' (KRI II, 39.1-11), enzovoorts. En onmiddellijk voelt Ramses het antwoord van de god in zich doordringen: 'vooruit! Ik ben met U! Ik ben Uw vader! Mijn

hand is met U! Ik ben nuttiger dan tallozen! Ik ben de heer van de overwinning die kracht bemint!' (KRI II, 43.7-44.5), het laatste een kwalifikatie die evengoed op Ramses zelf past (zie p. 22). Daardoor gesterkt valt de koning in dolle woede aan en schreeuwt zijn verbijsterde troepen toe om hem te volgen. Een niet gering gedeelte van de teksten bestaat uit bittere verwijten aan de Egyptische soldaten die het hebben laten afweten. De buitenmenselijke proporties van Farao worden daardoor nog scherper afgetekend. Maar, eenmaal ingeklemd tussen de vele vijandige strijdagens met zijn meester, verliest ook Menna de moed: '... we staan alleen temidden van het gedrang; kijk, voetvolk en wagenvolk hebben ons verlaten! Waarom houdt U om hen te redden nog stand? Laten we er vandoor gaan, redt ons, sire Oesimarē^c Satpenrē^c!' (KRI II, 67.12-68.12). Maar de koning wil er niet van horen en weet van geen ophouden. Geheel op eigen kracht, zo verzekeren de berichten, verslaat Ramses II de Hettieten. Dit ziende, wordt het de Hettitische koning weer bang te moede. Zo wordt het verschil tussen Ramses (de Onversaagde) en Moewatallis (de Bevreesde) voor elke goede verstaander nog wat duidelijker.

Of de koninklijke moed nu precies dat effect heeft gehad, kan men betwifelen. Een heel simpel tactisch feit, dat niet is opgenomen in de literaire versie, kan de doorslag hebben gegeven. Op dat moment komen de na^croen (p. 11) in goede orde aanmarcheren vanuit Amoerroe. Dat was dan wel op tijd, hoe toevallig hun aankomst ook was; zij zijn het die te elfder ure de totale nederlaag voorkomen van de aangevallen Egyptische legeronderdelen. De Hettieten keren nu terug - teruggeslagen door de verse troepen, maar misschien ook omdat de voorste inmiddels gewaarschuwde Egyptische brigade in aantocht is. Natuurlijk interpreteren de Egyptenaren een en ander als een overwinning. Voor die dag is de strijd afgelopen en beide partijen krijgen de gelegenheid om orde op zaken te stellen. In de vroege ochtend van de volgende dag gaan de Egyptenaren in de tegenaanval. Ook in de beschrijving daarvan doet de retoriek niet onder voor die van de mislukking van de vorige dag. De Hettitische verliezen worden tot in detail beschreven. De afbeeldingen en de namen in de Egyptische reliëfs zijn interessant. Men treft niet alleen de namen aan van steden en staten die van oudsher een sterke binding hadden met de Hettieten - zoals Nahrin (het gebied van Mitanni), Arzawa, Karkemisj, het noordelijk gelegen Kizzowatna, de steden Oegarit en Kadesj - maar ook stammen uit Anatolië zelf, waarmee de verhoudingen al net zo wisselvallig waren als met de Sjerden in Egypte (p. 11): de Dardani, Gasga, Loekka, en anderen. Zwerfvolkeren die later hebben bijgedragen aan de ondergang van het Hettitische rijk en met wie ook de Egyptenaren het nog herhaaldelijk aan de stok kregen. Onder de tal van gevallen zijn ook bloedverwanten van de Hettitische koning Moewatallis zelf. En met fijn gevoel voor het aanstippen van wat de tegenstander belachelijk maakt (een eigenschap die de Egyptenaren nooit hebben verloren) wordt afgebeeld 'hoe de lafhartige vorst van Chaleb (Aleppo) wordt uitgeschud door zijn manschappen, nadat Zijne

Majesteit hem in het water had doen belanden' (KRI II, 138.15-16). Na dit alles ontvangt Ramses een brief van Moewatallis, waaruit men een aanbod tot wapenstilstand kan opmaken. Neemt men de inhoud van die brief naar de letter, dan is het een volledige erkenning van de Egyptische superioriteit. Farao is zo goed er op in te gaan en geeft bevel tot de terugtocht naar Egypte.

De slag bij Kadesj

Nergens is de spanning tussen ideologie en realiteit zo zichtbaar als in dit soort schilderijen en verslagen. Latere Hettitische berichten geven sporadische aanvulling op wat er gebeurde. De Egyptenaren trokken zich terug tot in het gebied van Damascus, waarvan de omgeving wordt bestookt door Hettitische krijgsvonden. Kadesj bleef onder Hettitische zeggenschap en aan de alliantie tussen Amoerroe en Egypte kwam een einde. Vorst Bentesina werd daar afgezet en gedeporteerd naar Anatolië; op het diplomatieke vlak zou zijn rol voorlopig nog niet zijn uitgespeeld. In zijn plaats werd een getrouwe vazal benoemd. Toen jaren later de kriegsberichten in Egyptische tempels werden gegrift en gehakt, werd de in het voorafgaande geciteerde voorstelling van zaken gegeven; dat Ramses' eigen opvatting daarvan mogelijk ook in veel later jaren niet afweek, kan men opmaken uit een fragmentarische brief aan de Hettitische koning (KBo I, 15 und 19). Maar in het relaas van de daden van Moewatallis stelde de latere koning Chattoesilis zonder meer vast dat de Hettieten als winnaars waren geëindigd. Hoe de mondelinge berichten aan het Egyptische thuisfront waren, weten we niet. Maar natuurlijk, al was de slag niet geheel verloren, de oorlog was dat wel.

8. De volgende jaren

In de tijd die nu volgt, vooral in de jaren zes en zeven, hoort men steeds van nieuwe Egyptische activiteit aan de kust (de stad Askalon wordt heroverd) en landinwaarts, zelfs in gebieden waarin men tot dusver nauwelijks geïnteresseerd was geweest (Moab, Seir). Ook is er penetratie, soms zelfs tot in de diepte, in Hettitisch gebied – maar sporadisch. Zo b.v. een bestorming van de stad Dapoer, in het noorden van Amoerroe, verder van huis dan ooit. Daar tussendoor geregeld optreden tegen zwerfstammen, zoals de al genoemde Sjasoe. Wat was de leidraad achter deze operaties, die de periode tot zowat het tiende jaar beslaan? Misschien om vooral in het noorden steunpunten te vestigen om dan te zijner tijd de verbindingen tussen Chatti en de benedengelegen staten af te snijden. Maar de tegenstanders waren voortdurend op hun hoede. Misschien stamt uit deze onrustige periode een levendig verslag van de waakzaamheid van een plaatselijke commandant, neergelegd in een brief aan zijn soeverein in de stad Oegarit aan de kust, al sedert de Amarna-tijd op hand van de Hettieten. Hij bezette een waarnemingspost ergens in het binnenland en spreekt van informatie gewonnen uit een gevangene: '... en ik ondervroeg hem over de koning van Egypte'. Kennelijk is een plaatselijk Egyptisch offensief in het vooruitzicht. Daarom vraagt hij om versterking: '... moge de koning troepen en strijdagens toewijzen, zodat wij hun slag kunnen leveren en de overhand krijgen. Als het een groep boogschutters is die optrekt en ik ga het gevecht niet met hen aan, dan weet mijn heer immers wel dat hij (de Egyptische koning) elk jaar steeds zal uitrukken en dagelijks troepen tegen mij uitzenden. Laten we ons nu werkelijk met hem meten wanneer hij opnieuw komt opzetten. En als god [hem] in onze hand geeft, dan zullen we hem zeker in het stof doen bijten en al mijn vijanden zullen vernietigd zijn!' (R.S. 2033). Maar natuurlijk zeggen de Egyptische berichten dat de steden zich na bestorming bereidwillig overgeven en de koning vleien: '... de Hettitische vijanden zeiden tot de goede god (Farao): "geef ons de adem waarover U beschikt, goede heerser! Zie, wij liggen onder Uw voetzolen! De schrik voor U, die heeft de Hettieten gebroken en zijn vorst is voor Uw machtsverschijning bezwaken. Wij voelen ons als een roedel (?) aardwolven waarop een verscheurende leeuw zijn klauwen heeft geslagen' (KRI II, 173.5-7). En wist men ook nu niet staaltjes van 's konings heldhaftig optreden te vertellen? Zoals toen het de bestorming betrof van een stad bij Toenip, waar zich blijkbaar een beeld bevond van Ramses (vgl. p. 3): '... wat betreft deze manier waarop men strijd stond te voeren tegen deze stad van Chatti waarin zich dit beeld bevond van Farao: Zijne Majesteit deed dat inderdaad tweemaal in de tegenwoordigheid van zijn voetvolk en zijn ruitervolk terwijl Zijne Majesteit zijn voetvolk en zijn ruitervolk voorging toen hij strijd voerde tegen de stad van de Hettitische vijanden die in de buurt ligt van de stad Toenip, in het gebied van Nahrain (d.w.z., Mitanni). Zijne Majesteit pakte zijn pantserkolder pas op om die aan te trekken [nadat] Zijne Majesteit twee uur doende was geweest met strijd te staan voeren tegen de stad van de

Hettitische vijanden vóór zijn voetvolk en zijn ruitervolk – [dus zonder] dat hij een pantserkolder om had. Zijne Majesteit ging er pas toe over om zijn pantserkolder weer op te pakken teneinde die om te doen nadat hij deze twee uur ...', enzovoorts (KRI II, 174.12–175.10); het is alsof de verslaggever zelf vermoeid wordt van de herhalingen en clichés waarmee hij dit incident uitbeent. Al met al was het effect van de herleving van de geest van de slag bij Kadesj niet groot. Waren de Egyptische troepen vertrokken, dan weerhield niets de vorsten om zich weer te begeven in de vazalliteit van de machtige Anatolische nabuur.

Niet lang na de slag bij Kadesj hadden zich andere complicaties voorgedaan in de verhouding tussen beide grootmachten. De Hettitische koninklijke familie was niet zonder innerlijke rivaliteiten. Koning Moewatallis had een ambitieuze broer, geheten Chattoesilis. Deze was belast met het besturen en beveiligen van het centrale gedeelte van Anatolië en hij had een stevige machtspositie opgebouwd in de lokale residentie Chalpīs. In het uur van nationale nood leverde ook hij troepencontingenten als bijdrage aan de slag bij Kadesj. Maar gaandeweg was wantrouwen ontstaan bij zijn koninklijke broer en dat nam nog slechts toe nadat Chattoesilis de afgezette vorst Bentesina van Amoerroë (p. 14) door een familiehuwelijk nader aan zich verbond. Het lag immers voor de hand dat hiermee een politieke binding werd gelegd met het heersersgeslacht van de cruciale staat aan de zuidgrens van Chatti? Toen Moewatallis overleed zonder dat er kans bestond op erfopvolging in directe lijn, beklom Oerchi-Tesjoeb de troon, telg uit een nevenhuwelijk van zijn vader. De verhoudingen tussen oom en neef verslechterden. Wel zeven jaren lang – misschien een spreekwoordelijk getal – moest hij aanzien, aldus Chattoesilis in een terugblik van latere tijd, hoe de jonge koning hem het ene bestuursgebied na het andere ontnam. Uiteindelijk kwam het tot een paleisrevolutie. Oerchi-Tesjoeb werd afgezet en verbannen naar Noord-Syrië; en later naar nog andere verre plaatsen. Het was geen geringe zaak, want de Hettitische erfopvolging was strikt geregeld volgens de lijn der zonen; van nu af aan werd Chattoesilis gekweld door twijfel aan de rechtmatigheid van die stap. Wat aanvankelijk een intern conflict was, groeide uit tot een internationaal probleem toen Oerchi-Tesjoeb alom begon te stoken en tenslotte de wijk nam naar Egypte. Er werd om uitlevering gevraagd maar, zoals Chattoesilis vertelde in een brief aan koning Kadasjman van Babylonië: '... mijn vijand die naar een ander land was gevlucht, kwam naar de koning van Egypte. Maar toen ik aan die schreef: "stuur mij mijn vijand!" – toen stuurde hij hem niet, en daarom verkeren de koning van Egypte en ik in onenigheid' (KBO I, 10). Tot acties op grote schaal schijn het echter niet te zijn gekomen. Aan Egyptische kant is uit de tweede decade slechts één gedateerd historisch document bekend, een stèle uit Beisan van het jaar achttien. Ze spreekt slechts in algemene, vage, retorische bewoordingen – zoals veel koningsstèles uit deze regering – over het prestige van de koning onder de Aziaten, zijn goede zorgen als vooruitziend heerser. Van

speciale vijandigheden is geen sprake. Voor de Hettieten zullen de toenemende Assyrische expansie, onder andere tegen de laatste restanten van het rijk van Mitanni – de door hen gesteunde staat Chanigalbat – en de kwestie Oerchi-Tesjoeb hebben bijgedragen tot de idee dat met Egypte een vergelijk tot stand diende te worden gebracht over de afbakening van invloedssferen in Syro-Palestina. In het westen klonk trouwens steeds duidelijker het gerommel van een naderend onweer, afkomstig van de toenemende druk van diverse zwervvolkeren uit het gebied van de Middellandse Zee.

9. Het verdrag van het jaar 21

Van dat vergelijk hebben we een verdrag over, één van de beroemdste uit de oudheid. Het is gedateerd in Ramses 21e jaar (ca. 1259), op de datum dat Hettitische gezanten, vergezeld van Egyptische hoogwaardigheidsbekleders, werden aangediend in de troonzaal van het paleis in Piramesse. Zij brachten een naar Egyptische begrippen merkwaardig voorwerp mee: een zilveren tafel waarop de verdragstekst aan beide kanten in spijkerschrift was gegrift, in het Akkadisch. In een latere brief aan Chattoesilis liet Ramses zich nog eens zeer lovend uit over dat fraaie voorwerp, dat gedeponeerd zou worden in de tempel van Rē^C in Heliopolis (KBo I 15 und 19). Ook een in het Egyptisch gestelde tekst is bewaard gebleven, ingegrift in hiëroglfen in minstens drie Egyptische tempels. De tekst daar heet een 'copie' te zijn van de tafel, dus een vertaling uit het Akkadisch. Kennelijk is deze versie geconcipteerd door de Hettieten, men kan dat aan de stijl merken. Tal van formuleringen zijn on-Egyptisch, zoals de 'duizend goden van Chatti en Egypte' die aan het begin van deze brochure als motto zijn geciteerd. Aan de andere kant is uit de archieven in de Hettitische hoofdstad Chattoesas ook een fragment tevoorschijn gekomen dat behoort tot de door de Egyptische diplomaten ontworpen tekst. Dat een dergelijke tweezijdige redactie ook zo was bedoeld, weten we uit een brief van Ramses aan de koning van de stad Mira (KBo I, 24 en KUB III, 84). De formuleringen lopen in detail uiteen, maar de intenties zijn dezelfde. Volgens de beschrijving van de best bewaarde versies, de hiëroglfisch-Egyptische (dus: de in het Egyptisch vertaalde Akkadische) waren aan weerszijden van de tafel, in het centrum, voorstellingen aangebracht van de Hettitische koning en koningin, omhelsd door de hoofdgoden van het pantheon. Deze bezegelden aldus het verdrag, de uitvoering waarvan trouwens door tal van andere in de tekst zelf genoemde goden wordt gewaarborgd.

Uit de formuleringen wordt volmaakt duidelijk dat de beide partijen als gelijken tegenover elkaar staan, als 'broeders'; trouwens, ook elders werd die gelijkwaardigheid al zichtbaar in de betiteling van beide monarchen als 'zon'. 'Zoon van de zon' was de Egyptische koning bij traditie, maar voor Ramses komt men vaak aanduidingen tegen als 'zon van Egypte', 'zon van de Negen Bogen', en de Hettitische koning deed daarin voor hem niet onder. Zo'n situatie van gelijkwaardigheid is uniek voor een Egyptisch historisch document. Er wordt in

de inleiding verwezen naar vroegere vijandelijkheden tussen deze zelfde Egyptische koning en de voorganger van zijn verdragspartner, Moewatallis - het conflict voor de muren van Kadesj - maar die tijden zijn nu voorbij: 'hij is verbroederd met mij, waarbij hij in vrede verkeert met mij en ik ben verbroederd met hem, waarbij ik in vrede verkeer met hem tot in eeuwigheid' (KRI II, 227.7-8). Gelukkige zinsneden, treffend genoeg om in de diverse brieven die men over dit onderwerp later uitwisselde, met graagte herhaald te worden. En direct daarna volgt de veelbetekenende vaststelling: 'sedert dan nu Moewatallis, de grote vorst van Chatti, mijn broeder, zijn (doods)lot heeft gevolgd, zit Chattoesilis als grote vorst van Chatti op de troon van zijn voorvader - zie, nu bevind ik mij met Oesimarē^c, de grote vorst van Egypte [in gemeenschappelijke overtuiging ten aanzien van (?)] onze vrede en verbroedering ...' (KRI II, 227.8-11). Zo, openlijk geformuleerd, staat de legitimiteit van het koningschap van vorst Chattoesilis buiten twijfel; er is geen sprake van Oerchi-Tesjoeb in deze hele tekst! Trouwens, wel wetend dat hier aan Hettitische zijde een gevoelig punt lag, benadrukte Ramses deze erkenning later nog eens bij gelegenheid in een brief (KBo I 15 und 19). Dat is een belangrijk winstpunt met actuele achtergrond, dat nog met andere bepalingen in de verdragstekst is te verbinden. Deze reeks afspraken zal trouwens eveneens gelden voor de nakomelingen aan beide zijden. En in zoverre als het Chattoesilis betreft, worden zo ook de troonsverwachtingen van diens nakroost impliciet als gegrond erkend. De status quo wordt slechts in hoofdlijnen vastgelegd: '... de grote vorst van Chatti zal het gebied van Egypte nimmer schenden teneinde er een stuk aan te ontnemen. En Oesimarē^c Satpenrē^c, de grote vorst van Egypte, zal het gebied [van Chatti] niet schenden [teneinde er een stuk] aan [te ontnemen]' (KRI II, 227.15-228.1). Kortom, over details van de geopolitieke situatie wordt hierin niet gesproken; misschien is dat bij afzonderlijke overeenkomst geregeld geworden. Eerdere verdragen - er wordt verwezen naar die uit de jaren van Soepi-loelioema en Moewatallis - zullen van kracht blijven. Dan komen er afspraken over wederzijdse militaire bijstand. Mocht het ene land het andere uitnodigen tot deelneming in een conflict tegen een derde, dan zal de verzochte daaraan gehoor geven - hoewel de mogelijkheid wordt opengelaten dat het daar van af ziet. Mocht het tot binnenlandse onenigheid komen, dan zal daarin bijstand worden verleend; m.a.w., impliciet wordt daarmee binnenlandse inmenging voorkomen. Ook is een bepaling ingevlochten dat Ramses II, zo er opvolgingsproblemen in Chatti zouden ontstaan na de dood van de huidige Hettitische koning, de successie voor Chattoesilis' zoon veilig zal stellen. Opvallend genoeg ontbreekt een dergelijke wederkerige bepaling die op de dynastie van Ramses betrekking zou hebben. En ook de overige afspraken hebben betrekking op de actuele situatie: dissidenten die aan het ene of aan het andere hof heul zoeken, zullen worden uitgeleverd; tegelijkertijd worden garantiebepalingen ingevoegd dat na de overdracht de onmin niet op een persoon, of een familielid, zal worden

afgewenteld. Met andere woorden, problemen zoals die zich hebben voorgedaan met Oerchi-Tesjoeb zullen tot het verleden behoren. De onruststoker die nog steeds in Egypte verbleef – en daar, als een geëerde gast, rustig werd gelaten, zoals nog zal blijken (p. 20) – was daarmee machteloos gemaakt. Alles bij alles genomen kan men zich voorstellen dat aan het Hettitische hof een zucht van verlichting werd geslaakt.

10. Briefwisseling

Naar aanleiding van het verdrag ontwikkelde zich een levendige correspondentie die gepaard ging met het uitwisselen van beleefdheidsgeschenken. Men heeft berekend dat de boden, die over land schijnen te hebben gereisd, de afstand van de ene hoofdstad naar de andere (van Chattoesas/Bogazköy naar Piramesse/Qantir, het laatste al een eindweegs uitgebouwd tot een geweldige hoofdstad) in een maand tijd aflegden. De correspondentie met het Hettitische hof geschiedde daarbij dubbelsporig. Want die werd niet alleen gevoerd met koning Chattoesilis, maar ook met de koninklijke gemalin Poedoechepa. Anders dan een Egyptische koningin had een Hettitische vorstin, de tawannana, een staatsrechtelijk even hoge positie als haar echtgenoot. Onder de in Bogazköy aangetroffen spijkerschriftbrieven (zoals steeds in het Akkadisch) bevindt zich bijvoorbeeld een brief van de bekende vizier Paser (of Pasijara, zoals de spijkerschriftvocalisatie het heeft), een man die al gediend had onder Seti I, en in zijn functie van hoofd van het omvangrijke ambtelijke apparaat direct was betrokken bij de grote lijnen van de politiek. Met instemming schreef de vizier, mede namens de andere hoge ambtenaren: '... het is zeer schoon dat de grote vorst, de koning van het land Chatti, aan ons heeft geschreven inzake de schone vrede en de schone verbroedering ...' (Bo 69/608 en 301/u). En in soortgelijke beleefde bewoordingen drukten zich ook uit prins Setechhichopsjef, een van de vele zonen van Ramses II, Ramses' hoofdgemalin Nefertari en zijn moeder Toeja.

Als gevolg van een en ander achtte men het na enige jaren van beide zijden wenselijk om de gewonnen vredesresultaten te bestendigen door een interdynastiek huwelijk. Daarbij zou, zoals de traditie het wilde (vgl. p. 7), Egypte de ontvangende partij zijn. Nu worden tegen deze tijd vermeldingen van Ramses' voornaamste koningin zeldzamer en zeldzamer. Trad zij niet meer in de openbaarheid vanwege ziekte? Is zij omstreeks deze tijd overleden? Dan zou het nieuwe huwelijk te rechter tijd zijn overeengekomen, al bezat Ramses vele vrouwen, Egyptische en andere. Over de intocht van de prinses bestaan van Egyptische kant uitgebreide mededelingen, maar de correspondentie uit het archief in Chattoesas doet het licht schijnen over de uitgebreide voorbereidingen die er aan vooraf gingen. Enige tijd tevoren had men in de Hettitische hoofdstad de nieuwe toekomstige status van de jonge prinses door een derwaarts gezonden Egyptische gezant ritueel zien bevestigen, die haar olie over het hoofd goot (KUB III, 24). En verder schreef Ramses nadere regelingen te zullen treffen voor het in

ontvangst nemen van de huwelijksgift (bestaande uit tal van kudden vee en allerlei goederen): de Egyptische buitenposten aan de grenzen van het rijk zouden op de hoogte worden gesteld. En natuurlijk, de verzorging van het Hettitische escorte zal voor Egyptische rekening zijn, precies zoals zijn koninklijke broeder het had gevraagd. Maar er trad vertraging in – waar bleef de bruid? schijnt men van Egyptische zijde gevraagd te hebben. Koningin Poedoechepa verschafte uitvoerig uitleg. Een van de redenen was, dat het koninklijk bezit schade had opgelopen (betreft het ook voorwerpen die men voor de huwelijksgift had bestemd?) tengevolge van vroegere handelingen van de voormalige pretendent Oerchi-Tesjoeb. Desgewenst kon de koning het bij deze laatste navragen – die verbleef daar immers nog steeds aan het hof? – zo werd er ietwat venijnig aan toegevoegd (KUB XXI, 38).

11. Het huwelijk met de Hettitische prinses

Tot de zegeningen van het 34e regeringsjaar die men zich nog lang nadien zou heugen, behoorde de blijde inkomst van de koningsdochter uit het verre Anatolië. Die is uitgebreid beschreven in een langere versie (nu in vijf exemplaren bekend) en een kortere. Ze zijn alle aangebracht in de grote tempels van Egypte en Nubië, sommige dezelfde als die waarin het verslag van de slag bij Kadesj gepubliceerd was geworden. En tussen die twee hebben de Egyptische geschiedschrijvers ook een rechtstreeks historisch verband gelegd, dat in het kort de volgende inhoud heeft. De Hettieten waren niet alleen de verliezers in de slag bij Kadesj, zij ondervonden ook de naweeën van hun weigering om de Egyptische koningsheerschappij te erkennen. Zo is het zenden van een koningsbruid naar Egypte de enige manier om te kennen te geven dat zij zich in deze volgens hun tegenstanders voor Egypte weggelegde rol schikken. Het begint met een lange lofrede op de Egyptische koning: '... de ster van het land, de maan van Egypte; de Rē^c ('zonnegod') van het land, die voor hen (de bewoners) schijnt' (KRI II, 236.1-3), en zo nog veel meer. Daarbij komt keer op keer de bijzondere verhouding ter sprake die de koning heeft met de zonnegod, want '... deze verschijnt dagelijks aan de horizon om al zijn verzoeken aan te horen. Dan zegt hij tot hem, telkens wanneer hij verschijnt: "wat is er van Uw verlangen, zodat ik het voor U kan uitvoeren?"' (KRI II, 240.3-8). Inderdaad heeft Ramses' voorstelling van zijn koningschap gedurende de lange jaren van zijn regering meer en meer het karakter gekregen van een evenbeeld te zijn van de zonnegod op aarde, getuige ook aanduidingen dienaangaande (vgl. p. 17) – een zonnekoning in de ware zin des woords. Hij is een van de weinige koningen die zich al bij leven als een god lieten vereren, zij het in de vorm van beelden (p. 22), niet in persoon. Deze goddelijke status die, zoals deze eulogie het wil, zo overduidelijk in alles tot uitdrukking komt, laat niet na indruk te maken op buitenlandse vorsten. En bij een grote vazallenschouw in Syro-Palestina bieden zij hem onderwerping aan in de vorm van tribuut. Specifieke data worden niet genoemd,

plaatsen evenmin; de fraseologie is tijdloos, het is immers het in historische termen geklede dogma dat hier spreekt. En, zodoende '... lag nu elk land met gebogen hoofd aan de voeten van deze goede god; hij had zijn grenzen gelegd waar hij verkoos, zonder dat zijn arm weerstand ondervond. Afgezien van Chatti; het had zich niet bij deze vorsten gevoegd' (KRI II, 242.4-14). De reactie van de koning op deze recalcitrante houding ligt voor de hand: '... ik zal het land Chatti tot het einde toe vervolgen en het voor altijd aan mijn voeten werpen!' (KRI II, 242.15-243.3). De koning onderneemt actie en aan de uitlating 'toen bracht hij zijn voetvolk en wagenstrijders in gereedheid om hen in te zetten tegen het land Chatti. Hij veroverde het alleen op eigen kracht, voor het front van zijn hele leger' (KRI II, 243.11-17) ziet men, dat de chroniqueur de vroegere verslagen over de slag bij Kadesj nog eens heeft nagelezen. Voor de overlevenden gold: '... zij die aan zijn hand ontkwamen, hij vervloekte hen; zijn machtsgeweld was in hen als een brandende toorts. De vorst handhaafde zich niet op zijn troon en zijn [...] niet nog eens [...] neiging tot hun partij' (KRI II, 244.1-10). In het laatste mogen we wel een verwijzing zien naar de interne problemen die de Hettieten destijds hadden met de successie, na de dood van Moewatallis; hier wordt toegespeeld op het feit dat Oerchi-Tesjoeb zich slechts luttele jaren tegen Chattoesilis III kon handhaven, gegevens die de Egyptenaren wel uit de eerste hand hebben kunnen vernemen van de Hettitische balling zelf. En in het eerste gedeelte wordt met de vloek van Farao die als een verwoestend vuur door het land waart, de invloed van de koning voorgesteld als een wapen dat over lange afstand de vijand kan treffen. Deze terugblik op de gebeurtenissen van en na het jaar vijf wordt ook verder met grote consequentie voortgezet: '... en in het vervolg sletten zij vele jaren gedurende welke hen schade en leed trof door geweld van jaar tot jaar, door de machtsinvloed van de grote levende god, de heer der Beide Landen' (KRI II, 244.11-16). Tevergeefs doen de Hettieten een vredesaanbod, in formulering niet ongelijk aan de vredesbrief die Moewatallis gezonden zou hebben na de slag bij Kadesj (p. 14): '... laat Uw wrok voorbijgaan, wendt Uw toorn af, zodat U ons de adem des levens laat insnuiven! U bent werkelijk de zoon van Seth en aan U heeft hij het land van Chatti toegewezen' (KRI II, 245.1-9). Seth is een van de hoofdgoden van het Egyptische pantheon van deze dagen en als storm- en krijgsgod is hij qua karakter ten nauwste verwant aan de weergod Tesjoeb van de Hettieten. De Egyptische koning betoont zich echter weigerachtig in elk opzicht, de rampspoed gaat door voor de Hettieten. Welke die rampen zijn die Farao's invloed over Anatolië brengt, wordt opgeklaard in een toespraak die men de koning van Chatti tot zijn hovelingen laat houden. Het geeft een aardig inzicht in de Egyptische kennis van de feiten die, hoezeer ook gekleurd door gevoelens van superioriteit, in veel opzichten niet bezijden de werkelijkheid was: '... toen sprak de grote vorst van Chatti tot zijn leger en groten als volgt: "dit is een keerpunt (?), geteisterd als ons land wordt, terwijl onze heer Seth vertoornd is op ons. De

hemel geeft geen water in onze contreien en alle landen zijn vijandig gezind en bestrijden ons gezamenlijk. Laten [wij] ons van onze bezittingen ontdoen, waarbij mijn oudste dochter voorop ga!" (KRI II, 246.7-15). Deze aan de Hettieten toegeschreven ootmoed – de toonzetting doet enigszins denken aan de zelfbespiegelingen van Chattoesilis – klinkt ook door in een literaire compositie van deze tijd, geheten 'de lofzangen van de overwinningen van de Heer van Egypte'. Het hoofdthema is het prachtige aanzien van de Deltahoofdstad Piramesse en breed wordt daarin uitgemeten de aanwezigheid van de vier koningsbeelden van Ramses zelf, die goddelijke verering genieten. Zo komt het er dan van dat '... de grote vorst van Chatti schrijft aan de vorst van Kedi (Kizzowatna): "maak U gereed, laten we ons naar Egypte spoeden, opdat we kunnen zeggen: 'de machtsinvloed van een god heeft zich doen kennen!' en laten we Oesimarē^c besmeken opdat hij ademtucht geve aan wie hij verkiest!" – Alleen Chatti is in zijn machtswoede geraakt; hun eigen god neemt zijn offers niet (eens) aan. Het (land) heeft het hemelwater niet gezien, omdat het zich in de machtswoede bevindt van Oesimarē^c, de stier die kracht bemint!' (papyrus Anastasi II, 2.1-5; IV, 6.7-10). Kennelijk wordt hier een toespeling gemaakt op het uitblijven van de regen, die zelfs niet wordt verschaft door de Hettitische weergod, hier Seth genoemd (Tesjoeb). Die weigert trouwens de hem toekomende offers. Zoals de Egyptenaren met hun overstromingseconomie afhankelijk waren van de Nijlvloed, zo waren de Hettieten het van de regenval. Hun annalen maken soms melding van 'hongerjaren' gedurende droogte en het is misschien tijdens zo'n periode dat de Egyptenaren later, onder koning Merenptah, hun verre naburen bijsprongen met graanleveranties (zie p. 27). Daarenboven maken deze lofzangen ook melding van een voorgenomen bezoek van de Hettitische koning, samen met een collega. Het is vermoedelijk bij een voornemen gebleven, maar er is op terug te komen (p. 23). Om terug te keren tot de huwelijksstèles: wat daarin zo opvallend ontbreekt is een vermelding van het vredesverdrag dat 13 jaar eerder werd gesloten. Hier wordt het immers zo voorgesteld dat de Hettieten van jaar tot jaar in slechtere doen geraakten, zodat dit speciale verzoenende gebaar de enige oplossing was. Die verzwijging is wel begrijpelijk. Het tussen gelijken gesloten verdrag past immers slecht in het traditionele, dogmatische concept van de geschiedenis dat uitgaat van de superieure positie van de koning van Egypte; daarin is de wereldheerschappij als het ware voorgeprogrammeerd. Men kan zich voorstellen wat voor onplezierige indruk zulk soort opinies gemaakt zouden hebben bij het lichtgeraakte Hettitische koningspaar, zo hen dit ooit ter ore zou zijn gekomen.

Inmiddels, de huwelijksstèles vervolgen met te vertellen dat na de toespraak van de koning een uitgebreid gezelschap de Hettitische hoofdstad verliet, vergezeld van talrijk tribuut en met de Hettitische prinses in hun midden. Zij bereiken de Egyptische buitenposten, en weldra zenden de provinciale gouverneurs het bericht door naar Piramesse: '... tal van bergen zijn zij gepasseerd, en

moeilijke ravijnen. Nu zij de grensgebieden van Uwe Majesteit hebben bereikt, laat troepen en aanzienlijken op weg gaan om hen te ontvangen!' (KRI II, 248.1-9). Aldus geschiedt, een tegenescorte vertrekt. Maar dan schiet de koning iets te binnen. De vloek van Farao die de god sedert lange tijd over het gebied heeft doen neerdalen, is nooit opgeheven. Er heerst nog steeds droogte, ook in dit seizoen, waarin ter plaatse koelte - sneeuw en hagel worden genoemd, voor de geboren Egyptenaar onbekende weersverschijnselen - zouden moeten heersen. Wanneer de koning zijn goddelijke vader Seth verzoekt om de oude toestand terug te laten keren, gebeurt dat ook: '... daarop verhoorde zijn vader Seth alles wat hij had gezegd. Als gevolg kwam de hemel tot rust en zomerdagen werden winters. Opgetogen trokken zijn troepen en aanzienlijken verder, hun leden ontspannen, hun harten in vrede ...' (KRI II, 250.1-9). Het kan niet anders of de eerste ontmoeting tussen Hettieten en hun vroegere tegenstanders is vreugdevol. De bewoners van de landen die de beide escortes in broederlijke samenhang voorbij zien trekken (zo wordt op het laatste moment van het bericht toch nog iets van de geest van het vredesverdrag verwerkt) vallen van de ene verbazing in de andere: eerst het klimaat hersteld, nu de oude aartsrivalen verenigd; het is niet te geloven! In hun woorden: '... het land Chatti, nu, dat verhoudt zich tot hem (Ramses II) net als Egypte! Dus ook de hemel staat onder zijn zegel; zij voert uit wat hij besluit!' (KRI II, 252.14-253.3).

Nu de hoofdzaak van deze stèles, de verheerlijking van 's konings aanzien, zo vanuit diverse invalshoeken ruimschoots is belicht, is het vervolg van het relaas kort. De prinses arriveert aan het hof en maakt op de koning grote indruk. Terstond wordt voor haar een hofhouding ingericht en een nieuwe Egyptische naam vastgesteld: 'Ma'at nefroe Rē^C', d.w.z. 'zij die de schoonheid van Rē^C heeft gezien'. Haar oorspronkelijke Hettitische naam is tot nu toe niet bekend geworden. Vele jaren later is er nog melding van haar in een afrekening over kledingstukken, geleverd aan de koninklijke harem in een paleis in de Fajoem (RAD, 23.2-3).

Bij een van de versies worden niet alleen de prinses afgebeeld en haar begeleiders, maar ook haar vader Chattoesilis, kenmerkend getooid met de Hettitische puntmuts. Ook in spijkerschriftcorrespondentie is sprake van een bezoek aan Egypte. Maar het is onduidelijk of het er ooit van is gekomen. Elders is sprake van een ziekte of ongeval van de Hettitische koning, wat hem wellicht belette naar Egypte te reizen.

12. Hartelijke relaties nadien

Maar de hofschrijvers waren daarmee over de zaak nog niet uitgedacht. In het volgende, 35e, jaar, kwam het huwelijk weer ter sprake. Weer werden in de grote rijkstempels stèles aangebracht waarin de Memfitische god Ptah-Tatenen zijn zegeningen bevestigde over al de afgelopen jaren van de regeringsperiode van koning Ramses II. De koning antwoordde daar ook op. Een groot aantal

roemruchte feiten werd geboekstaafd. Daaronder viel bijvoorbeeld dat de koning zo vele monumenten had kunnen oprichten, dat de Deltahoofdstad tot zulke proporties was uitgebouwd, dat zovele landen onderworpen waren geworden. Maar het belangrijkste zou nog komen; als bekroning van alles gold de onderdanigheid van Chatti en het levende bewijs daarvan, de aanwezigheid van de Hettitische prinses: '... ik schudde voor U', aldus de aardgod uit Memfis, 'en kondigde U een groot en prachtig wonderfeit aan. Hemel en aarde beefden van vreugde en zij die daarin zijn juichten bij wat U ten deel viel ...' (KRI II, 273.6-15), '... toen zij dit decreet zagen dat ik voor U uitvaardigde: het land Chatti zij Uw paleis tot slaaf. Ik geef het hun in het hart om zich in deemoed aan te bieden met hun tribuut en de buit van hun vorsten, al hun bezit, als een gave aan de machtswil van Uwe Majesteit. Daarbij hun oudste dochter voorop, teneinde het hart van de heer der Beide Landen te verzoenen' (KRI II, 274.1-275.5). De teneur is dezelfde als in de huwelijksstèles, slechts komt bij de sturing van hogerhand nu een andere god dan $R\bar{e}^C$ of Seth op de voorgrond: de hoofdgod van de oeroude stad Memfis, oudtijds de hoofdstad. Een dergelijk wonderfeit bewijst Farao's gunst bij de goden. Het was een ongehoord iets, zo gaat de tekst verder, waarvan men in de annalen geen parallel zou kunnen aantreffen, en ook verder was het volstrekt uniek: '... onbekend was een toestand waarbij Chatti in eensgezindheid optreedt met het Geliefde Land. Maar [ik] heb hun onderwerping bevolen bij Uw voeten teneinde Uw naam tot in eeuwigheid in leven te houden' (KRI II, 13.16-276.4). En daar heeft de komst van de prinses zeker toe bijgedragen, blijkens een document uit de late tijd (p. 28).

Al ging het bezoek van koning Chattoesilis aan Egypte misschien niet door, dat was wel het geval met dat van de Hettitische prins Chismisarma, zoals een brief vermeldt (KUB III, 34). Maar bovenal was men in de Anatolische hoofdstad geïnteresseerd in artsen en geneesmiddelen van Egyptische makelij. Egyptische geneeskunde bezat in de oudheid een beroemde reputatie. Er zijn uit het Middenrijk en Nieuwe Rijk diverse tractaten over allerlei medische onderwerpen bewaard gebleven en ook de Griekse geschiedschrijver Herodotus, die het land in de 4e eeuw v. Chr. bezocht, kon ervan getuigen: 'de geneeskunde is bij hen als volgt ingedeeld: voor één ziekte is er een afzonderlijke arts, en niet (voor) meer. En alles is vol artsen. De enen zijn aangesteld als oogartsen, de anderen als tandartsen, anderen zijn er voor de buikstreek, weer anderen voor onzichtbare ziekten' (Hist., II.84). Toen bijvoorbeeld Chattoesilis aan een oogziekte leed, werd in allerijl met een strijdswagen een middel vervoerd naar Amoerroe, van waar de ons al bekende vorst Bentesina (weer aangesteld door Chattoesilis) zorg droeg voor verder transport naar Chattoesas (KUB III, 51). Een andere keer schreef de Hettitische koning gekweld te worden door een demonische ziekte; al driemaal had hij trouwens daarvoor aan de Egyptenaren om hulp gevraagd. Nu liet Ramses niet alleen een arts afreizen naar zijn koninklijke broeder, maar ook een bezweringspriester (NBC 3934). Maar soms verwachtte men aan Hettitische kant

toch al te veel van het Egyptische kunnen op dit gebied. Chattoesilis had een zuster, Matanazi, die onvruchtbaar was. Konden de Egyptenaren hiertegen ook een middel zenden? Gezien de leeftijd van de vrouw zal die brief aan het Egyptische hof wel hilariteit hebben verwekt. Want, zo schreef Ramses terug, '... zie, Matanazi, de zuster van mijn broeder – de koning, Uw broeder, kent haar! – is zij soms een vrouw van vijftig jaar oud? Welzeker niet! Een vrouw van zestig jaar is zij! ... men kan voor haar geen kruiden brouwen om haar nog te laten baren!' (Bo, 652/f-28/n-127/r). Wanneer de Egyptische koning zegt de Hettitische edelvrouw te kennen, bedoelt hij dat niet in persoonlijke zin. Men kende elkaar over en weer terdege uit correspondentie en berichten van gezanten. Egyptische artsen waren sedert lang ook in andere steden en landen in trek. Koning Koeroenta van Tarchoentas had eveneens om medische hulp gevraagd. Aan het verzoek werd door de Egyptenaren voldaan, maar wel geschiedde dat via de Hettieten. Het betrof hier immers een vazalvorst van het Anatolische rijk, en op deze wijze met de Hettieten gesloten betrekkingen lieten niet de mogelijkheid open van zelfstandige buitenlandse contacten. Bij afspraak liep zoiets over het Hettitische hof (KUB III, 66, 67).

Zo waren de contacten aan beide zijden dus bepaald hartelijk geworden. En de hele wereld van het Midden-Oosten van die dagen zal van deze vreedzame sfeer hebben geprofiteerd. Dat de twee grootmachten die elkaar gedurende eeuwen hadden beoorloogd, nu tot een entente cordiale waren gekomen, kwam handel en verkeer zeer te stade. Een representatieve sfeertekening van de situatie is te vinden in een Egyptische papyrus van iets later tijd (papyrus Anastasi I), uit de periode van koning Merenptah. Het is een satirische tekst, die de wederwaardigheden beschrijft van de bestuursambtenaar Amenemope in Syro-Palestina, gezien door de ogen van de schrijver Hori. In de streken waar de maher door reist heerst relatieve rust, al is er incidenteel sprake van de overlast die roofzuchtige nomaden (de onvermijdelijke Sjasoe) veroorzaken. Amenemope moest nog veel ervaring opdoen, want, zo werd hem toegevoegd, '... U bent niet naar het land Chatti gegaan, U hebt het land Oepa niet gezien' (18.7). In één adem worden Chatti en de Egyptische provincie rondom Damascus genoemd. Het laatste kon vrij bereisd worden, maar het eerste ook.

13. Een tweede huwelijk

Veel later – maar onbekend is tot nu toe in welk jaar – werd deze eerste verzwagering gevolgd door een tweede, zoals blijkt uit Egyptische stèles. Ook dit was onderdeel van het door de Egyptenaren vermoede goddelijke plan, in hoofdzaak weer een beschikking van Ptah van Memfis: '... en de grote vorst van Chatti liet rijke en uitgebreide buit brengen van Chatti en rijke en uitgebreide buit van Gasga en rijke en uitgebreide buit van Arzawa en rijke en uitgebreide buit van Kedi, die men (tot dusver) niet kende uit de geschriften, voor koning Ramses II. En evenzo rijke kudde paarden, rijke kudde vee, rijke kudde

geiten, rijke kudden wildvee. Met zijn dochter voorop, die hij had laten voeren naar Ramses II, naar Egypte, voor een tweede keer' (KRI II, 283.3-6), dus in soortgelijke bewoordingen als de eerste keer. En, zo verzekerde dit verslag, dat geschiedde niet uit militaire noodzaak, maar louter omdat de goden het de Hettieten zo ingaven. Noch in het Egyptisch noch in het Hettitisch is de naam van deze nieuwe gemalin overgeleverd.

14. Merenptah en Ramses III

In de jaren die nu volgden is minder en minder te horen over de betrekkingen tussen de beide grootmachten. Na een regering van 66 jaar ontsliep Ramses II op meer dan negentigjarige leeftijd, en werd opgevolgd door zijn zoon Merenptah (ca. 1212-1202). En op zeker moment was Chattoesilis overleden en opgevolgd door zijn zoon Toedchalias, de vierde van die naam. Merenptah was zeker geen jonge man meer toen hij het koningschap aanvaardde - hij zal tegen de zestig jaar zijn geweest. Terwijl de internationale situatie onder zijn voorganger gedurende lange jaren stabiel was geweest, werd nu al vrij spoedig het evenwicht verbroken. Een grote groep volkeren, vooraan de Libiërs en in hun kielzog een agglomeraat van zwervvolkeren, maakten het de Egyptenaren aan de westgrens van de Delta en in het zuiden van Palestina lastig. In het vijfde jaar kon de inval, na tegenacties in Palestina, bij de Delta tot staan worden gebracht. De Libische aanvoerder werd met smaad teruggejaagd. Onder de met Libië verbondenen komt men volkeren tegen die destijds, bij de slag bij Kadesj, aan Hettitische kant troepen hadden geleverd, zoals de Loekka, vooral bekend als piraten. Maar men treft er ook de Sjerden bij aan (afkomstig uit Sardinië?), waarvan sinds lang contingenten bij de Egyptenaren in dienst waren (vgl. p. 11). Een immense verschuiving kondigde zich aan. De volkeren die tot dusver perifeer waren geweest, vormden nu een massale, reële bedreiging. Een beroemd overwinningsbericht van Merenptah eindigt met de volgende passage: '... in de nacht is er niet meer de schreeuw te horen: "kijk uit! Er komt iemand met een vreemde tongval!'. Men gaat zingend zijns wegs, er is geen gejammer van mensen, alsof men in rouw verkeerde. Steden zijn opnieuw op orde. Hij die zijn zomeroogst binnenhaalde, zal hem ook opeten. Re^c heeft zich gekeerd naar Egypte: hij is ter wereld gekomen in de hoedanigheid van haar beschermer, koning Merenptah! Alle vorsten werpen zich neer en zeggen: "salaam ('vrede')!". Niet één van hen, de Negen Boogvolkeren, verheft het hoofd. Ontworteling voor Libië, terwijl Chatti in rust verkeert. Kanaän is geplunderd met alle ergs van dien. Askalon is ingenomen, Gezer is overmeesterd, Jenoam gemaakt tot iets wat niet bestaat. Israël is geplunderd, het heeft geen nageslacht; Syrië is vanwege Egypte tot een weduwe geworden. Alle landen delen in de rust. Wie aan het zwerven was, hem houdt men in de greep - dankzij koning Merenptah' (KRI IV, 18.11-19.11). Deze schildering van idyllische rust die is teruggekeerd in Egypte - en waarin ook Chatti zou delen - in deze zgn. Israël-stèle (zo genoemd omdat van de Egyptische bronnen

dit document het enige is dat van dit volk melding maakt) zal weldra te optimistisch blijken te zijn. De genoemde vijanden zouden met nog grotere scharen het gebied van de beide verbondenen bedreigen.

Met de Hettieten bleven de betrekkingen vriendschappelijk, maar berichten zijn schaars. Eenmaal werd voedselhulp gegeven aan de Anatolische verdragsge-noot, vermoedelijk tijdens één van die hongerejaren waar de hofschrijvers onder Ramses II zo gretig op hadden toegespeeld (p. 22). De koning berichtte: '... ik liet graan verscheppen om het land Chatti in leven te houden' (KRI IV, 5.37), een mededeling die is ingevlochten in een lange inscriptie in Karnak over de Libische oorlog van het vijfde jaar (ca. 1208). De regering van Merenptah was betrekkelijk kort - negen jaren - en na hem trad een periode in van opvolgings-perikelen in Egypte; het einde van de 19e dynastie is nog in veel opzichten in het duister gehuld. Een actieve buitenlandse politiek werd daardoor niet bevorderd.

Deze werd pas weer aangevat onder koning Ramses III (ca. 1182-1151), de tweede vorst van de 20e dynastie en de laatste grote koning van het Nieuwe Rijk. Evenals Merenptah, heeft ook hij slechts in hoofdzaak een verdedigende politiek kunnen voeren. De dagen van het Egyptische imperium in Syro-Palestina waren geteld. Drie grote oorlogen werden gevoerd, in de jaren 5, 8 en 12; de eerste twee wederom tegen de Libiërs, de middelste tegen de zgn. Zeevolkeren. De Egyptische operaties vonden plaats in Syro-Palestina, maar voornamelijk op de grenzen van het land zelf. Het is in het verslag van de laatste veldtocht dat men een vermelding vindt van het lot van het Hettitische rijk en zijn na-buurstaten: '... ik verscheen als Rē^c over Egypte; en ik beschermde het [door] er de Negen Boogvolkeren van te verdrijven. Die landen, ze vormden een samen-zwering in hun eilanden en waren op drift geraakt en verspreid in een aanval op alle landen tegelijk. Geen enkel land kon hen weerstaan, inclusief Chatti, Kedi, Karkemisj, Arzawa en Alasija (Cyprus), afgesneden [...]' (KRI V, 39.13-40.1), waarna de aanval van deze Zeevolkeren op Egypte wordt beschreven. Die werd door de Egyptische strijdkrachten per schip en vanaf land met succes afgeslagen bij de Nijlmondingen. De sterk retorische verslagen erover en de illustraties ervan op de muren van zijn grote dodentempel bij Medinet-Haboe, in West-Thebe, zijn beroemd. Nu zijn zijn annalen berucht om hun bombastische inslag, en bovendien werden vele episodes ontnomen aan het grote voorbeeld van zijn voorganger Ramses II. Daarenboven is de geciteerde passage te generaliserend dan dat men er een beschrijving van de feitelijke ondergang van het Hettitische rijk in zou mogen zien. Maar dat moment ligt niet ver weg, en in elk geval verdwijnt vanaf nu het volk der Hettieten uit het zicht van de Egyptenaren.

15. Een late nagalm

En toch niet helemaal. Eeuwen nadat het Hettietenrijk was overspoeld door de vreemde volkeren en als wereldmacht was weggevaagd, lang nadat de naglans van

hun cultuur in enkele Palestijnse dwergstaten was verbleekt, gebruikte men het verhaal van de komst van de eerste uit den verre gekomen Hettitische prinses van de beroemde Ramses II als de aanzet voor een heel ander relaas. Dat is bewaard gebleven op de zgn. 'Bentresj'-stèle (nu in het Louvre in Parijs), afkomstig uit de tempel van de maangod Chonsoe in Thebe. Zij dateert van de ptolemeïsche periode (vanaf ca. 330 v. Chr.), toen Egypte werd geregeerd door een van oorsprong Griekse dynastie. Nu de grote dagen van de eigen geschiedenis voorbij zijn, wordt het verhaal gesitueerd in de tijd van Ramses II en verteld wordt hoe de koning destijds het jaarlijks tribuut ontving in Syro-Palestina en hoe zich bij de vorstenschouw van vazallen als vanzelf de koning van Bachtan voegde, met zijn dochter, die de hoofdgift vormde van het tribuut. Zij draagt nagenoeg dezelfde naam als in de ramessidische inscripties. Bachtan is misschien het land Bactria, indien het niet een verbastering is van Chatti – in deze late tijd een sedert lang overal vergeten begrip. Jaren nadat de Egyptische koning haar met vreugde had aanvaard en gehuwd, meldde zich een bode uit haar verre vaderland met een dringend verzoek. Het hof van Bachtan vroeg aan de koninklijke schoonzoon om een kundige Egyptische arts te zenden, want Bentresj, de zuster van Ramses' gemalin, was ernstig ziek geworden. Weer dus een beroep op de befaamde medische kennis. Men stuurde de beste arts van het rijk, maar uiteindelijk was het niet een geneesheer die uitkomst zou bieden, maar een godenbeeld. Immers, prinses Bentresj bleek bezeten te zijn door een demon, waartegen de Egyptische arts zich niet opgewassen verklaarde. Men besloot in plaats daarvan een beeld te zenden als afgezant van de god Chonsoe, en zo kwam de genezing toch tot stand. Zo werd deze mijlpaal in de betrekkingen tussen Hettieten en Egyptenaren nog éénmaal in de late tijd gebruikt als ondergrond voor een verhaal waarin de bijzondere eigenschappen van de god Chonsoe goed naar voren kwamen.

15. Bibliografie

Over par. 1: voor de chronologie is gevolgd E. Wente en Ch. Van Siclen III, 'A Chronology of the New Kingdom', Studies in Honour of George A. Hughes (Chicago, 1976), 217–261.

Egyptische geschiedenisbeeld: E. Hornung, Geschichte als Fest. Zwei Vorträge zum Geschichtsbild der frühen Menschheit (Darmstadt, 1966).

'Verwijding der grenzen': dezelfde, 'Von zweierlei Grenzen im alten Ägypten', Eranos Jahrbuch 49 (1980), 1981, 393–427.

Over par. 2: de betrekkingen tussen Egypte en Voor-Azië zijn fundamenteel behandeld in W. Helck, Die Beziehungen Ägyptens zu Vorderasien im 3. und 4. Jahrtausend v. Chr. (Wiesbaden, 1971, 2e dr.).

Egyptisch imperialisme: P. Frandsen, 'Egyptian Imperialism' in M. Larson (ed.), Power and Propaganda. A Symposium on Ancient Empires (Copenhagen, 1979), 167–190.

- Over par. 3: Amarna archief: J. Knudtzon, Die El-Amarna-Tafeln (Leipzig, 1915); A. Rainey, El Amarna Tablets 359-379 (Kevelaer, 1970); C. Kühne, Die Chronologie der internationalen Korrespondenz von El-Amarna (Kevelaer, 1973).
- Egyptische historische teksten: uitgegeven en vertaald door K. Sethe en (later) W. Helck, Urkunden der 18. Dynastie (Leipzig, 1930v.); ander materiaal: zie verderop.
- Bestuur: W. Helck, 'Die ägyptische Verwaltung in den syrischen Besitzungen', MDOG 92 (1960), 1-13; M. Several, 'Reconsiderations on the Egyptian Empire in Palestine During the Amarna Period', PEQ 104 (1972), 123-133.
- Over par. 4: diplomatieke huwelijken: A. Schulman, 'Diplomatic Marriages in the Egyptian New Kingdom', JNES 38 (1979), 177-193.
- Algemeen: W. Rollig, 'Politische Heiraten im Alten Orient', Saeculum 25 (1974), 11-23.
- Kwestie Amka: A. Schulman, 'Ankhesenamün, Nofretiti and the Amka Affair', JARCE 15 (1978), 43-48; verder ook A. Spalinger, 'Egypto-Hittite Relations at the Close of the Amarna Period and Some Notes on the Hittite Military Strategy in Northern Syria', BES 1 (1979), 55-89.
- Over par. 5: alle ramessidische bronnen nu beschikbaar in K. Kitchen, Ramesside Inscriptions, I-VII (Oxford, 1969v - afgekort: KRI).
- Seti I: A. Spalinger, 'The Northern Wars of Seti I: An Integrative Study', JARCE 16 (1979), 29-47.
- Over par. 6: een recente monografie over Ramses II is K. Kitchen, Pharaoh Triumphant. The Life and Times of Ramesses II (Warminster, 1983).
- Over par. 7: vertalingen van de teksten in A. Gardiner, The Kadesh Inscriptions of Ramesses II (Oxford, 1960).
- Verloop van de slag: een recente analyse is die van A. Ku[tschke] in LÄ V (1984), 31-37 (hier gevolgd), maar zie ook A. Schulman, 'The N^Crn at Kadesh Once Again', JSSEA 11 (1981), 7-19. Zie ook de bijdragen in H. Goedicke (ed.), Perspectives on the Battle of Kadesh (Baltimore, 1985).
- Brief Ramses: E. Edel, 'KBo I 15 und 19, ein Brief Ramses' II. mit einer Schilderung der Kadešschlacht', ZA 15 (1949), 195-212.
- Over par. 8: Oegaritische brief: A. Rainey, 'A Front Line Report from Amurru', UF 3 (1971), 131-149.
- Kwestie Oerchi-Tesjoeb: W. Helck, 'Urhi-Tešup in Ägypten', JCS 17 (1963), 87-97.
- Over par. 9: een Engelse vertaling van het verdrag in J. Schmidt, Ramesses II. A Chronological Study of His Reign (Baltimore, 1973), hfdst. IV; een Duitse in M. Gutgesell, Der Friedensvertrag. Ramses und die Hethiter. Geheimdiplo-matie im Alten Orient (Hildesheim, 1984).

- Over par. 10: vooral E. Edel, Der Brief des ägyptischen Wesirs Pašijara an den Hethiterkönig Hattušili und verwandte Keilschriftbriefe (Göttingen, 1978).
- Over par. 11: huwelijk: J.F. Borghouts, 'Ramses II en de Hittieten. Stèles over een huwelijksalliantie in de 13e eeuw v. Chr.' in K. Veenhof (ed.), Schrijvend Verleden (Leiden, 1983), 16-24.
- Over par. 12: H. te Velde, 'De zegeningen van Ptah-Tatenen. Een Egyptische koningsinscriptie uit de 13e eeuw v. Chr.' in Schrijvend Verleden, 355-360; E. Edel, Ägyptische Ärzte und ägyptische Medizin am hethitischen Königshof. Neue Funde von Keilschriftbriefen Ramses' II. aus Bogazköy (Opladen, 1976).
- Over par. 14: G. Wainwright, 'Menepthah's Aid to the Hittites', JEA 46 (1960), 24-28.
- Over par. 15: tekst Bentresj stèle: vertaald in J.F. Borghouts, Egyptische Sagen en Verhalen (Bussum, 1974), 136-141.

copyright 1986

Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten

Postbus 9515

2300 RA LEIDEN

ISBN 90 6258 245 1

SCHATTEN UIT TURKIJE
ACHTERGRONDEN

DE ROTSSEN VAN KYBELE
IN HET LAND VAN KONING MIDAS

door

J.M. HEMELRIJK

LEIDEN, NEDERLANDS INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN, 1986

copyright 1986
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
Postbus 9515
2300 RA LEIDEN

ISBN 90 6258 242 7

uitgegeven met steun van de
Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum

DE ROTSSEN VAN KYBELE
IN HET LAND VAN KONING MIDAS

INLEIDING

In 1800 reisde een jeugdige kapitein William Martin Leake met 4 collegae en een grote stoet van begeleiders te paard, gekleed als Tataren en goed gewapend, van Stamboel naar Egypte. Zij namen de weg over land, dwars door Anatolië. Vanaf Eskisjehir (antiek Dorylaeum, fig. 2) reisden zij naar het zuid-oosten. Onderweg hoorden zij van een opmerkelijk monument dat met een kleine omweg te bezichtigen was. Zo trokken zij van Seyit Gazi (het antieke Nacoleia) de heuvels in (fig. 3). Ze reden door een woud van dennebomen langs "singularly variegated rocks which rise perpendicularly out of the soil, and assume the shape of ruined towers and castles", aldus Leake (verg. fig. 4, 25, 28). Zo ontdekte hij het fascinerendste monument van Anatolië, de enorme rotsgevel van fig. 1 (MM op fig. 3). De rots is 20 m hoog, het monument 16 m en de hele gevel is met regelmatige, rechthoekige motieven versierd. "The sight of this extraordinary monument filled me with an indescribable emotion of wonder and delight, such as I have rarely felt," schrijft Steuart in 1842. "Were there nothing else in Phrygia, this rock would be worth the journey", zegt Ramsay in 1883. Vóór Ramsay waren nog vele belangrijke reizigers het gebied ingetrokken, bijv. Hamilton en Steuart in 1836-7, Perrot in 1861 en, na Ramsay (die het land talloze malen vanaf 1881 bezocht), A. Körte (1894-6) en anderen. Toch is het gebied pas grondig onderzocht na de Tweede Wereldoorlog en wel door C.H. Emilie Haspels die, na de opgraving van het Frans instituut in de zgn. Midas Stad geleid te hebben (in de jaren 1937-9), vier uitgebreide survey reizen door het hele bergland maakte (1946, 1950, 1953 en 1958). Haar bevindingen zijn neergelegd in een sympathiek en met elan geschreven, maar wel zeer dik boek, The Highlands of Phrygia (Princeton University, 1971), korthedshalve hier afgekort als "H". Emilie Haspels was niet alleen een opmerkelijk ondernemende vrouw en een uitzonderlijk archeologe, zij was ook een meer dan voortreffelijke fotografe. Bijna alle goede foto's die in handboeken en artikelen betreffende de rotsmonumenten uit dit gebied verschijnen of verschenen zijn, werden door Haspels gemaakt, ook al wordt dit zelden of nooit vermeld (zie Epiloog). Ook in deze brochure zijn alle afbeeldingen gemaakt naar de originele foto's die Haspels, tezamen met haar volledige Phrygië-archief, aan het Allard Pierson Museum en de vakgroep Klassieke Archaeologie in Amsterdam heeft nagelaten. De tekeningen zijn van de schrijver dezes (alle zijn gepubliceerd in The Highlands of Phrygia).

De grote tentoonstelling uit Turkije die in 1986 in het Oudheidkundig Museum te Leiden wordt gehouden is een goede gelegenheid om opnieuw de aandacht op dit buitengewoon boeiende berggebied in Anatolië te vestigen en bovendien enige feiten te vermelden betreffende de verslagen van de Franse opgravingen die anders verloren zouden gaan (zie Epiloog).

1. DE TÜRKMEN BABA

In het enorme schiereiland Anatolië is een betrekkelijk klein maar nogal ontoegankelijk vulkanisch tufgebergte gelegen tussen de steden Eskisjehir, Kütahya en Afyon Karahisar (fig. 2). Dit berglandschap is niet meer dan 60 km gemeten van noord naar zuid en stijgt van ca. 1200 m aan de randen tot een top van 1829 m, de Türkmen Baba (fig. 3). De tufrotsen verschillen sterk in hardheid en dat heeft door erosie merkwaardige landschapsvormen opgeleverd (fig. 11 en 28): belangrijk voor de archeologie zijn vooral de steile rotswanden, die dikwijls kleine moeilijk toegankelijke plateaus dragen die als versterkte vestingen zijn gebruikt door Phrygiërs en latere bewoners (deze versterkte rotsplateaus worden hier aangeduid met het Turkse woord kale; uitspraak "kalee", fig. 25). In de verticale rotspartijen zijn talloze religieuze monumenten uit de Phrygische tijd uitgehouwen, verder graven uit alle mogelijke tijden sedert de 6e eeuw v. Chr., en, uit de Byzantijnse periode, nauwe vluchtgangen of iets ruimere woongrotten, enkele kloosters en tientallen kerken en kapellen. Van al deze monumenten worden hier, afgezien van de Kybele gevels, slechts enkele behandeld.

De geschiedenis van het eigenlijke Phrygië, dat een groot gebied beslaat in Anatolië met als hoofdstad Gordion (fig. 2), is verdeeld in perioden. De bloeitijd valt in de achtste eeuw v. Chr., de tijd waarin de legendarische vorsten Gordios en Midas regeerden. Deze periode van voorspoed werd afgebroken door de inval van de Kimmeriërs (700-675 v. Chr.). Een tweede periode van bloei valt onder Lydische overheersing (van kort voor 600 v. Chr. tot de inval der Perzen, 546 v. Chr.), maar ook onder Perzisch bewind speelt Phrygië nog een belangrijke rol, totdat Alexander de Grote Gordion veroverd en de befaamde Gordiaanse knoop doorhakt (334 v. Chr.). Daarna verdwijnt Phrygië als min of meer zelfstandige macht uit de geschiedenis, al blijft de taal in gebruik tot in de Romeinse tijd, zoals blijkt uit vervloekingsformules op late grafinscripties (H, p. 170-1, 199, 316, 321-2: "adaket basioi bekos meberet ... etc."; de betekenis is onbekend, maar het woord bekos betekent brood, volgens Herodotus).

2. KYBELE EN MARIA

Kybele is de grote godin van de natuur, een misschien universeel religieus verschijnsel, maar in het bijzonder verbonden met Anatolië. De Grieken noemden

deze oermacht Potnia Thëroon, Heerseres der Wilde Dieren, en hoe passend een dergelijke benaming voor Kybele zelf zou kunnen zijn, blijkt uit fig. 12, waar een in de rots uitgehouwen Kybele figuur (zwaar beschadigd door "schatgravers") haar enorme leeuwen links en rechts tegen zich op laat springen (h. van Kybele 2,20 m). Dit monument heet de Leeuwen Rots (Arslan Kaya).

Duizenden jaren voor het rotsreliëf van de Arslan Kaya vereerden de bewoners van de Neolithische stadjes Catal Hüyük (Zwaard Heuvel) en Hacilar (Mekka Pelgrims) deze natuurgodin reeds in een zeer herkenbare vorm. Onder de talloze terracotta beeldjes die in Catal Hüyük gevonden zijn, is er een dat zelfs sterk lijkt op de afbeeldingen van Kybele uit de tijd van Grieken en Romeinen: zittend op een troon tussen twee leeuwen. Hier echter is de natuurkracht van de godin wel zeer drastisch tot uitdrukking gebracht want zij is bezig een goddelijk kind te baren (de zit-houding was normaal in de Oudheid voor bevallingen). De godin van Catal Hüyük stamt uit ca. 6000 v. Chr. en haar naam is natuurlijk niet bekend. Deze komen we pas tegen, in de vorm Kybaba, bij de Hethieten, vanaf ca. 1800 v. Chr. (maar vooral in de Neo-Hethietische rijken van na 1000 v. Chr.).

In de Phrygische tijd is Kybele de centrale godheid, maar de naam Kybele is zeldzaam; zij werd aangeroepen als MATER of MATAR. Hoe ze gewoonlijk werd afgebeeld toont fig. 14: het is een vrij grote stele (1,75 m hoog, nu in Ankara) in de vorm van een nis waarin de godin is afgebeeld in vol ornaat met een grote polos (kroon) op het hoofd en een "sluier" over kroon, schouders en rug; een uiteinde van deze sluier is vanaf de linker flank naar voren getrokken en in de gordel gestoken. Dit is een typerend onderdeel van de dracht van Kybele, dat steeds weer terugkeert: het is in precies dezelfde vorm overgenomen in bekende Oost Griekse vrouwenbeelden van Samos, bijv. de "Hera van Cheramyes", die ook uit deze tijd stamt, n.l. ca. 570 v. Chr.

Na de verovering door Alexander de Grote, toen het gebied eerst in handen van de Grieken en later van Rome kwam, veranderde de wijze waarop de natuurgodin werd aanbeden. Hoewel Kybele onder haar eigen naam in Griekenland en Rome grote bekendheid genoot, werd zij in ons berggebied niet onder die naam aangeroepen maar, als Moeder der Goden, Mater Theoon. In een heiligdom van de Midas Stad heette zij Agdistis of Angdisis. Maar of zij nu Kybele of Mater heette, zij was zo hecht met Anatolië verweven dat zelfs het Christendom haar niet uit kon schakelen: zo "leefde" zij voort met onverminderde kracht als "moeder Gods". De Anatolische godbarende Maria is de rechtstreekse afstammeling van de barende "Kybele" uit Catal Hüyük. Kybele schrijnen werden door toevoeging van een eenvoudig kruis tot Maria kapelletjes gemaakt (H, fig. 524).

3. DE ROTSGEVELS VAN KYBELE

Het berglandschap rond de Türkmen Baba is beroemd om de vele raadselachtige en indrukwekkende rotsgevels. Drie van deze monumenten stammen nog uit de

bloeitijd van de Phrygische cultuur, de tweede helft van de achtste eeuw v. Chr. (fig. 1, 6, 8,), de overige worden gedateerd in de periode van de tweede bloei, de eerste helft van de zesde eeuw v. Chr. De meeste grote rotsmonumenten zijn een weergave van de voorzijde van een tempel, voorzien van een deur-"opening", die iets dieper in de rots is verzonken dan de rest van de gevel (fig. 1 en 5). In deze deuropening stond de godin. Soms was zij uitgehouwen in de rots, in andere gevallen was haar beeld waarschijnlijk van hout en werd los in de gevel geplaatst; dit blijkt uit de nokgaten die soms aan de bovenkant in de onderzijde van de dorpel bewaard zijn (fig. 5) en tevens uit de holte voor het voetstuk, dat ook nog wel eens te zien is. Soms is de gevel zo breed dat er ruimte over is voor een leeuw aan weerszijden van de godin, maar deze zijn slechts in één geval bewaard (fig. 12).

Sommige Griekse moedergodinnen ondergingen jaarlijks een reinigingsbad; het beeld werd uit de tempel gehaald en naar een badplaats gebracht. Misschien is een dergelijke ceremonie de oorzaak van het feit dat vele Kybele beelden niet in de rotswand, samen met de gevel, waren uitgehouwen.

In oude beschrijvingen worden de rotsgevels van Kybele aangeduid als "graven" van koningen, bijvoorbeeld van Midas. Dit misverstand is vooral veroorzaakt door een van de vele inscripties die op het zgn. Midas monument voorkomen: MIDAI ... WANAKTEI ("voor de heerser Midas"), woorden die te lezen zijn in de enorme inscriptie (letters van 50 cm!) links boven het daarnaar genoemde monument van fig. 1. In de overige inscripties die op vele monumenten zijn ingekapt, komt echter niet minder dan negen keer het woord "mater" of "matar" voor en één keer zelfs MATAR KUBILE (H, p. 289 e.v., vooral 293, fig. 598 e.v.; let ook op de woorden "protaiwos" en "edaes", die een beetje aan Grieks doen denken). Er kan dus geen twijfel bestaan dat al deze monumenten aan Kybele gewijd waren.

In het totaal zijn er meer dan twintig van deze gevels of nissen en nisjes gevonden, variërend van zeer groot (fig. 1) tot zeer klein (fig. 24). In bijna alle stond eens een Kybele beeld (niet in het monument van fig. 23 en 24). Achter vijf van deze monumenten bevindt zich een mysterieuze verticale schacht, die vlak achter de deuropening eindigde (fig. 7, 10, 21, 23 en 24). Enkele daarvan werden ontdekt toen men nog meende dat de gevels bij graven behoorden en inderdaad zijn deze schachten afsluitbaar met luiken. Twee zijn groot genoeg voor een graf (fig. 7, 10) en in twee andere zou gemakkelijk een grafurn geplaatst kunnen worden (fig. 21 en 23); geen wonder dus dat men graag in de oude theorie bleef geloven. De schacht van fig. 24 is echter veel te klein voor iets dergelijks. Toch kan men zich goed indenken dat de huidige bevolking meent dat er schatten in de rots achter de gevels verborgen zijn: alle achterwanden van de geveldeuren zijn kapotgeslagen (fig. 6-7, 9 etc.).

De schachten dienden dus een religieus doel. Het grote verschil in het formaat (want de afmetingen van de schacht zijn steeds in overeenstemming met die van de gevel) maakt een uitleg zeer moeilijk. Tot nu toe is nog geen sugges-

tie gedaan die de aanwezigheid van de gevelschachten op bevredigende wijze verklaart; er is trouwens veel te weinig aandacht aan deze monumenten besteed. Körte geloofde dat het offerschachten waren (H, p. 100), maar hij kende de kleine van Findik natuurlijk nog niet, want deze is pas ontdekt door Haspels (fig. 24). De schachten waren gewoonlijk onzichtbaar voor de gelovigen die zich tot de godin wendden en waren gewoonlijk ook moeilijk te bereiken. In het zeer gehavende monument van fig. 22-23 (Degirmen Yeri) waren evenwel twee vierkante gaatjes in de nis aangebracht, waardoor men kon zien dat er een schacht achter de nis zat (zie par. 4k). De schachten waren afgesloten door een luik, soms zelfs door twee (fig. 7). De inhoud was dus "kostbaar", d.w.z. in religieuze zin. Daarom lijkt het mij waarschijnlijk dat zij dienden voor een soort relikwie, een belangrijk aan de godin gewijd voorwerp, onzichtbaar, maar machtig als de relikwieën onder altaren in oude kerken. Misschien was het een kleiner exemplaar van de heilige steen (een meteoriet) in de centrale stad van de Kybele cultus, Pessinus.

De meeste Kybele gevels en nissen zijn gericht naar het oosten. De grote zijn veelal versierd met ingewikkelde geometrische patronen, die nog niet voldeende zijn bestudeerd: de gebruikte meandermotieven zijn totaal anders dan die van de Grieken. Bij het maken van de tekeningen, die hier zijn afgedrukt bleek dat, door verschuiving van de grondvormen, met enige moeite de ingewikkelde motieven van de voornaamste monumenten vanzelf te voorschijn komen (verg. fig. 1, 9, 13, 15). Indien men de gebruikte patronen in een volgorde legt van ingewikkeld naar eenvoudig, blijken het Midas monument (fig. 1) en de Mal Tasj (fig. 8-9) de oudste gevels te zijn. Het fraaie patroon van het Midas monument is gelijk aan enkele motieven die op meubels in de tumuli van Gordion gevonden zijn (eind achtste eeuw). De Arslan Kaya is ook versierd met zo'n ouderwets patroon, maar stamt zelf uit een veel latere tijd (fig. 11, 13).

Het is duidelijk dat de deur van de grote monumenten een houtconstructie weergeeft: in de bovenhoeken ziet men kopse uiteinden van balken die schijnbaar van binnenuit naar voren steken (fig. 5, 6; zie H, p. 74, 100). Phrygië was tot vóór honderd jaar bedekt met dichte wouden; het is wel zeker dat de huizen en tempels in de Phrygische periode grotendeels van zwaar hout gebouwd waren. Waar de Grieken spiralen gebruikten, gaven de Phrygiërs kennelijk de voorkeur aan concentrische cirkels, die doen denken aan jaarringen in hout. Deze zijn bijvoorbeeld gebruikt in een aantal acroteria (fig. 19; zie ook fig. 10). De bestaande tekeningen van het Midas monument (bijv. A. Gabriel, Phrygie IV (1965), p. 55 fig. 30) zijn in dit opzicht alle onjuist. Naast de acroteria met afgekapte concentrische cirkels van fig. 19, zijn er lange gebogen acroteria die blijkbaar sierlijk gekromde balkuiteinden nabootsen: voor het afgebroken acroterion van de Arslan Kaya (fig. 13) bestaat een goede parallel in een Kybele nis in Ankara (fig. 14).

4. DE AFZONDERLIJKE GEVELS

a. Het Midas monument (MM op fig. 3)

Het Midas monument is het grootste en indrukwekkendste van geheel Anatolië. Het is uitgehouwen in de verticale wand van een uitloper horend tot de grootste kalé-rots (dat is een stadsburcht) in het gebergte, de zogenaamde Midas Stad (fig. 28). Het monument lijkt op een gigantische grafstèle, doordat de rots hier zeer ondiep is (fig. 4). Het voornaamste onderdeel van de gevel is de deur (oorspronkelijke hoogte 2,31 m, breedte ca. 5,50 m en van het binnenste gedeelte 2,44 m). Het Kybele beeld was waarschijnlijk, evenals alle andere beelden van de godin in dit gebied, een staande figuur die een kroon, of polos, op het hoofd droeg (verg. fig. 14). Er zat blijkbaar een nok bovenop de polos, die bedoeld was om het beeld in de bovendorpel vast te zetten: zie het nokgat op fig. 5, sectie CD. De breedte van de deur biedt ruimte genoeg voor een leeuw aan beide zijden van de godin. De achterwand en bodem van de deurnis zijn weggeslagen door moderne "schatgravers". De gevel (die ca. 16 x 16 m meet) is versierd met een zeer ondiep patroon van hoekig gelegde banden (het reliëf is slechts 2 cm diep) dat uiteindelijk geïnspireerd moet zijn op vlechtwerk (fig. 1). Dit motief is hier acht maal herhaald: de twee ornamenten naast de deur zijn door ruimtegebrek enigszins samengedrukt. Het pediment is laag en bevat de gebruikelijke stutbalk in het midden, de zgn. nokstut (die in de Griekse architectuur ontbreekt). De balken van het pediment en de zijposten van de gevel zijn versierd met simpele motieven, die gedeeltelijk in het oppervlak verzonken zijn (vooral ruitvormige uitdiepingen in combinaties van vijf; fig. 5). Een enorme inscriptie (letters 50 cm hoog) is aangebracht linksboven de gevel, in een lange regel over het golvend oppervlak, van links naar rechts, en vermeldt o.a. "de heerser Midas"! Een andere inscriptie loopt verticaal over de rechter zijpost van de gevel omhoog (fig. 4). Deze inscripties zijn samen met de gevels ca. 700 v. Chr. gemaakt. Enige graffiti in de nis, o.a. met het woord "mater" en "Midas", behoren waarschijnlijk tot de 6e eeuw v. Chr. (zie H, p. 73 e.v. en 281 e.v.).

b. De Delikli Tasj (Rots met Gat, fig. 6-7)

Dit monument is de enige façade die buiten dit berggebied ligt, nl. ten westen van Kütahya (fig. 2). De vorm is geheel anders en de gevel is niet versierd. De top van de rots is uitgehouwen als een echte gevel, ongeveer als die van een Amsterdams pakhuis aan een gracht (fig. 6). De totale hoogte van dit "huis" is 13 m. De deurnis is vergelijkbaar met die van het Midas monument, maar nu is er een derde blok in het midden van de bovendorpel geplaatst. De deur is, evenals bij het Midas monument, voorzien van zijposten maar is hier slechts 3,30 m breed. In het smalle middelste gedeelte (breed 1,30 m) stond het beeld (ca. 1,80 m hoog); het was in reliëf in de rots uitgehouwen, maar er zijn slechts enkele sporen van overgebleven. In dit geval hadden de schatgravers het genoeg

dat ze achter de gevel, en dwars door het beeld heen, een schacht ontdekten (diep ca. 4,70 m, zie fig. 7). Deze schacht was bovenaan en 70 cm daaronder afsluitbaar met een luik. Rond een opening van de schacht, bovenaan, is een platform uitgehouwen (fig. 7, boven). Men mag aannemen dat de priester hier naartoe kon klimmen en dat deze ruimte bij de monding van de schacht door een houten voorwand aan het zicht onttrokken was, zodat de gevel vanaf de top tot aan de deurnis één doorlopend geheel vormde (zie H, p. 76-77).

c. De Mal Tasj (Geld Rots, MT op fig. 3)

Niet zo ver van de Midas Stad, maar wel aan de overzijde van de lange heuvelrug die het gebied in tweeën splitst (fig. 3) ligt de Mal Tasj (fig. 8-10). Het terrein voor de gevel is dichtgeslibd door een waterloop, zodat nu alleen het bovenste gedeelte van de gevel zichtbaar is. Het acroterion is afgebroken. In 1958 hebben wij een gat gegraven tot bij de deuropening. Een groot gedeelte van de versiering van de gevel kwam op die manier bloot te liggen (fig. 9; van dat gedeelte van de gevel dat wij niet hebben blootgelegd is het patroon in de tekening gestippeld): de gevel bleek 9,70 m hoog en 9,30 m breed te zijn. Opnieuw hadden de schatgravers het geluk dat ze dwars door de achterwand van de nis hakkend in een schacht terecht kwamen (fig. 10). Deze schacht, die in overeenstemming met de gevel, van grote afmetingen was (zeker meer dan 9 m diep en bovenaan 2,20 bij 1,60 m breed), is nu zwaar beschadigd doordat, dwars door de rots en juist door de schacht, een soort kanaaltje voor het vervoer van het water van de vallei de Köhnüsj (zie fig. 3 en par. 6) naar het dorpje Kayaviran is aangelegd (Kayran op de kaart van fig. 3); dit kanaaltje is aangegeven op de schets van het bovenaanzicht in fig. 10.1 en is ook te zien op de doorsnede van fig. 10.2. Ongeveer 4,50 m onder de top was aan drie zijden een brede richel voor een luik. De deur is eenvoudiger dan die van de Delikli Tasj (2,48 m hoog, breed ca. 3,50 m inclusief de zeer ondiepe zijposten van 0,75 m breed) maar de bovendorpel is wel voorzien van drie blokken: deze zijn in dit geval versierd met ronde richels (als het zijaanzicht van een Ionisch kapiteel) en met concentrische cirkels op de zijkant, als de jaarringen van een dwarsgelegd balkstuk (fig. 10.3 onder; H, p. 85-86). De gevel draagt enige oud-Phrygische inscripties.

Het meandermotief bestaat uit banden die verlevendigd zijn door middel van kleine vierkanten die erin verzonken zijn. Het basispatroon is een groot vierkant in reliëf dat een verzonken kruis met vier kwadraten in de hoeken omvat. Dit vierkant met kruis en kwadraten wordt steeds herhaald, zowel in horizontale als in verticale zin, maar elk vierkant deelt steeds de hoek-kwadraten met zijn beneden- en bovenburen; het losse motief is dus niet steeds herhaald doordat het op een rij werd gelegd, maar de lagen van motieven zijn gedeeltelijk in en over elkaar geschoven; het is een volstrekt regelmatig patroon maar, de deur en de verticale lijsten snijden het zo af dat het onregel-

matig schijnt. (Dit heeft er toe geleid dat Gabriel in zijn tekening het systeem niet heeft begrepen en dus verkeerd heeft weergegeven: Gabriel, Phrygie IV, p. 85-9, fig. 41-2; ook de tekening van de schacht is onjuist; zie Epiloog). De zijposten zijn opnieuw met ruitpatronen in reliëf versierd.

Dit zijn de drie gevels die nog stammen uit de bloeiperiode van de Phrygische cultuur, de 8e eeuw v. Chr. (zie H, p. 103-104). Er is nog een enkele kleine stadsnis met een Kybele beeldje dat waarschijnlijk uit deze vroege tijd stamt (zie H, p. 107, fig. 205 en 517.2), maar de gevels die hierna beschreven worden, stammen uit later tijd, en wel uit de Lydische periode, de eerste helft van de zesde eeuw.

d. Arslan Kaya (Leeuwen Rots, AK op fig. 3)

Van alle gevels is de Arslan Kaya het verbazingwekkendst. De rots staat haast spookachtig, als een enorme versteende golf in het volledig ontboste landschap (fig. 11). Op de linker zijkant van de rots (en dus onzichtbaar op onze afbeeldingen) zijn de resten van een nauwelijks herkenbare griffioen te zien; op de rechter zijkant staat een meters hoge, zwaarlijvige leeuw op zijn achterpoten en legt de voorpoten tegen het pediment van de gevel (H, p. 88 en fig. 190-1). Helaas is hij nogal beschadigd. De gevel is 7 m hoog, gemeten vanaf de top van het acroterion tot waar ongeveer de oorspronkelijke "drempel" van de deurnis geweest moet zijn (breed 6,70 m).

Uniek is het beeldhouwwerk in de diepe nis (diep 1,70 m en 2,20 m hoog). De deurvleugels zijn "naar binnen opengeslagen"; ze zijn zeer nauwkeurig in de rots uitgehouwen en voorzien van sloten, klinknagels e.d. (fig. 13). Zo is ons, als het ware, een blik in het duister van de tempel gegund: hier zien wij een zeer groot Kybele beeld in lang gewaad, met sluier en hoge kroon (polos) op het hoofd (fig. 12; hoogte van Kybele ca. 2,20 m). Aan weerszijden is een enorme leeuw tegen haar opgesprongen en steunt de voorpoten tegen haar hoofd! Merkwaardig is dat de leeuwen op een voetstukje staan aan weerszijden van de godin. Dit is de indrukwekkendste afbeelding van de godin van alle die wij kennen, niet alleen in het gebergte. Helaas is er door toedoen van de alomtegenwoordige schatgravers weinig van dit cultusbeeld overgebleven.

De deurposten zijn anders dan die van de vorige monumenten en in slechts zeer ondiep reliëf weergegeven. De gevel is versierd met een ingewikkeld patroon dat strikt geometrisch bepaald is en dus geen willekeurige afwijkingen vertoont, maar dat door de onderbrekingen door de deur en de zijkanten schijnbaar onregelmatig is uitgevallen. De banden in reliëf zijn, evenals bij de Mal Tasj (fig. 8-9) door verzonken vierkantjes luchtiger gemaakt. Rechts van de deur is het patroon nooit afgemaakt (zoals dat op vele gevels voorkomt). Voor wie geïnteresseerd is in de Phrygische patronen: ook dit patroon is ontstaan uit een basiskwadraat, n.l. een groot kwadraat met een klein kwadraat concentrisch erin. Deze losse motieven zijn, evenals bij de Mal Tasj (zie boven), tot een

doorlopend patroon gemaakt doordat elk kwadraat op de vier hoeken overlapt, of bedekt, wordt door de hoek van een buurman (links en rechts boven, en links en rechts beneden). Voor zover ik weet is dit motief uniek, niet alleen in Phrygië, maar in de gehele oudheid. Ja, de wijze waarop de Phrygiërs hun vlechtepatronen maakten wijkt waarschijnlijk af van alle bekende methodes elders in de wereld. De hier gegeven uitleg is echter niet te begrijpen tenzij men de moeite neemt te tekenen en over elkaar te schuiven, zoals boven wordt beschreven. Opmerkelijk zijn de sphinxen die aan weerszijden van de nokstut in het pediment staan en het hoofd naar ons toe wenden. Het acroterion bestond uit lange naar binnen gebogen balkuiteinden, een vorm die ook voorkomt op fig. 14. Op de horizontale balk onder het pediment heeft eens misschien een Phrygische inscriptie gestaan. In deze gevel hebben we een echt kijkje in de tempel van de godin, die met haar enorme leeuwen de oerkracht van de natuur belichaamt.

e. Büyük Kapi Kaya (Grote Deur-Steen)

Niet ver van de Arslan Kaya bevat een kleinere, vrij lage rots ook een Kybele nis, fig. 5-16. Aan weerszijde van de nis is een patroon uitgehouwen dat kennelijk afgeleid is van het gecompliceerde motief van de Midasgevel (fig. 1); het is hier gereduceerd tot een samenstel van concentrische kruizen dat precies past in het beschikbare paneel en dus niet, zoals op alle andere gevels, is afgesneden. Verder zien we hier voor het eerst het later gebruikelijke schaakbord-patroon in reliëf. De nis is vrij diep en bevat opnieuw de resten van een in de rots uitgehouwen staande Kybele. Aan weerszijden zijn twee voetstukjes in de rots uitgespaard, waarop de (houten of bronzen) leeuwen waren vastgezet (resten van bronzen bevestigingspunten zitten nog in groeven in de wand van de nis). Boven de nis is een deel van een rond acroterion te herkennen.

Ook hier is het reliëf van het geometrische patroon, dat zo duidelijk op de foto uitkomt (verg. fig. 15 en 16), zeer ondiep en slechts gedurende tien tot vijftien minuten per dag goed zichtbaar. Eenvoudiger en beter zichtbaar is dat van de nu volgende gevels, die weer aan de andere kant van de centrale bergrug bij de Midas Stad behoren (aangeduid met de naam van het huidige dorp Yazili Kaya in fig. 3).

f. Arezastis

Arezastis is een woord dat voorkomt in de inscriptie van de gevel van fig. 17, en wel in de vorm MATERAN AREZASTIN; dus misschien in dezelfde naamval, hetgeen ten onrechte de suggestie wekt dat Arezastis de naam van de godin is. De gevel (hoogte 5,60 m en breedte 4,25 m) is niet ver ten noorden van de Midas Stad, vrij hoog in een rotswand uitgehakt (H, fig. 494, aangeduid met 1). De versiering is wel zeer eenvoudig (fig. 18) vergeleken bij die van de voorafgaande monumenten. Boven in het middenvlak bevindt zich een heel klein nisje, waarin een miniem beeldje heeft gestaan (er is een nokgat in de boven-

kant). Het is merkwaardig dat deze onlogisch hoge positie vaker voorkomt; zo zijn soms ook Maria kapelletjes heel hoog aan een muur bevestigd. De versiering, die in de rechter onderhoek en op de gehele linker zijpost niet is voltooid, bestaat uitsluitend uit vierkanten die gevuld zijn met vier ruiten in reliëf (een vereenvoudiging van het vergelijkbare motief op het Midas monument (fig. 5). Maar in de gevel is iets nieuws te zien: er zijn nu twee kleine vliegring-vensters uitgehouwen, die ieder met twee "houten" vleugeldeurtjes gesloten zijn; het slot bestaat uit een bout, die door twee beugels is geschoven. De houten luikjes zijn versterkt met metalen banden, die met klinknagels zijn bevestigd. Voor het eerst zien we nu ook een niet-rechthoekig motief: in de hoeken van de gevel is een rozet uitgehouwen. Het acroterion is opvallend en bijna geheel gelijk aan dat van het nu volgende monument.

g. De Onvoltooide

Het getekende monument van fig. 19 is uitgehouwen in de verticale rotswand van de Midas kale zelf, maar werd nooit voltooid. Het is wel als religieus monument gebruikt, want rechts eronder is een kleine nis gemaakt (H, fig. 16 en 518.4). Hier kan men zien dat de Phrygiërs de gevels van boven naar beneden maakten. Zij stonden op een brede rotsrichel die ze in een later stadium, naar beneden werkend, weghakten. In deze gevel zien we dezelfde elementen als bij Arezastis (fig. 18), maar de opzet is veel groter: de breedte van de gevel is 9,80 m en, hoewel de gehele onderkant ontbreekt is de hoogte reeds nu 7,10 m: de hele gevel had dus zeker 14 m hoog moeten worden! De horizontale balk onder de gevel was eens versierd met een fries van hangende palmetten en lotosknoppen, die met elkaar verbonden waren door de in Griekenland gebruikelijke gebogen "twijgen"; hier vormen deze echter geen spiralen als basis voor de palmetten maar, naar Phrygische gewoonte, concentrische cirkels (verg. fig. 10). Alleen de linker lotosknop en een gedeelte van het daaraan grenzende palmet zijn nog goed zichtbaar, alle overige zijn zo verweerd dat zij nauwelijks sporen hebben achtergelaten. Het acroterion (fig. 19.2) berust, evenals dat van de Arezastis gevel (fig. 19.1), op een spel van met de passer getrokken concentrische cirkels. De kleine cirkel die in het hart van het acroterion op de kruising van de beide schuin oplopende balken van de gevel is geplaatst, is gevuld met een dikke rozet in de Onvoltooide gevel en met een scheef-bladig rozetje in Arezastis. Merkwaardig is dat de afkapping van de cirkels van Arezastis zeer veel stijver en onhandiger is dan bij de Onvoltooide, waar de punten van het acroterion als scherpe snavels naar elkander schijnen te pikken!

h. Monument van Baksjeyisj

Bij dit monument en de daarop volgende is de nisdeur in verhouding tot de gehele gevel veel groter geworden. Het monument van fig. 20-21 is als een echt huisje uitgehouwen in een fors rotsblok niet ver ten Z.O. van Kümbet (fig. 3).

Weergegeven is een houten blokhut (hoog 5,30 m) met een dik, uit verschillende lagen opgebouwd dak dat aan beide zijden flink uitsteekt. De façade is versierd met de bekende vierkante panelen die vier ruiten in reliëf omvatten, maar bovendien met talloze combinaties van drie ronde "balkjes" (fig. 21a). Deze geven kennelijk de uiteinden van smalle stammetjes weer, die in deze gevel een zuiver decoratieve functie hebben: zij zijn ook aangebracht op de noksteun in de gevel! De nis is hier niet een echte deur (de bodem was 0,70 m boven de trede die voor het monument ligt), maar een grote rechthoekige inham (2 m hoog, breed 1,54 m en slechts 60 cm diep). In de achterwand van deze nis is een verzonken paneel dat in een lijst is gevat. Er is geen spoor van de bevestiging van een beeld (maar de bodem van de nis is niet bewaard). Het schijnt mij toe dat, evenals bij de nog volgende schachtmonumenten van par. j en k, ook hier het beeld is vervangen door een ondiep paneel in lijst. Het heilige van de nis was misschien niet gelegen in de aanwezigheid van de godin (aangenomen dat ook hier haar beeld ontbrak), maar in de wetenschap dat achter het paneel, in de "geheime" schacht het heilige voorwerp (een meteoriet?) verborgen was (zie par. 3). Deze schacht daalt vanaf de nok van het dak naar beneden tot vlak achter de achterwand van de nis: ongeveer 2,50 m onder de nok is een tweezijdige inkeping in de zijwanden gehakt, waarin een deksel neergelaten kon worden (fig. 21b). De schacht is meer dan 4,50 m diep en langwerpig in horizontale doorsnede (0,70 x 1,20 m). De achterwand van de nis is natuurlijk weer stukgeslagen (fig. 21a).

Een vergelijkbaar monument was het zgn. Hyacinth Monument (H, p. 80 en fig. 495 G en 515) dat hier niet behandeld kan worden: het is zwaar beschadigd, maar valt op door een levendig weergegeven hyacinthachtige bloem in het acroterion en moet, dunkt mij, na 550 v. Chr. gedateerd worden. In de bodem van de deurnis is een grote uitholling voor het voetstuk van het beeld. De wanden van de nis zijn versierd met een schaakpatroon in reliëf. Er is geen schacht.

j. Degirmen Yeri (Waar de Molen Staat)

Dit heiligdom en het nog volgende (par. k) bestaan uit onaanzienlijke overblijfselen, maar zijn van bijzonder belang omdat het nieuwe schachtmonumenten zijn die Haspels aan de drie reeds bekende heeft toegevoegd. De Degirmen Yeri (fig. 22-23) was bijna geheel met aarde bedekt toen zij het ontdekte; alleen twee kubusvormige rotsen, versierd met een patroon in reliëf staken boven de grond uit. Doordat Haspels in 1950 enige foto's maakte en er ook verder aandacht aan schonk, werd de begeerte van "schatgravers" gewekt. Zo werd eerst door deze weinig fortuinlijke gelukszoekers en vervolgens door de Oudheidkundige Dienst het hele monument schoon gegraven: een gunstige situatie toen wij het monument in 1953 bezochten. De rots waarin het is uitgehouwen is zeer zwaar verweerd en misschien ook nog wel door de schatgravers vernield (fig. 22).

Het moet een zeer uitzonderlijk heiligdom geweest zijn. Het bestond uit een kamer van 2,75-3,20 m bij 3 m, eens omgeven door een zeer dikke rotswand, en met

een ingang van 1,10 m (lengtedoorsnede fig. 23.3). Stukken van de rotswanden staan nog overeind en de inkepingen bovenop tonen dat er waarschijnlijk een plafond van balken is geweest, ongeveer 2,50 m boven de vloer van de kamer. De oorspronkelijke buitengevel was ongeveer 6 m breed. Buitenwanden en binnenwanden van dit heiligdom waren versierd met een vereenvoudigde versie van het patroon van de Mal Tasj (fig. 9), dat gebaseerd is op een kruis met kleine kwadraten in de hoeken; dit patroon is hier afgewisseld met rijen grotere blokjes (fig. 23.1, rechter zijwand). Misschien was de buitengevel van dit heiligdommetje eens vergelijkbaar met de "blokhut" van Baksjeyisj, fig. 21; maar hier is de nis van Baksjeyisj omgezet in een volledige kamer (lengtedoorsnee met de schacht links: fig. 23.3). In de achterwand is ook hier, 50 cm boven de vloer, een paneelvormige nis met een schacht erachter. Het paneel was 80 cm breed en misschien maar 65 cm hoog (maar bovenaan is het weggebroken, fig. 23.1). Boven de nis zaten twee gaten, die dwars door de achterwand in de schacht uitkwamen (18 cm diep). De schacht mat 85 x 90 cm (breed en "diep"; zie bovenaangezicht fig. 23.2) en was afsluitbaar met een deksel op 1,40 m boven de bodem (fig. 23.3). Beneden in de schacht waren in de hoeken ook nog twee verticale gleuven (ca. 60 cm hoog) uitgehold, die gediend moeten hebben om iets te bevestigen. Ook deze schacht was oorspronkelijk zeker 3 m diep. Het paneel, dat zwaar beschadigd was, had een lijst die verzonken was in de achterwand (fig. 22 en 23.1). Hierin schenen de overblijfselen van een horizontale en verticale richel bewaard te zijn, als de spijlen van een venster. In elk geval was er zeker geen Kybele beeld. De twee gaatjes boven het paneel zijn zeer opmerkelijk: de bezoeker kon dus waarschijnlijk in de kamer staande waarnemen dat er een schacht achter de gevel was; dit werpt nieuw licht op het probleem van de schachten (H, p. 89 en 100).

Toen wij in 1958 dit monument vastlegden werd met een enorme graafmachine een weg aangelegd die vlak langs de gevel zou lopen; het is de vraag of er nu, in 1986, nog veel van deze uitzonderlijke schrijn over is.

k. Findik schacht

Aan de Noordzijde van de bergen bevindt zich een belangrijke nederzetting, de zgn. Findik kale (fig. 3, links boven; Findik betekent hazelnoot). Op een rotsachtige heuvel ernaast is een vrij groot aantal altaren en geveltjes bewaard. Een van die kleine nissen is het uitzonderlijke rotspaneeltje van fig. 24 dat is uitgehouwen in een vrij klein, los rotsblok (voor een foto zie H, fig. 221-2). Hier bestaat de "gevel" alleen uit een paneeltje dat in de rots is verzonken (hoog 1,16 m, breed 1,06 m; zonder de spijlen van fig. 22-23); erachter was een korte schacht (ca. 80 cm diep, 27 x 36 cm wijd), die onderaan buidelvormig was uitgehouwen. De dikte van het paneel was daar slechts 10 cm. De deksel waarmee de schacht eens was afgesloten was 44 x 53 cm. Ook dit geveltje heeft de belangstelling van de schatgravers getrokken: het paneel is kapot

geslagen om de schacht te kunnen inspecteren. Dit is dus een dwergschacht, die interessant is met het oog op de enorme schachten van de Mal Tasj en Delikli Tasj; het doel van al deze schachten moet immers, onafhankelijk van het formaat, hetzelfde geweest zijn.

Conclusie

De hier besproken monumenten waren alle gewijd aan de godin van de natuur, Kybele. De meeste bevatten een beeld van de godin in een nis. Soms stond zij tussen haar heilige dieren, twee leeuwen. In enkele andere gevels was alleen een soort heilig "paneel" te zien: erachter, in een schacht bevond zich misschien het magische voorwerp dat de kracht van de godin bevatte en haar beeld blijkbaar kon vervangen. De Phrygiërs die zich met hun beden tot de godin wendden, richtten zich tot deze magische kracht die, naar zij geloofden, in de nis verborgen lag. Dit kan de betekenis van de schachten zijn: zij bevatten waarschijnlijk een heilig voorwerp, bijv. een meteorsteen als plaatsvervanger van de grote heilige steen in Pessinus. In de Hellenistische en later in de Romeinse tijd werden de gevels en nissen, naar het schijnt, niet meer voor de cultus gebruikt; er zijn immers geen inscripties of graffiti uit deze periode ontdekt. Maar de Christenen keerden terug tot deze "kapellen" en maakten de Moedergodin tot Theotokos (Moeder Gods) door kruisen in de deurposten en nissen te griffen (H, fig. 519.1; 524.1).

5. STADSBURCHTEN (KALE'S)

Aan alle kanten rondom het massief van de Türkmen Dag bevinden zich hoge heuvels die reeds in de achtste eeuw v. Chr. versterkt geweest moeten zijn. Haspels heeft ongeveer 25 van deze forten beschreven en in foto's met tekeningen gedocumenteerd (H, p. 37-72). Hoe indrukwekkend en vreemd deze monumenten eruit kunnen zien toont fig. 25, waarop een betrekkelijk kleine rots, de Göceri kale, van de voet van de helling af is gefotografeerd (voor de ligging zie fig. 3; verder H, fig. 208; 502.2 en p. 68). Een andere, de Pisjmisj kale (De Gebakken Kale), die vlak bij de Midas Stad ligt, is getekend in fig. 26. Hier ziet men enige silo's en waterputten en ook een van de vele onderaardse trappen die op kale's voorkomen (bij B). Zij leidden waarschijnlijk naar onderaardse bronnen die zich blijkbaar dikwijls zeer diep onder de rots bevonden. Enige trappen van de kale's die wij in 1958 vastlegden zijn te zien op fig. 27 (no. 4 is de zeer steile trap van de Pisjmisj kale).

De Midas Stad is natuurlijk de grootste van alle kale's in de bergen en tot nu toe de enige die is opgegraven (fig. 28; het Midas monument geheel rechts). Bij de opgraving bleek dat van de achtste eeuw nauwelijks enige sporen bewaard zijn; ook van de verdedigings muren die eens uit grote blokken bestonden, was niets over. De Franse opgraving, die door Haspels werd geleid, betrof bijna

uitsluitend een stadje van de laat 5e en 4e eeuw v. Chr., en de resten getuigden geenszins van belangrijke welvaart. Wel bleek dat in de Lydische tijd (eerste helft van de zesde eeuw) enige grotere gebouwen op de stadsburcht stonden. Deze vondsten tonen dat de burcht volledig ten onder is gegaan door de verovering door de Kimmeriërs (700-675 v. Chr.). Van de overblijfselen van deze vroegste stad zijn enige complexen van enorme trappen het indrukwekkendst. Zij verdwijnen diep onder de grond en eindigen in grote grotten waarin een bron uitkwam (Gabriel, Phrygie IV, p. 27-37, fig. 15-20 en H, p. 138-144).

6. TWEE PHRYGISCHE GRAVEN

In de tufrotsen van dit berggebied zijn ontelbare graven uitgehouwen, Phrygische, Hellenistische, Romeinse en Byzantijnse. Bij haast iedere Phrygische nederzetting zijn wel enige rotsgraven te vinden. Een groot aantal is te zien in de Köhnüş (deze naam heeft te maken met "Verweerd" of "Antiek"), een vallei met een kleine kale in het midden, 500 m.n. van de Mal Tasj (MT in fig. 3; H, p. 117 e.v., fig. 129 e.v.). Oud-Phrygische graven zijn gewoonlijk tamelijk hoog in de rotswand uitgehakt, via een kleine deuropening, die min of meer vierkant is, maar naar boven iets toeloopt. Slechts één oud-Phrygisch graf, stammend uit omstreeks 700 v. Chr., is met reliëfs versierd, maar dit is dan ook wel een van de allerbelangrijkste kunstwerken van geheel Anatolië, de Arslan Tasj (Leeuwen Rots, fig. 29).

a. Arslan Tasj

Dit indrukwekkende monument is uitgehouwen in een rotskubus van 11 m hoogte. De zijanten van de kubus waren bewerkt (er zijn sporen van een liggende leeuw op de linker zijkant; H, fig. 133) en op de bovenkant heeft waarschijnlijk een beeld gestaan (H, fig. 536.6).

De aanblik van de gevel, die door zijn ligging pal op het noorden alleen 's ochtends vroeg en vlak voor zonsondergang direct door de zon wordt belicht, is hoogst indrukwekkend (fig. 29): twee enorme leeuwen staan brullend, met de voorpoten op de omlijsting van de kleine grafdeur, tegenover elkaar. Onder hen liggen, met de kop tegen de omlijsting van de deur, twee welpen (of liever, wat daarvan over is; want in 1953 bleek dat het bezoek van 1950 schatgravers had aangelokt om hun geluk te beproeven op één van de dieren). Boven de deur is, tussen de koppen van de beide leeuwen, een stuk van het oorspronkelijke oppervlak niet weggehakt, maar deze onregelmatigheid is niet storend. "For grandeur its equal can be found neither in the highlands nor in the rest of Phrygia", aldus Haspels (H, p. 134). De toegang, die 5,40 m boven de grond ligt, wordt gevormd door een voorportaal met een deur van slechts 0,84 m hoogte en 0,65 m breedte. De kamer is klein en uiterst eenvoudig (2,25 x 2,25 m). Het plafond is vlak, wat uitzonderlijk is in Phrygische graven. In de linker zijwand

is in Byzantijnse tijd een sarcofaag-vormige nis uitgehouwen. Het is duidelijk dat in dit graf, evenals in de grote tumuli van Gordion, de doden op houten bedden werden opgebaard.

De uitermate krachtige stijl van de beide leeuwen is typisch oud-Phrygisch: ca. 700 v. Chr. Goede voorbeelden van dezelfde stijl zijn de leeuwtjes uit de tumulus van de Prins in Gordion (tumulus P, H, p. 135).

b. Gebroken Leeuwen-Graf of Yilanli Tasj (Slangen Rots)

In dezelfde necropool bevindt zich ook een groot graf uit de Perzische tijd, dat in enorme brokken uiteen is gevallen (fig. 30). De boeren noemen het Slangen Rots, omdat zij de twee leeuweklauwen, die op een van de brokken te zien zijn, aanzagen voor slangekoppen (rechts op fig. 30; H, p. 129 e.v.). Het graf bood ons een gigantische bouwdoospuzzel, maar dan een bouwdoos met onbeweegbare elementen! Alleen de achterwand van de vrij grote kamer en de linker zijwand zijn nog aan de rots ter plaatse te zien. In fig. 31 zijn de kolossale rotsblokken op tekening weer opgetild en tegen elkaar geplaatst. De kamer was 6,30 m breed (als de nisbank langs de linker zijwand bij de kamer gerekend wordt) en 4,80 m lang; het plafond was laag-zadelvormig en vormde dus aan de beide uiteinden gevels met een nokstut (fig. 31.1 en 4). Langs de gehele linker zijwand liep een lange bank, kennelijk bedoeld voor de opbaring van meer dan één dode. Op de uiteinden van deze bank stonden korte zuilen die niet geheel rond waren en voorzien van een onregelmatig en primitief palmet-kapiteel (fig. 31.6; H, fig. 150 en 152; één is nog in de rots bewaard). Er was een dodenbank tegen de achterwand en tegen de rechter zijwand, en in de hoek rechts (bij binnenkomst) was een forse tafel in de rots uitgehouwen (fig. 31.3). Verder was de kamer opvallend leeg, althans naar Phrygische maatstaven gerekend.

De buitenzijde was eens voorzien van gigantische reliëfs, vooral de rechter (westelijke) zijwand: hier zaten twee leeuwen van enorm formaat tegenover elkaar (fig. 30), één voorpoot opgeheven en over de schouder achterwaarts kijkend (zie tekening H, p. 132). Hoe groot deze dieren geweest moeten zijn, kan men beoordelen aan fig. 31.2, waar de twee poten en de ene kop, die ook te zien zijn op fig. 30, dwars door de westwand van het graf zichtbaar gemaakt zijn: de hoogte van kruin tot en met schouderblad is niet minder dan 2,65 m! De dieren waren zittend afgebeeld en dus oorspronkelijk ca. 6 m hoog! De ingang was slechts 0,75 m breed en 1 m hoog en werd "beschermd" door een grote Medusakop (met paardeoren!), die er vlak boven was uitgehouwen (H, fig. 155). Links en rechts stond een reusachtige hopliet die de ingang met zijn dreigend opgeheven lans verdedigde; de helm van de linker, de enige die wij gezien hebben, is Grieks en voorzien van een helmkam-beugel in de vorm van de kop van een zwaan (H, fig. 154; de gehele gestalte moet 3,50 m hoog geweest zijn); afgietsels van het bovenste gedeelte van de linker hopliet en de Medusakop (Ø 0,90 m) bevinden zich nu in het Allard Pierson Museum, maar de originelen moeten nog onder de

rotsblokken in de grond zitten (fig. 30). De leeuwekop van fig. 30 is echter, kort na het nemen van deze foto, door schatgravers hardhandig bewerkt! (H, p. 132, n. 63).

De stijl van de leeuwen is typisch Oosters, maar veel strakker dan die van de Arslan Kaya en de Arslan Tasj (fig. 12 en 29); de kop lijkt Perzisch en de hoplieten zijn duidelijk beïnvloed door archaisch Griekse voorbeelden; de datering is dus, ruim genomen, 550-510 v. Chr. Het graf moet een zeer kostbaar werkstuk geweest zijn en is misschien gemaakt voor een machtig ambtenaar, die in dienst was van het Perzische bestuur.

7. EEN GEBOUWD GRAF EN EEN ROTSKERK

Van de enorme aantallen zeer interessante Phrygische graven, de boeiende Hellenistische en Romeinse tombes kan hier verder bijna niets getoond worden. Al deze overblijfselen zijn uitgehold uit de tufrotsen; natuurlijk waren er vroeger ook zeer veel gebouwen die van steenblokken gemaakt waren, maar sedert de Oudheid is in dit berggebied bijna iedere steen die hergebruikt kon worden uit de antieke gebouwen weggeroofd. Zeer verwonderlijk was het dan ook dat Haspels een groot gebouwd graf terugvond dat reeds door Steuart was ontdekt in de negentiende eeuw. Het ligt in een dorpje Avdan Tesjvikye (fig. 3), waar vroeger veel resten van een Romeinse stad te zien waren.

Het graf, fig. 32, bestaat uit een zwaar tongewelf en bevat 4 in de rots uitgehouwen sarcofagen (fig. 33). De drie losse sarcofagen, die Steuart nog zag in 1837, zijn eruit verdwenen. Voor het graf staan aan beide zijden van de ingang, twee postamenten, die zonder twijfel bedoeld waren voor beelden (fig. 33.1). De constructie en het tongewelf doen denken aan de zware Macedonische graven uit Hellenistische tijd, maar het graf stamt toch waarschijnlijk uit de Romeinse periode. De afmetingen zijn, aan de buitenzijde: hoogte 5,65 m ; 7 m breed en 8,65 m lang. De grafkamer is ca. 6 m lang, 5,15 m breed en de hoogte was maximaal 5 m (de rotsbodem is zeer ongelijk en loopt op). De kamer was vagelijk verlicht door twee kleine spleetramen boven de deur (zie verder H, p. 165-6). Het was een verademing eindelijk eens een echt monument te mogen tekenen, gebouwd van forse stenen! In het graf lagen nog dikke scherven van granaten, die tijdens de gevechten in de oorlog tegen de Grieken erin gegooid waren (1922): het graf had de explosie zonder noemenswaardige schade doorstaan!

Voor de fantastische woongrotten en sluipgangen uit de Byzantijnse tijd moeten wij verwijzen naar de beschrijvingen in Haspels' publicatie (bijv. H, p. 232 e.v., 238 e.v. met fig. 570 en 574-5). Onder de vele rotskerken is er één die ook aan de buitenkant in de rotsen zichtbaar is gemaakt (fig. 34). Het is de grootste van alle rotskerken in dit gebied en behoort tot het bekende type, een kruis-in-vierkant met een koepel op de kruising (en drie absiden; zie fig. 36). Als men binnenkomt, blijkt eigenlijk alleen het plafond nog aanwezig te zijn

(fig. 35); de vloer is geheel weggebroken en onder een dikke laag mest begraven. Het is dus, zoals alle archeologische grotten, een vrijwel omgekeerde ruïne: de overblijfselen hangen in de lucht en de plattegrond wordt getekend door projectie van het plafond op de ontbrekende vloer! Het uithollen van deze enorme grot-kerk moet veel arbeid gekost hebben en is met veel liefde voor details gedaan. Het formaat is niet gering: de koepel is 9 m hoog; de lengte van het middenschip met de absis is 10 m. De foto's tonen hoe fraai de overblijfselen van de buitenkant en het plafond nog zijn. De datering van de kerk is onzeker, maar een datum in de 17de eeuw of nog later lijkt mij niet volstrekt uitgesloten; doch misschien is de kerk eeuwen en eeuwen ouder.

EPILOOG

Het gebied van de rotsgevels van Kybele, rond de Türkmen Baba, verdient meer aandacht. Het onderzoek loopt nu al bijna 200 jaar, en toch is slechts één enkele plaats opgegraven: de Midas Stad, door de Franse School in Istanbul. Deze opgraving werd van 1937 tot 1939 ter plaatse geleid door Emilie Haspels. Zij heeft haar materiaalstudie met voorbeeldige spoed ingeleverd bij de directeur van de opgraving, A. Gabriel. Deze heeft het uitgegeven als deel III in zijn serie Phrygie (1951); daarbij heeft hij, zonder Haspels te raadplegen, gedeelten uit dit boek geschraapt; zij was daarover zeer verontwaardigd. Hoewel Gabriel officieel de opgraving leidde, verscheen hij, naar Haspels mij vertelde, slechts zelden op de Midas Stad. Zijn eerste publicatie, Phrygie II (1952, dus na deel III) is dan ook een overbodig druksel: er staat zeer weinig in. De foto's zijn natuurlijk uitstekend, want ze zijn van Haspels, al wordt dat niet vermeld. Ook hierover heeft Haspels dikwijls haar beklag gedaan. Men kan moeilijk beseffen hoeveel moeite en ontberingen nodig waren voor het maken van de honderden, ja duizenden foto's die uiteindelijk hebben geleid tot de voortreffelijke plaatwerken van Phrygie II, III en IV en natuurlijk van The Highlands. In Phrygie IV (1965) publiceert Gabriel de opgravingen. De tekeningen worden inderdaad getoond, maar de tekst heeft zo goed als geen inhoud (p. 11-26). De tekeningen van de gevels (Phrygie IV, fig. 30, 37-38, 40 en 41) zijn in veel details onjuist. Om slechts een enkel ding te noemen: de schachten van de Mal Tasj en Baksjeyisj zijn niet goed weergegeven, het ornament van de Mal Tasj is niet goed begrepen en het acroterion van het Midas monument, dat afgebroken is, moet aangevuld worden naar het model van de Arezastis en de Onvoltooide (fig. 18 en 19). Maar ook de belangrijke opgraving van na de Oorlog, die een grafveld van het derde millennium betrof (H, p. 285), is nooit gepubliceerd.

Deze gang van zaken was zeer bedroevend voor een zo gewetensvol archeologe als Emilie Haspels, die immers drie jaar lang (1937-9) met grote moed (het was toen lang niet ongevaarlijk werk) en met intense belangstelling voor de lokale bevolking, de Tsjerkessen van Yazili Kaya (het moderne dorpje bij de Midas Stad,

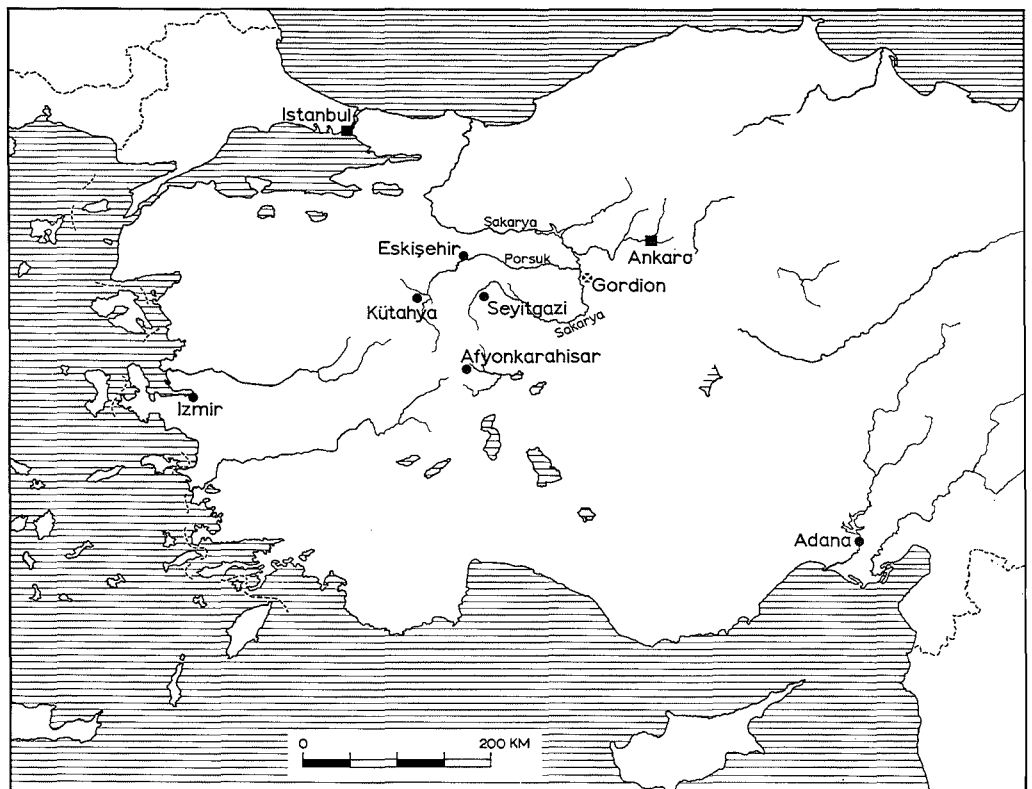
zie fig. 3) een zware opgravingstaak onder uiterst primitieve omstandigheden vervuld had.

Zo eindigt deze brochure met een negatieve constatering. Het gebied is rijk aan archeologica, maar de enige opgraving die er is geschied is bedroevend slecht gepubliceerd. Dit wordt dan gelukkig grotendeels vergoed door de lijvige maar voortreffelijke en hier en daar zelfs poëtisch meeslepende monografie: The Highlands of Phrygia.

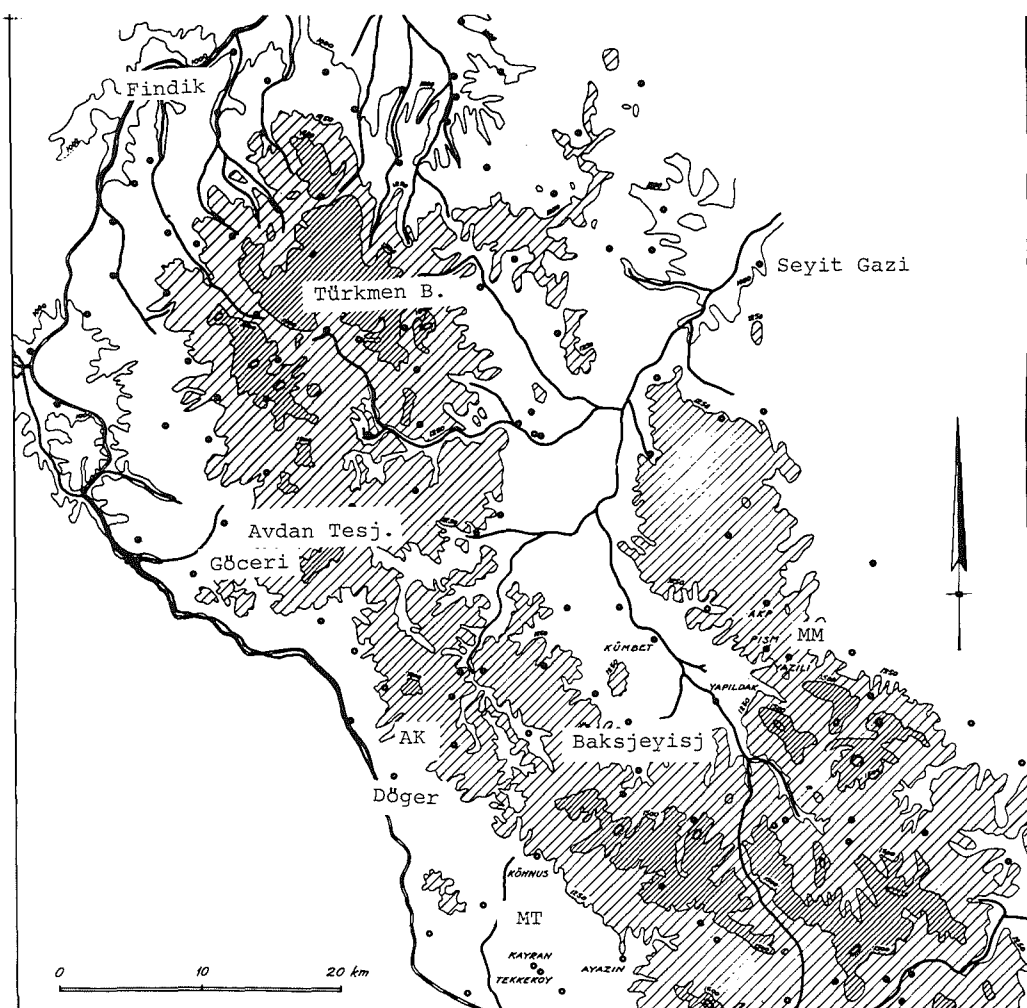

1. Midas Monument

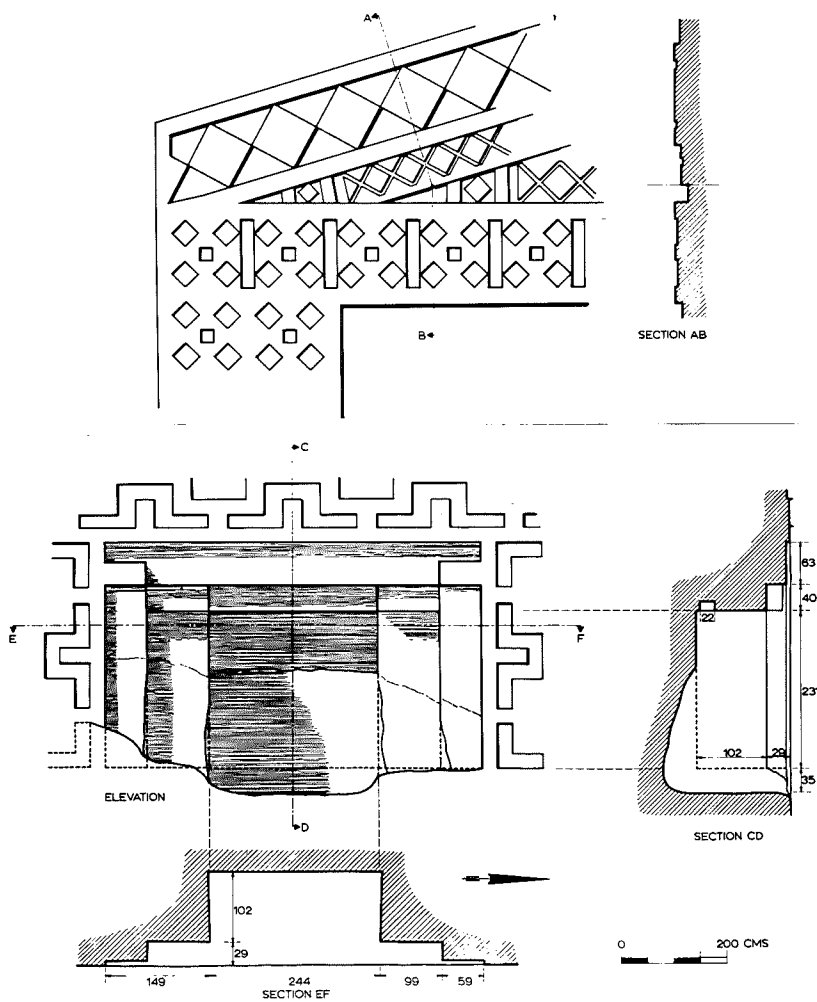
2. Ligging van de rotsmonumenten

3. Kaart van het Phrygisch Bergland

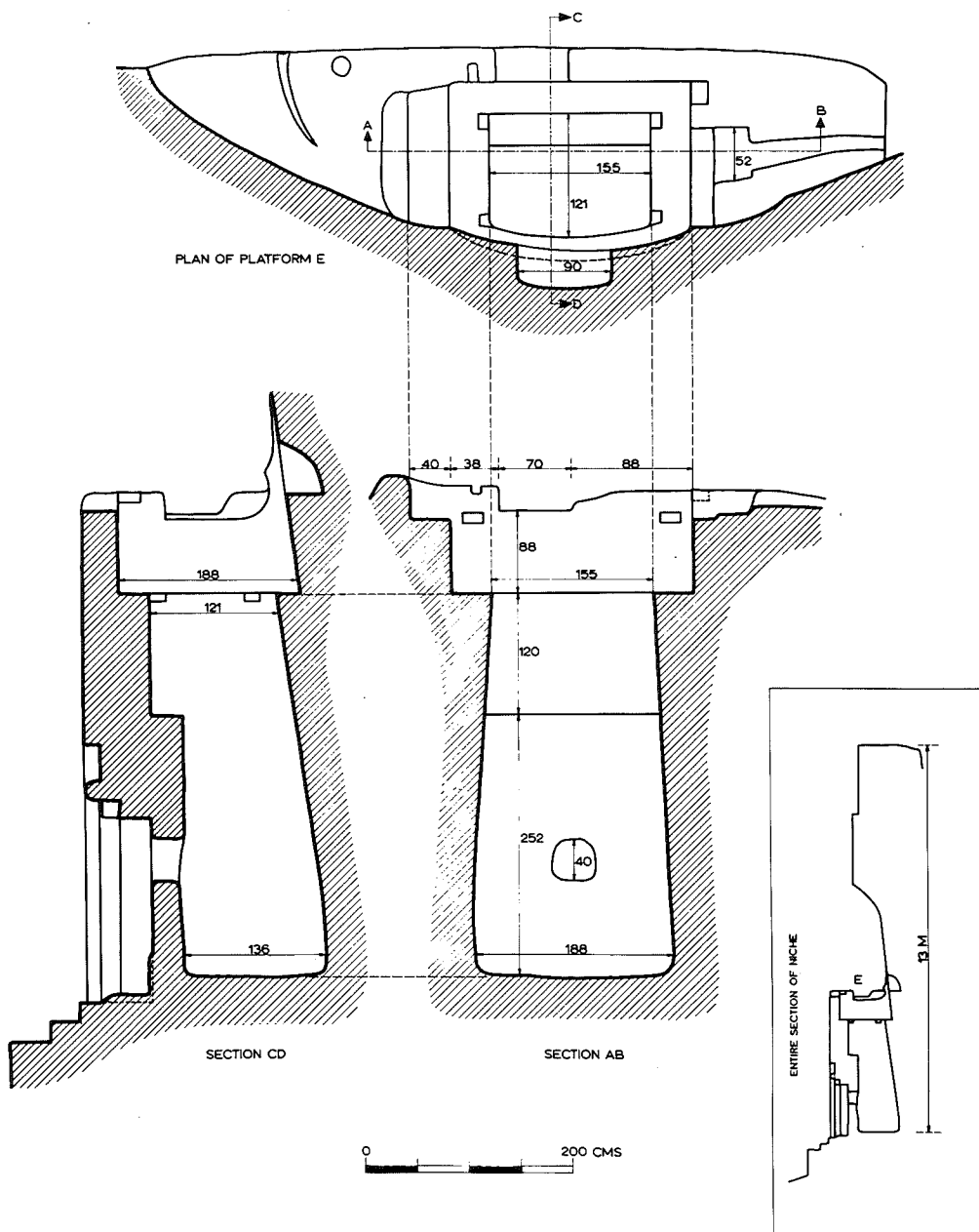
4. Midas Monument

5. Nis en bovenhoek van fig. 1 en 4

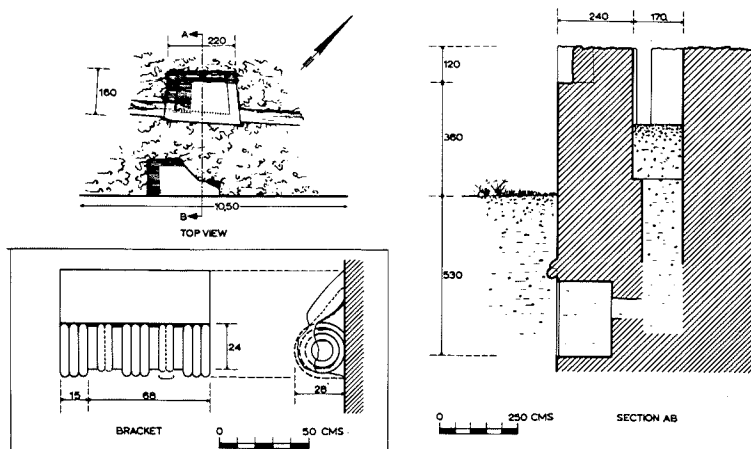
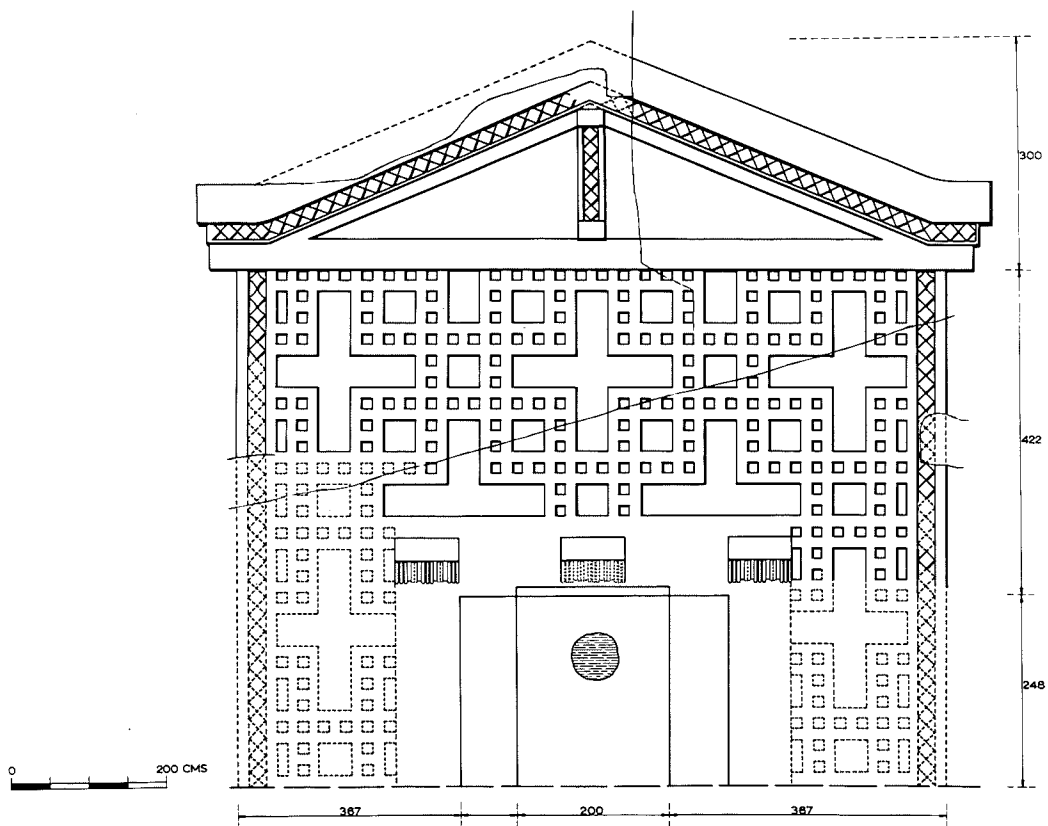

6. Delikli Tasj

9. Gehele gevel van fig. 8

10. Schacht en deurklos van fig. 8

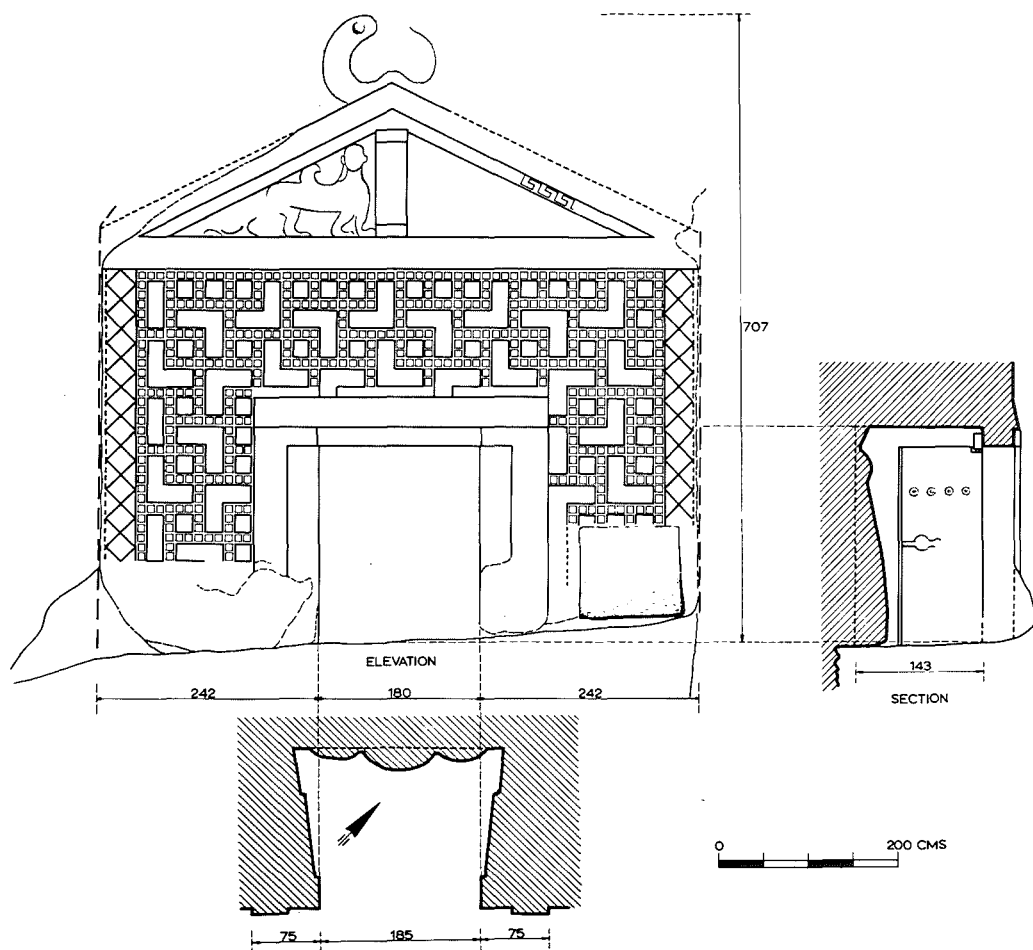

11. Arslan Kaya

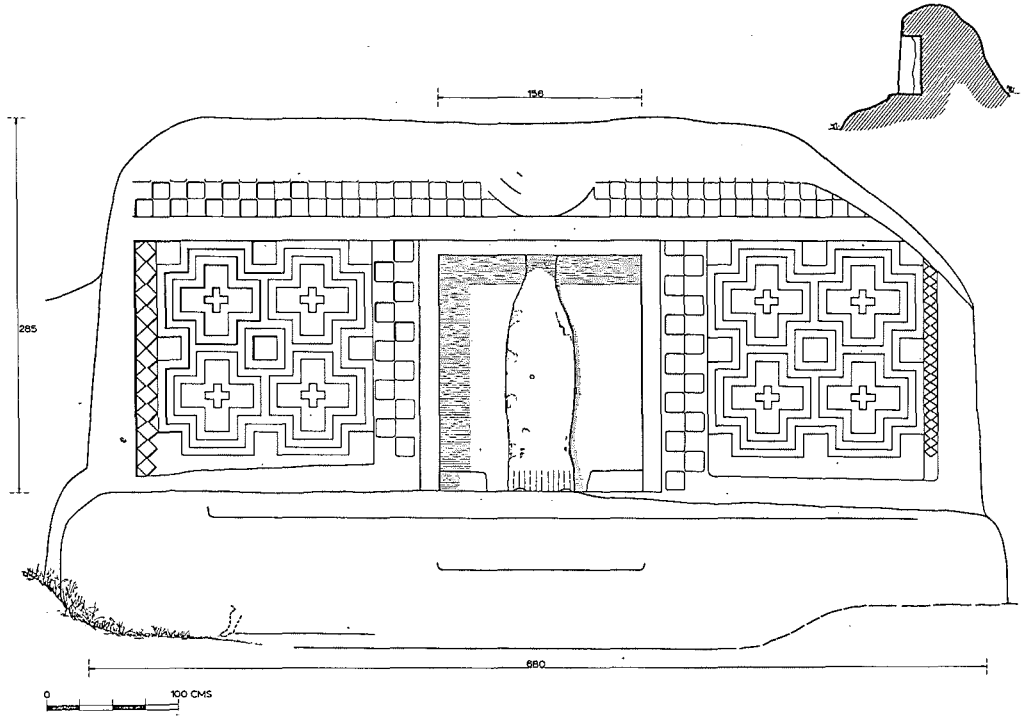
12. Nis van fig. 11

13. Gevel en nis met deur van fig. 11

14. Kybele nis in Ankara

15. Büyük Kapi Kaya

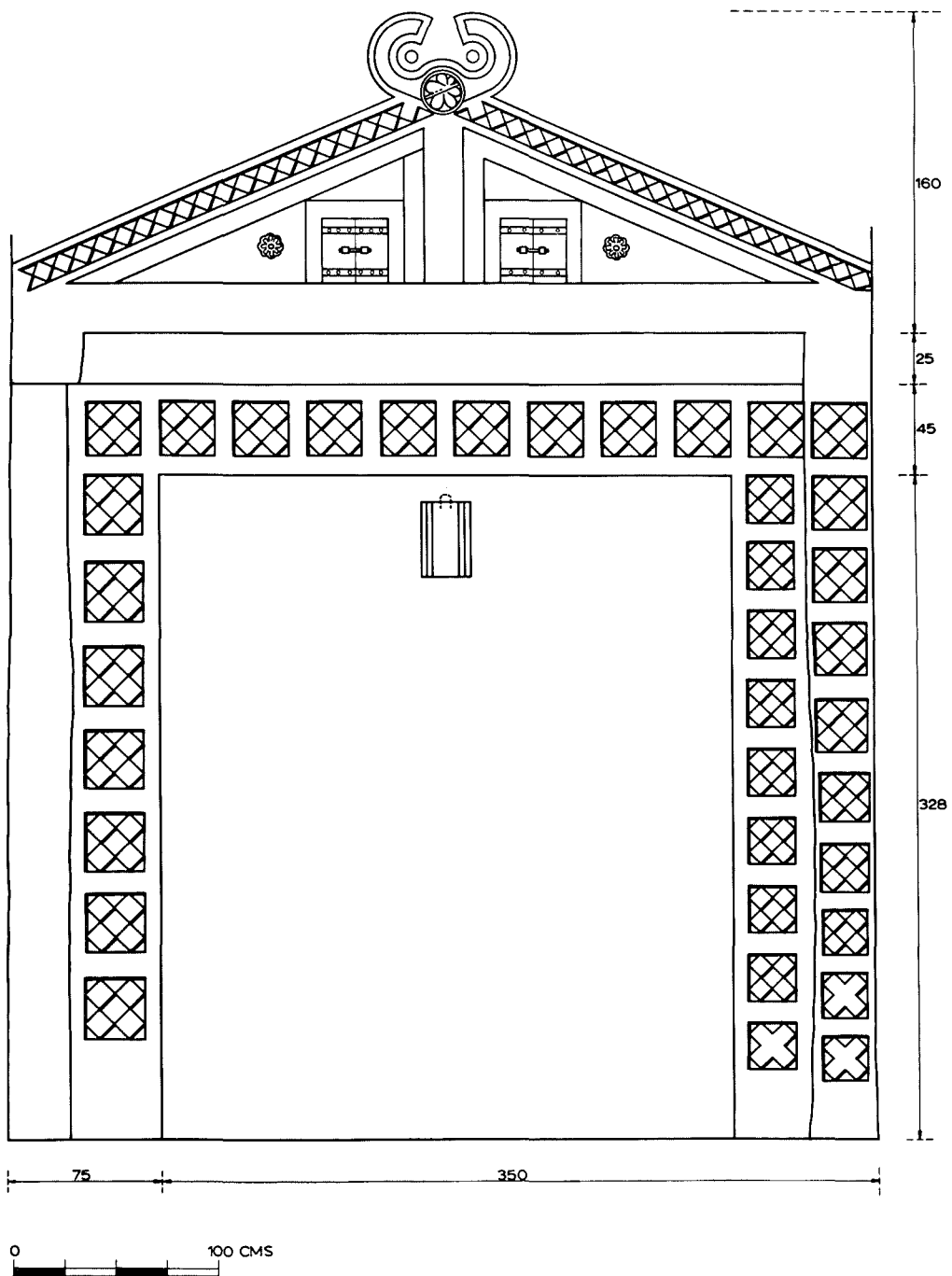

16. Büyük Kapi Kaya

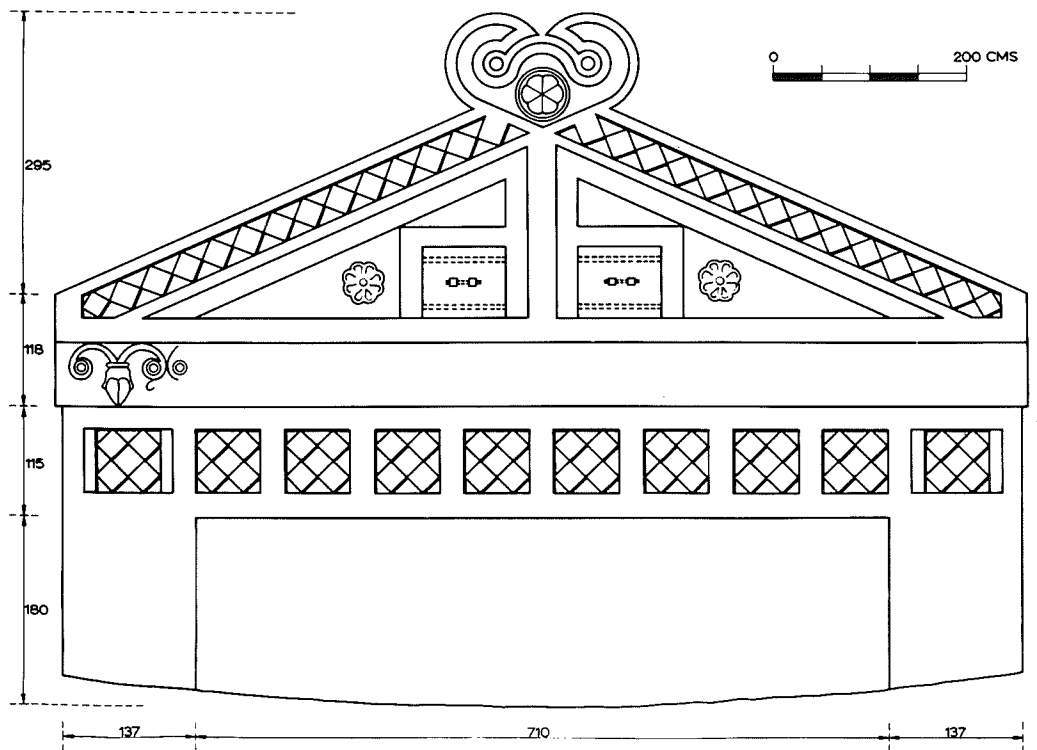
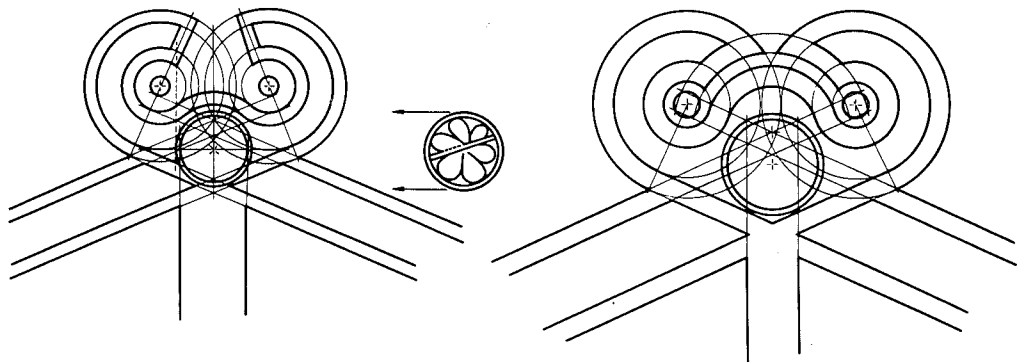

17. Arezastis

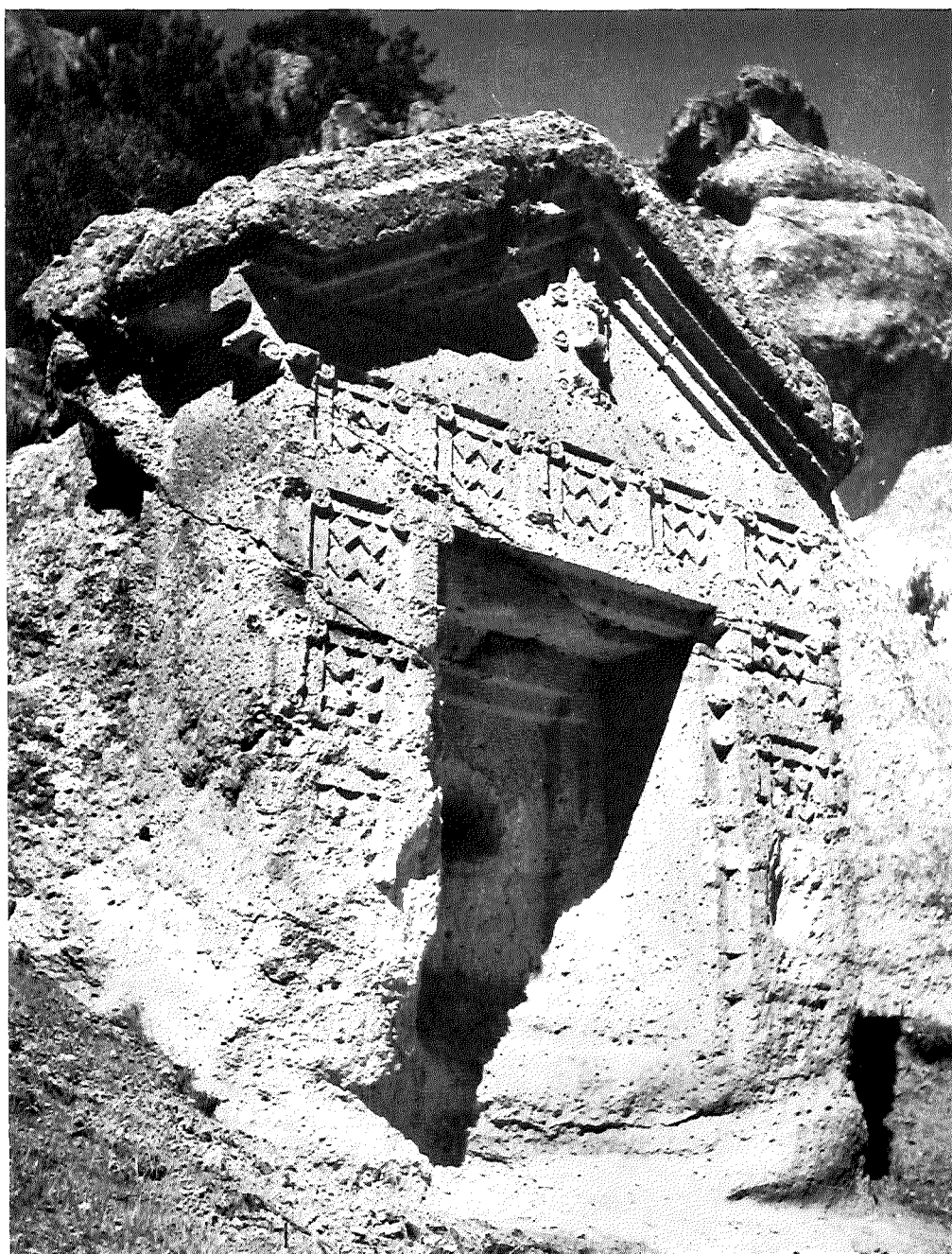

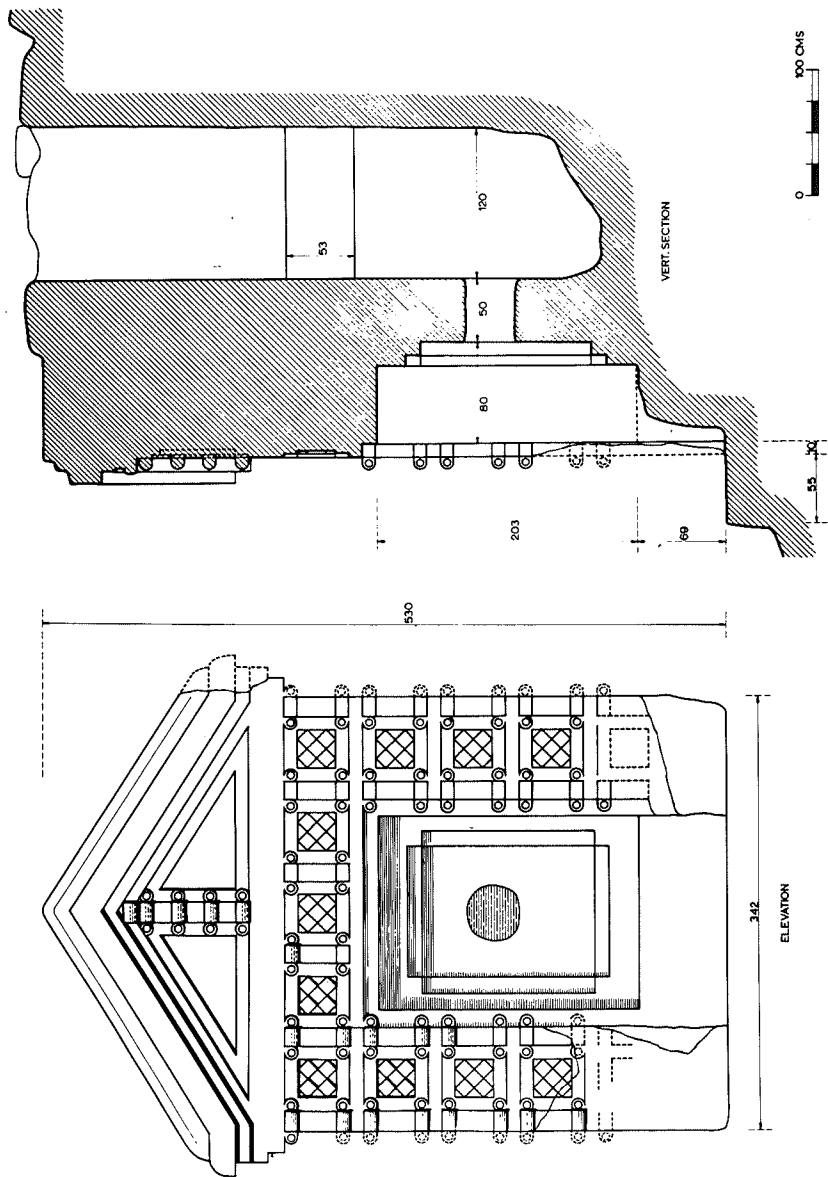
18. Tekening van fig. 17

19. 1-2: Acroteria van Arezastis en Onvoltooide; 3: Onvoltooide Gevel

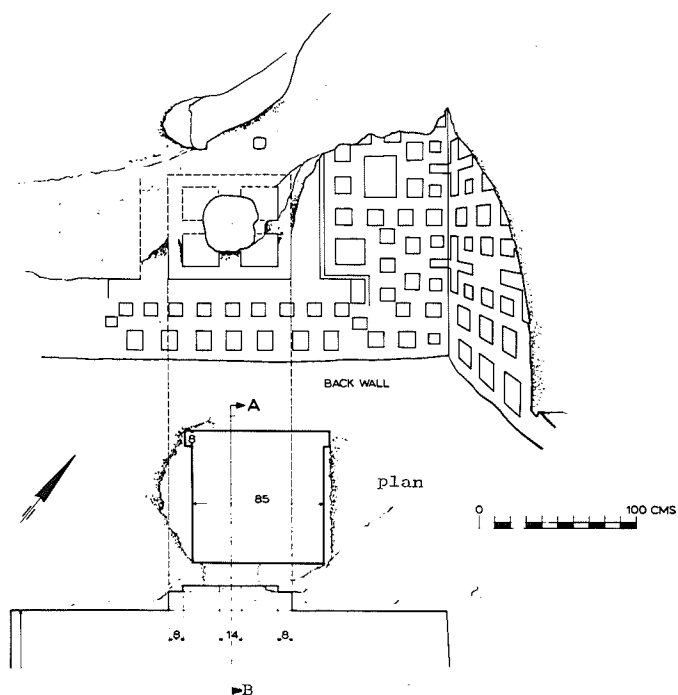

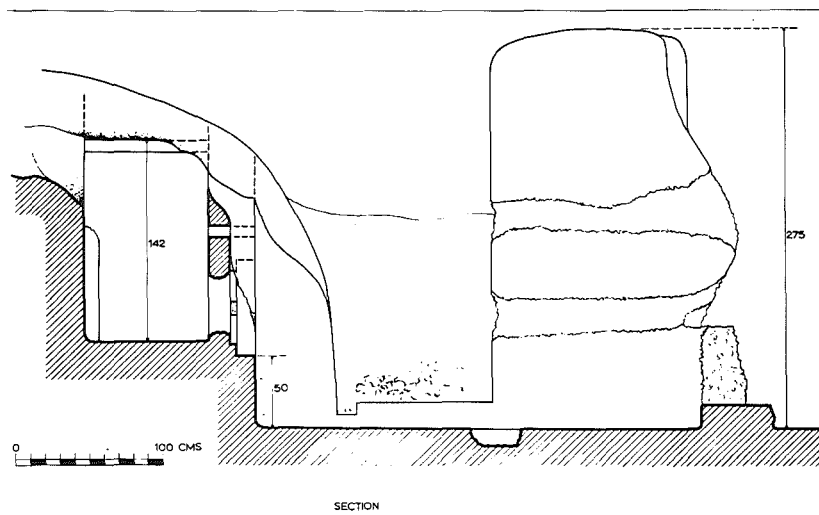
21. Gevel en schacht van fig. 20

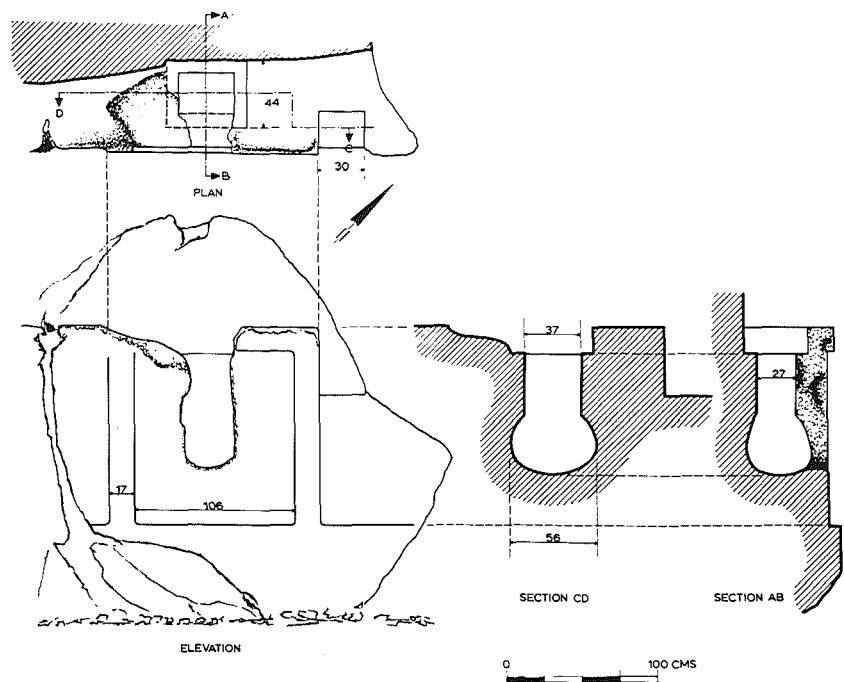
22. Degirmen Yeri

23. 1: achterwand;

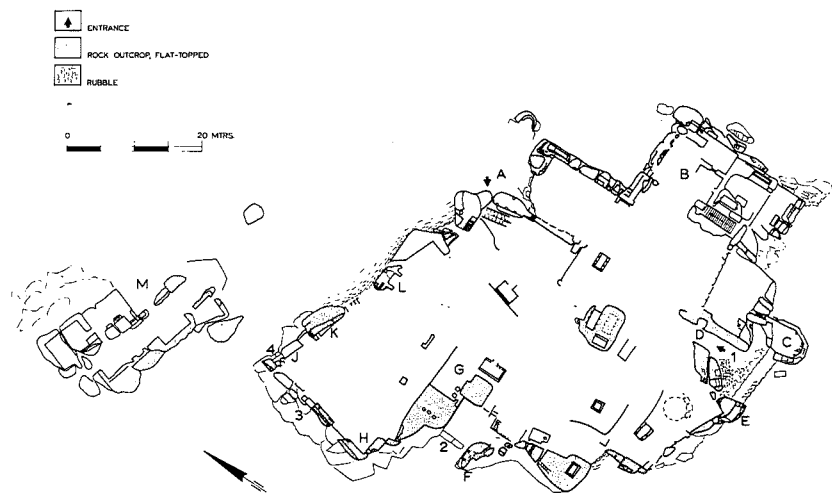

2: plattegrond van schacht en achterwand; 3: lengtedoorsnee van monument

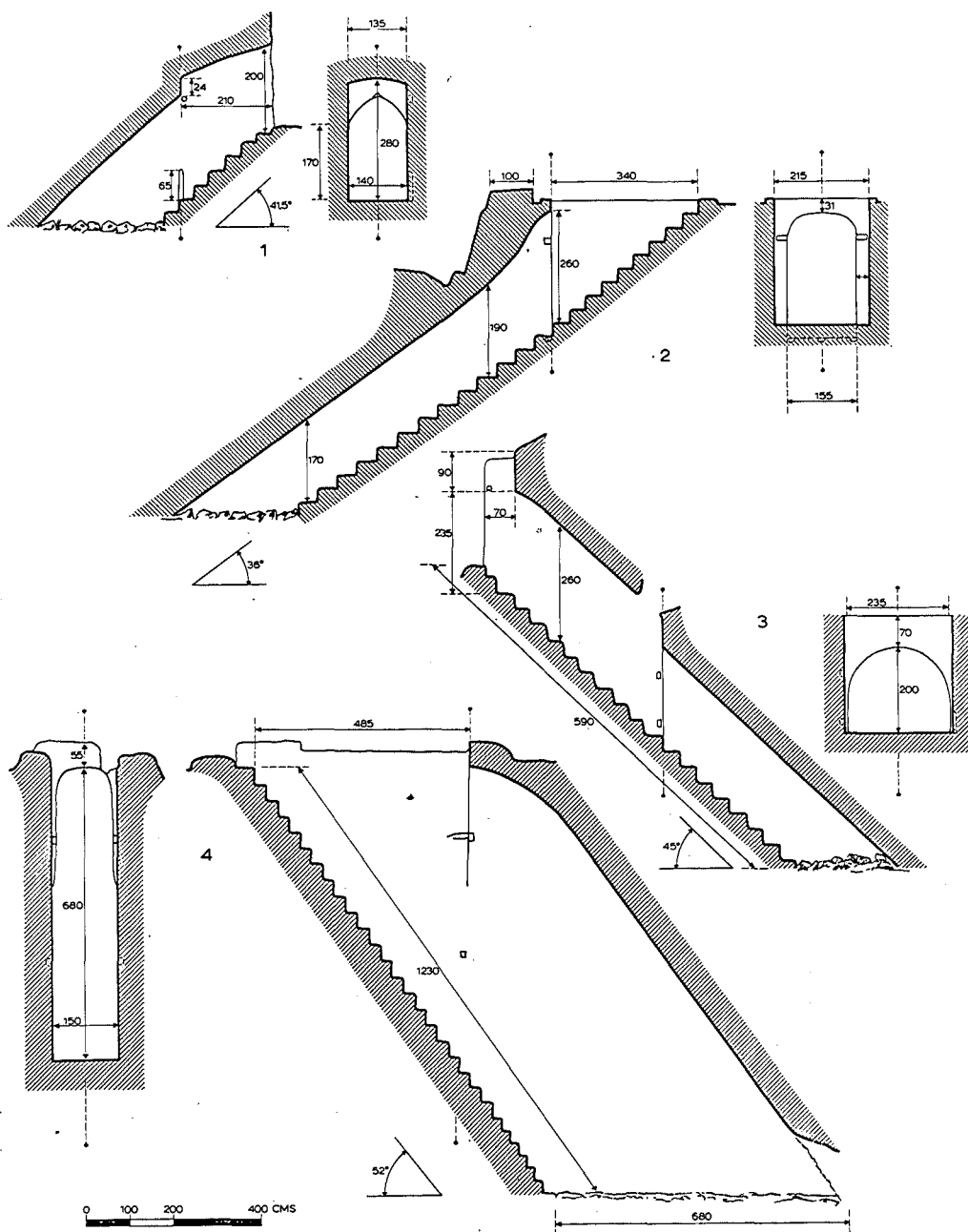

24. Paneel met schacht, Findik

26. Pisjmisj Kale

508. CONCEALED STAIRCASES: 1) Yapıldak Kale; 2) Kümbet Asar Kale;
3) Demirli Kale; 4) Pışmış Kale

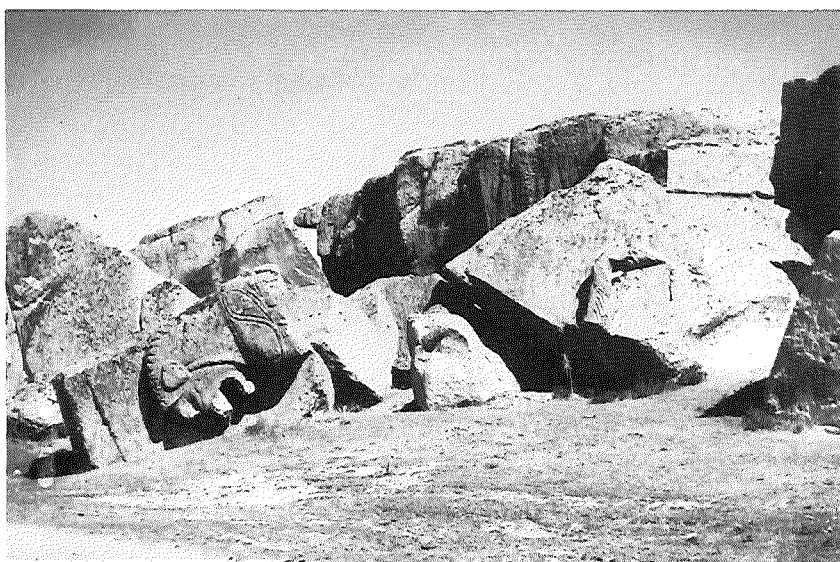

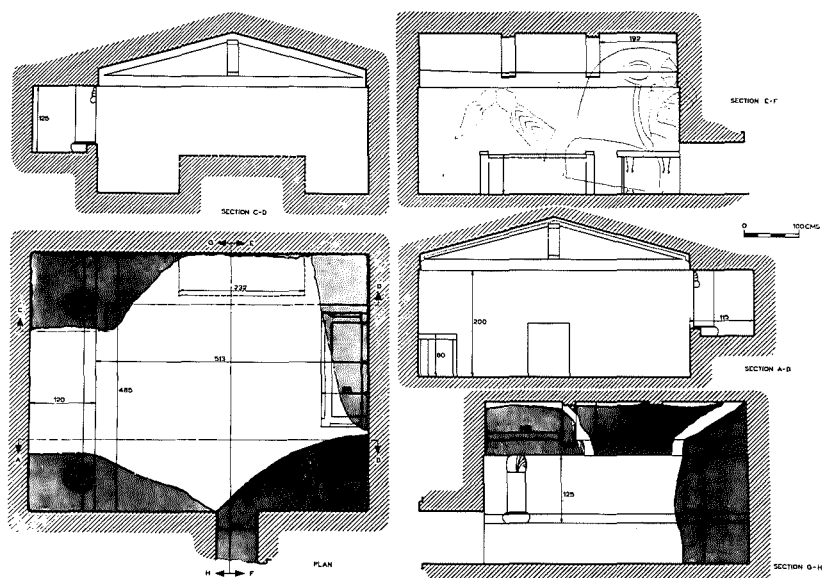
28. Het dorp Yazili Kaya en de Midas Stad

29. Arslan Tasj

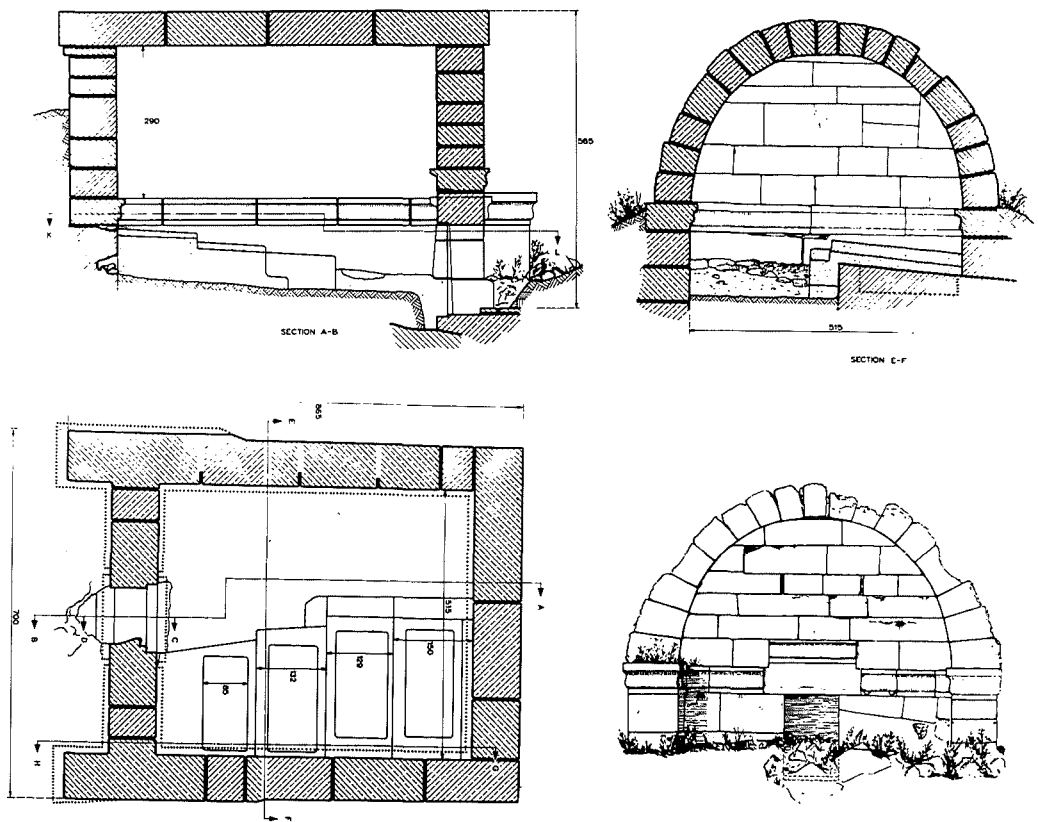

30. Gebroken Leeuwen-Graf

31. Grafkamer van fig. 30

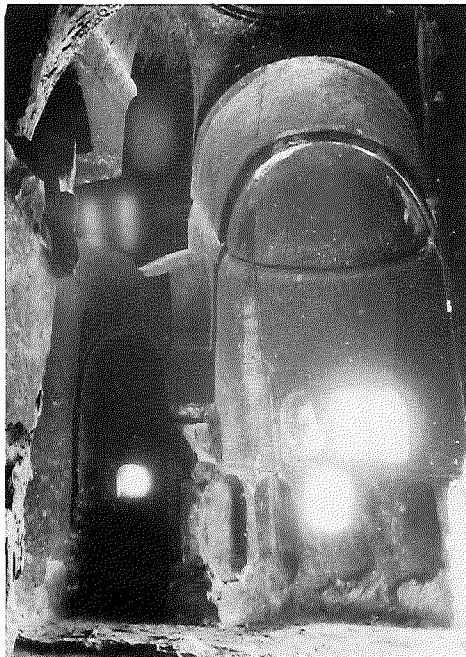

33. Tekening van fig. 32

34. Rotskerk te Ayazin (zgn. Hamam)

35. Koepel van fig. 34

SCHATTEN UIT TURKIJE
ACHTERGRONDEN

TURKSE TAPIJT- EN BORDUURKUNST

door

Ph. VAN 'T HOOFT

LEIDEN, NEDERLANDS INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN, 1986

copyright 1986
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
Postbus 9515
2300 RA LEIDEN

ISBN 90 6258 246 X

INLEIDING

Deze brochure handelt over twee aspecten van de Turkse textielkunst: geknoopte tapijten, en borduurwerk op kleding en huishoudelijk textiel. Naast een historisch overzicht, dat voor de tapijten globaal de periode tussen 1300 en 1900 bestrijkt en voor de borduurkunst die vanaf 1500, komen aan bod de ontwikkeling en de symboliek van de patronen, de relatie tussen textielkunst en geïllumineerde handschriften en de invloed van Europa op de Turkse smaak. In het kort worden ook de toegepaste technieken toegelicht.

De brochure is een beknopte handleiding bij de Turkse textilia die in het kader van de tentoonstelling SCHATTEN UIT TURKIJE in het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden worden getoond; volledigheid ten aanzien van het onderwerp is derhalve niet nagestreefd.

Wanneer U gefascineerd bent (geraakt) door de verfijnde kleurstellingen, de glans en de motieven van de getoonde tapijten en het borduurwerk, dan kunt U voor meer informatie onder andere de navolgende boeken raadplegen.

Over tapijten

- I. Bennett (edit.), Rugs and carpets of the world (London, 1981).
H. Erdmann, "Die historische Entwicklung des türkischen Teppichs" (cat. Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit II, Recklinghausen 1985) 193-200.
F. Formenton, Das Buch der Orientteppiche (Landsberg am Lech, 1982, 4e druk) [ook in het Italiaans en Engels verkrijgbaar].
J. Mills, Carpets in painting (London 1983).
U. Schürmann, Oosterse tapijtkunst (Alphen aan de Rijn 1980).

Over borduurkunst

- I. Biniok, "Osmanische Stoffe und Kostüme" (cat. Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit II, Recklinghausen 1985) 240-273.
P. Johnstone, Turkish embroidery, Victoria and Albert Museum (London 1985).
G. Ramazanoglu, Turkse borduurmotieven (De Bilt 1978).
J. Scarce, "Das osmanisch-türkische Kostüm" (cat. Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit II, Recklinghausen 1985) 221-239.

Een zeer uitgebreid overzicht van wetenschappelijke literatuur op het gebied van Turkse textielkunst treft U voorts aan in de reeds genoemde catalogus Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit.

HET TURKSE TAPIJT

1. Historisch overzicht

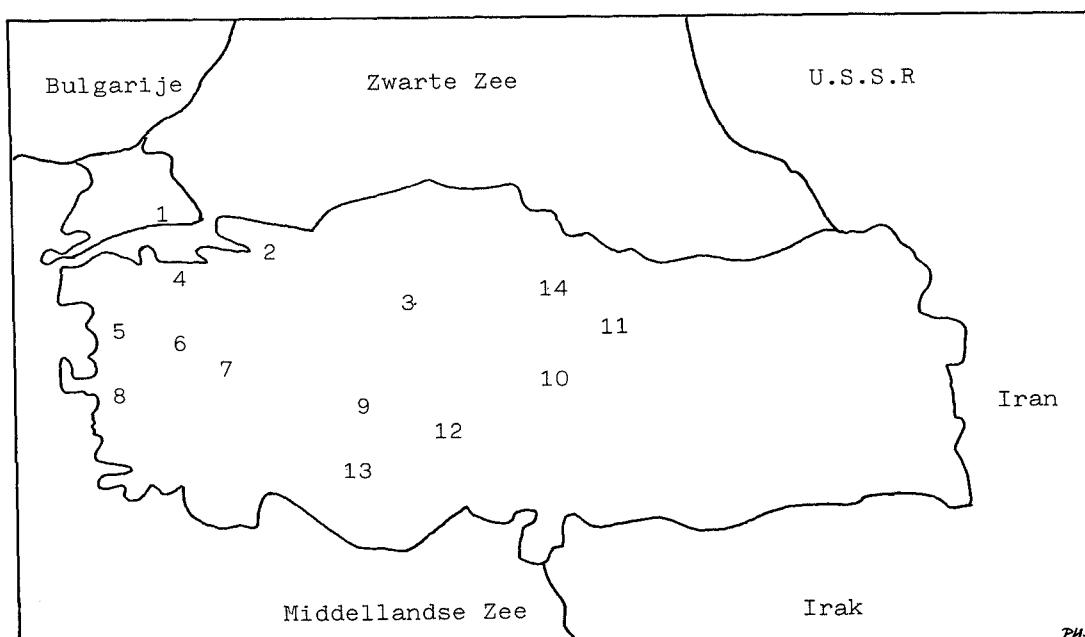
De geschiedenis van het Turkse tapijt kan slechts gereconstrueerd worden in nauwe samenhang met de ontwikkelingen op textielgebied in de omringende culturen: Perzië, de Kaukasus, Turkestan en Afghanistan. Dit is het geval bij het onderzoek naar de vraag tot hoever we in de geschiedenis terug moeten om het eerste geknoopte tapijt tegen te komen. Goed beschouwd is deze vraag nog altijd onbeantwoord (fig. 1).

In 1949 werd door de Rus Rudenko bij opgravingen in Skythische grafheuvels in Zuid-Siberië onder meer een geknoopt tapijt ontdekt, ingevroren in het ijs en daardoor goed geconserveerd. Het tapijt, ongeveer 200 x 180 cm. groot, is gedecoreerd met reeksen ruiters en paarden, elanden, en geometrische randen en blokken met stervormige motieven. Thans wordt aangenomen dat dit tapijt in de vijfde eeuw voor(!) Chr. is vervaardigd. Als regio van herkomst wordt gedacht aan Oost-Turkestan of Mongolië (Formenton 1982, 11-12; Bennett 1981, 100; e.a.). Schürmann (1981, 11) en Rudenko (S. Rudenko, Frozen tombs of Siberia, London 1970) vermoeden een Perzische oorsprong. Het tapijt is bekend onder twee namen: Altai-tapijt, naar het gebergte waar de opgravingen plaatsvonden, en ook wel Pazyryk-tapijt, naar een bepaald dal in dit gebergte (fig.2).

Gezien de regelmaat waarmee dit tapijt is vervaardigd, met een knoopdichtheid van circa 40 knopen per cm², en de afwisseling van naturalistische en geometrische motieven, impliceert de vondst dat de fabricage van geknoopte tapijten in de vijfde eeuw voor Chr. in Centraal-Azië al op een zeer hoog niveau stond. Met andere woorden, dat er een lange traditie aan vooraf moet zijn gegaan.

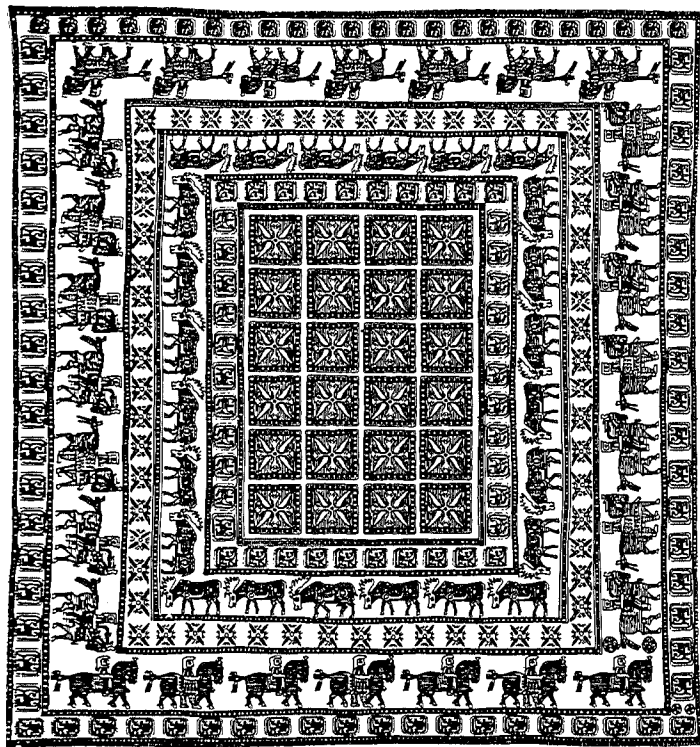
Dan echter staat de wetenschap voor een grote leegte: er zijn tot nu toe geen tapijten gevonden die dateerbaar zijn tussen het Altai-tapijt en circa 1200 na Chr. Weliswaar wordt door Griekse historieschrijvers als Herodotus (geboren plm. 480 voor Chr. op de kust van Klein-Azië) en Xenophon (geboren plm. 430 voor Chr.) melding gemaakt van tapijten wanneer zij spreken over Perzen, en Lydiërs in Klein-Azië, maar uit hun berichtgeving kan niet zonder meer worden afgeleid dat het daarbij om geknoopte tapijten gaat. In reisverslagen van Europeanen naar Klein- en Centraal-Azië, waaronder die van Kruisvaarders, wordt evenmin melding gemaakt van geknoopte tapijten. Dit alles betekent niet dat er geen tapijten meer geknoopt werden, we hebben er alleen de bewijzen niet voor.

Vast staat dat het geknoopte, 'oosterse' tapijt in de 12e of 13e eeuw in Europa bekend raakte, het eerst in de Italiaanse handelssteden Genua en Venetië, en dat het daarbij gaat om specifieke Turkse tapijten. Wellicht waren die tapijten vergelijkbaar

1. Turkije, overzicht van de belangrijkste textielcentra en steden.

1 Istanbul	6 Ghiordes	11 Sivas
2 Hereke	7 Uşak	12 Konya
3 Ankara	8 Smyrna	13 Beyşehir
4 Bursa	9 Ladik	14 Amasya
5 Bergama	10 Kayseri	

2. Altai tapijt, Leningrad
(naar: Formenton 1982, 10)

met de tapijtfragmenten die in 1905 en 1929 in moskeeën in de Turkse steden Konya en Beyşehir en in het Egyptische Fostat werden ontdekt en die teruggaan tot de 13e eeuw, de tijd van het rijk der Seldsjoeken.

Een 13e-eeuws tapijt uit de Alaeddin Camii (moskee) in Konya is in de tentoonstelling opgenomen onder nummer 282. Op het blauwgroene middenveld is een netwerk met achthoekige sterren in rood en geel aangebracht, omgeven door een rand in imitatie Kufisch schrift. Dit motief is ook te vinden in tapijten en stenen reliëfs in andere steden langs de karavaanroute, zoals Aksaray en Kayseri.

Tot de vroegste getuigenissen van de Europese bekendheid met het Turkse tapijt behoren de beschrijvingen van kooplieden als Marco Polo. Hij reisde tussen 1271 en 1295 door Azië en China, en noemt in het bijzonder de Turkse steden Konya, Kayseri (Caesarea) en Sivas waar hij prachtige geknoopte tapijten heeft gezien.

Daarnaast zijn er schilderijen van Italiaanse, Duitse en later ook Spaanse en Vlaamse schilders waarop oosterse c.q. Turkse tapijten zijn afgebeeld. Met name schilderijen gemaakt in de periode 1400-1500 vormen een belangrijk uitgangspunt bij de datering van tapijten die dan inmiddels op de Europese markt zijn gekomen en dus eerder, in de vroeg-Osmaanse periode geknoopt werden.

Op de 15e-eeuwse Italiaanse schilderijen van bijvoorbeeld Domenico Veneziano (altaarstuk met de Heilige Lucia, Florence), Antonello da Messina (St. Sebastiaan, Dresden) en Carlo Crivelli (Annunciatie, Londen) hangen tapijten over balustrades en balkons of zijn zij te vinden aan de voeten van heiligen en hoogwaardigheidsbekleders, zoals ook bij Jan van Eyck (Maria en kanunnik Georg van der Paele, Brugge) en Hans Memlinc (Madonna met Kind, Wenen). Kort na 1525 vinden we de tapijten terug als tafelkleed op schilderijen van Hans Holbein (De Franse ambassadeurs, Londen; portret van Georg Gisze, Berlijn; Madonna en burgemeester Meyer, Basel) en Lorenzo Lotto. Van deze Italiaanse schilder zijn volgens Bennett (1981, 100) ongeveer 250 authentieke werken bekend waarop oosterse tapijten voorkomen. Beide laatstgenoemde schilders hebben hun naam geleend aan een bepaald type tapijt dat geknoopt werd in Turkije: respectievelijk de zogenaamde Grote en Kleine Holbeintapijten en de zogenaamde Lottotapijten. Over de verschillen en overeenkomsten tussen beide typen komen wij in het hoofdstuk over decoratievormen te spreken.

Met nadruk wordt erop gewezen dat het in al deze gevallen gaat om tapijten uit West- en Midden-Anatolië. Echte Perzische tapijten komen pas in de 17e eeuw op de Europese markt via Nederlandse en Portugese kooplieden. Afbeeldingen van dergelijke tapijten, het mag in dit overzicht niet onvermeld blijven, zijn onder andere te vinden in de 17e-eeuwse interieurstukken van Jan Steen en Johannes Vermeer.

2. Decoratievormen

De ons bekende Turkse tapijten uit de periode 1250-1450 hebben als kenmerkende decoratievormen een of meer grote vierkanten of achthoeken in het middenveld met daarin opgenomen gestyleerde dieren: viervoeters en vogels (waarschijnlijk onder meer draken, runderen en adelaars voorstellend). Ook wel zijn de dieren als solitair, op zich zelf staand motief gebruikt. De velden zijn van elkaar gescheiden door smalle randen met geometrische patronen, gestyleerde bloemen, rozetten en ruiten. De geometrische patronen kunnen de vorm aannemen van Kufische schrifttekens (het oudste Turkse schrift, ontwikkeld in de 11e eeuw). Meestal imiteren ze slechts de schrifttekens en is er geen sprake van leesbare teksten. De tapijten worden omgeven door enkele smalle randen met decoratievormen zoals hierboven genoemd. Voorbeelden zijn het Marby-tapijt te Stockholm, en het zogenaamde Draak en Phoenix tapijt te Berlijn, beide van kort na 1400 (fig. 3).

Met zekerheid werden vanaf de 13e eeuw in Turkije dergelijke tapijten vervaardigd met het oogmerk ze te exporteren naar Europa, maar ook naar China, India en Perzië (Iran) terwijl deze landen zelf beschikten over geavanceerde tapijtindustriën en -tradities.

Tapijten bestemd voor de export werden geknoopt in werkplaatsen (manufacturen) in steden als Sivas, Kayseri en Bergama. Overigens produceerden de stedelijke manufacturen ook voor de locale markt, zoals ook boeren en nomaden dat deden. De tapijten die door deze laatsten werden gemaakt zijn overwegend klein van formaat en van ruwe wolsoorten. In de patronen zijn, naast stam-motieven, symbolen van geluk, liefde en vruchtbaarheid verwerkt. Kleine tapijten zijn, zoals overigens geldt voor veel oosters textiel, onder andere bestemd als bruidsschat.

Luxe tapijten, waarin zeer veel of uitsluitend zijde werd verwerkt, werden geknoopt in hofmanufacturen. De patronen werden ontworpen door speciale tekenaars die zich daarbij voegden naar de smaak van de tijd. Hofmanufacturen waren gevestigd onder andere te Bursa, Uşak, en later ook te Istanbul en Cairo.

Gebedstapijten tenslotte werden in alle tapijtcentra gemaakt en zijn als type dus niet aan een van de drie soorten productiecentra (hofmanufacturen, stedelijke manufacturen, boeren) gebonden. Men herkent ze aan de boogvormige nis in het middenveld.

Vanaf de 15e eeuw wordt het verbod tot uitbeelding van mensen en dierfiguren strenger nageleefd. Dit religieuze verbod is niet gebaseerd op de Koran, maar is een regel die is ingesteld door een orthodoxe stroming binnen de Islam, de Soennieten. Het merendeel van de Turkse Islamieten behoort tot de Soennieten. Daarom worden tapijten met dierfiguren na ongeveer 1450 zeldzamer en treden naast de geometrische patronen van de Seldsjoeken thans ook gestyleerde florale en vegetatieve patronen op de voorgrond.

3. Draak en Phoenix tapijt, Berlijn
(naar: Bennett 1981, 91)

In de zogenaamde Kleine Holbeintapijten, met name geproduceerd in de regio van Bergama en Uşak (Bennett 1981, 100, ziet ook Turkmeens-Mongoolse invloeden), worden achthoeken en ruiten gecombineerd met imitatie Kufische randen of randen met reeksen kleine acht- en rechthoeken en rozetten. De kleuren zijn overwegend rood, flessegroen, blauw, geel en wit.

De Grote Holbeintapijten wijken op het punt van de grootte der decoraties af van de Kleine tapijten. Het aantal achthoeken op het middenveld varieert van een tot drie. Dit type tapijt werd met name vervaardigd te Bergama.

De Lottotapijten zijn duidelijk herkenbaar aan het hoekige "traliewerk" van gestyleerde arabesken, vaak uitgevoerd in geel met blauwe accenten op een rood middenveld. Het traliewerk is een repeterend, oneindig patroon. Het middenveld wordt in de regel omgeven door een brede en enkele smalle randen met imitatie Kufisch schrift, gestyleerde rozetten en ranken en zogenaamde wolkenranden (in China een symbool van onsterfelijkheid).

Tapijten van het Holbein- en het Lottotype zijn tot plm. 1700 vervaardigd, maar inmiddels was de smaak aan het Turkse hof al veranderd (fig. 4, fig. 5).

In tapijten uit de 16e eeuw zijn nieuwe, met name Perzische elementen te vinden. De nieuwe sfeer wordt veroorzaakt door contacten van de Osmanen met Perzische Safawiden en Mamelukken. Tegen deze beide volken werd o.a. in de periode 1514-1517 met succes oorlog gevoerd. Zowel Cairo, de hoofdstad van het Mamelukkenrijk, als Tabriz, de hoofdstad van de Safawiden, werd ingenomen. Beide steden stonden bekend om hun tapijtproductie en boekverluchting. In de groeiende behoefte aan machtsvertoon werden door de Osmanen naast kunstvoorwerpen ook Perzische en Egyptische handwerkers en kalligrafen naar Istanbul, de nieuwe Turkse hoofdstad, overgebracht teneinde daar een centrum van cultureel belang te helpen opbouwen. Ook Europese kunstenaars werden agetrokken: portretschilders, graveurs en juweliers met name uit Italië en Hongarije. Rogers (M. Rogers, "Osmanische Kunst", cat. Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit I, 1985, 19) spreekt in dit verband over een eclecticistische neiging van de Osmanen. Behalve in Istanbul werd ook in Uşak een (nieuwe) hofmanufactuur gevestigd. Tapijten als nummer 345 op de tentoonstelling tonen duidelijk de nieuwe smaak: op het middenveld van het tapijt is een groot medaillon aangebracht terwijl de hoeken zijn versierd met gecompliceerde stermotieven, alle met fijne contourlijnen. Tussen de sterren en het medaillon slingeren gestyleerde bloemenranken. Dit grote kleed wordt op het eind van de 16e eeuw gedateerd (vgl. Bennett 1981, 111). Al naar gelang het voorkomen van sterren of medaillons worden deze tapijten sterren- resp. medaillon-Uşaks genoemd. Daarnaast zijn er Uşaks met een of twee gebedsnissen (Mihrab), met gestyleerde vogels en met een patroon van strepen en balletjes; de laatste twee met een witte ondergrond. De voornaamste kleuren zijn rood, blauw, geel, groen (elk in meerdere tinten), en zwart en wit.

4. Hans Holbein, Georg Gisze, Berlijn
(naar: M. Levey, From Giotto to Cézanne,
London 1977, 153)

5. Zgn. Lotto tapijt, plaats n.n.
(naar: Bennett 1981, 103)

Uşak-tapijten tonen in hun decoratievorm een nauwe relatie met geïllumineerde Perzische Koranboeken en met geglazuurde vloer- en wandtegels uit Iznik uit de 16e eeuw. Uşaks worden vervaardigd tot in de 19e eeuw.

Tapijten met een of meer mihrafs komen in Turkije vanaf de 16e eeuw voor, het eerst in de regio Uşak. Nummer 343 van de tentoonstelling, te dateren circa 1575, is een voorbeeld van een gebedstapijt uit Uşak met meerdere gebedsnissen naast elkaar (een zogenaamde Saph), bestemd voor gebruik in een moskee. Onder iedere nis hangt een moskeelamp en op de "vloer" zijn steeds twee voetafdrukken weergegeven waarmee de plaats van de voeten wordt aangeduid. (Er bestaan ook gebedstapijten met ter weerszijde van de nis een hand).

Van iets later datum is nummer 344. Het middenveld van dit gebedstapijt is volledig gevuld met gestyleerde takjes of boompjes met hyacinthen. Bij dit tapijt is sprake van een samengaan van twee meestal afzonderlijk toegepaste decoratievormen: de nis, die duidt op het religieuze gebruik, en de grote hoeveelheid bloemmotieven (ook in de randen), die verwijst naar de zogenaamde tuinen-tapijten, een type dat met name bij Perzische kleden veelvuldig voorkomt en waarin weelderige tuinen met struiken, bloemen en bomen geïmiteerd worden.

Tenslotte kan het middenveld van een gebedstapijt nog zijn versierd met een zogenaamde levensboom: aan een rechte stam, soms ontspruitend uit een vaas, bevinden zich aan weerszijden takken met aan de uiteinden een bloem.

De produktie van gebedstapijten in de 18e en 19e eeuw is geconcentreerd in steden als Ladik, Ghiordes (Gördes) en Bergama en hun regio. De tapijten uit Ghiordes en Ladik in het bijzonder kan men herkennen aan de zuilen of kolommen die als het ware de mihrab ondersteunen.

Rond 1844 werd in Hereke een hofmanufactuur gevestigd die zich specialiseerde in zijden kleden. De tapijten die hier, en wellicht ook in Bursa en Istanbul werden geknoopt hebben uitermate gecompliceerde patronen waarin motieven van oudere tapijten zijn overgenomen en samengevoegd. De invloed van de Perzische Safawidentapijten is duidelijk aantoonbaar, maar ook nog die van Seldsjoekentapijten (zoals bekend via de fragmenten uit Konya). Er wordt wel gesuggereerd dat een aantal 19e-eeuwse "Safawiden"-kleden uit Perzië in feite in Turkije is vervaardigd.

Hereke is in de tentoonstelling vertegenwoordigd met een tapijt uit onze eeuw, nummer 394. Het langwerpige medaillon met zwarte ondergrond contrasteert met de cremekleurige ondergrond van de rest van het middenveld. In de overdadige bloemmotieven onderscheiden we onder meer hyacinthen, anjers, lelietjes-vandalen, tulpen en voorts fijngetande halfronde bladeren. Dit tapijt vertoont sterke overeenkomst met nummer 3/8 in de catalogus

uit Recklinghausen (1985 II, 206), een product uit een Osmaanse hofmanufactuur dat in de 16e eeuw wordt geplaatst.

3. Technieken

In deze brochure is steeds sprake geweest van geknoopte tapijten, tapijten dus met een pool (ook wel flor genoemd). Die pool wordt door middel van reeksen nauw aaneenliggende knopen aangebracht in een structuur vergelijkbaar met een vlakweefsel waarbij kettingdraden met schering- (of inslag-) draden worden gekruist (fig. 6).

Voor de productie van vlakweefsel (ook wel bekend als kelimweefsel) en geknoopt tapijt worden in Turkije en produktiecentra daarbuiten vier verschillende getouwtypen gebruikt.

Tapijten vervaardigd door nomaden worden in de regel geknoopt op een getouw dat plat op de grond ligt, de kettingdraden lopen dus in het horizontale vlak. Naarmate het werk vordert hurken de wevers op het reeds gereedgekomen deel van het tapijt. De drie andere getouwtypen hebben gemeen dat het getouw rechtop staat en de kettingdraden zich in het verticale vlak bevinden vlak voor de wever. Deze zit op de grond of op een in hoogte verstelbare balk (vergelijk een steiger in de huizenbouw) al naar gelang het getouwtype. Gaat het om een getouw met een vast houten frame dan zal de wever naarmate het werk vordert een hogere zitplaats moeten kiezen; het knopen geschiedt met recht naar voren gestrekte armen.

Heeft het getouw een kantelbare ketting- en doekboom (de boven- resp. onderbalk), dan kan men door het tegelijkertijd oprollen van het geknoopte gedeelte en afwikkelen van de kettingdraad de wever een nieuw werkvlak geven waarbij hij op de grond kan blijven zitten. De Tabriz-weefstoel heeft een ketting die rond loopt over de gehele hoogte van het getouw; er bevinden zich kettingdraden aan de voor- en achterzijde van het getouw en men rolt een geknoopt gedeelte gewoon naar achteren.

Nadat eerst een vlakweefsel geweven is van circa 3 tot 5 cm. hoogte (meer kan ook), teneinde het tapijt een stevige onderrand te geven, worden tussen de kettingdraden over de gehele breedte van het tapijt knopen gelegd. Om te voorkomen dat ze losraken en om ze op een lijn te houden, volgen dan een tot drie schering- of inslagdraden volgens het vlakweefprincipe, waarna een nieuwe rij knopen wordt gelegd, enzovoorts. Regelmatig wordt het weef- en knoopwerk met een metalen kam krachtig aangeslagen teneinde de knopen zo dicht mogelijk te laten aansluiten. Een tapijt wordt beëindigd zoals het begonnen is, namelijk met een stukje vlakweefsel.

Er zijn meerdere knooptypen bekend, de meest gebruikte zijn de Turkse knoop (ook wel Ghiordes of symmetrische knoop) en de Perzische knoop (ook wel Senneh of asymmetrische knoop). Deze naamgeving is in zoverre verwarrend, dat in de Turkse stad Ghior-

des vrijwel uitsluitend tapijten met de Senneh knoop worden vervaardigd en dat in het Perzische Senneh juist tapijten met de Ghiordes knoop worden gemaakt. Het verschil tussen beide knopen ligt in de wijze waarop de poolvormende draad om de kettingdraad wordt gelegd (fig. 7).

Om het werk te bespoedigen kan het knopenaantal verminderd worden door toepassing van de Jufti-knoop. Deze knoopvariant komt zowel bij de Turkse als de Perzische knoop voor en gaat over vier in plaats van twee kettingdraden. De pooldraden komen hierdoor wat verder uit elkaar te liggen en met name fijne patronen komen wat minder goed tot uitdrukking.

Bij het knopen van met name bloemmotieven wordt gebruik gemaakt van geschilderde voorbeelden op papier of karton, die als geheugensteun tussen de kettingdraden worden gestoken. In grote (hof-)manufacturen, waar meerdere mensen tegelijk aan een luxe tapijt werken, wordt het motief knoopsgewijze hardop voorgelezen of gezongen.

Voor de flor worden sterk getwijnde wol en zijde gebruikt, voor de ketting meestal katoen. Bij nomadentapijten wordt vaak wol voor de ketting toegepast terwijl zeer luxe tapijten eventueel ook een zijden ketting kunnen hebben.

Tot in de eerste helft van de 19e eeuw werden natuurlijke, inheemse verfstoffen gebruikt voor het verven van de garens. Deze werden gewonnen uit planten, vruchten en noten, zoals meekrap (rood), weede (blauw), wouw (geel-rood), saffraancrocus (geel), indigotin (blauw), wijnbladeren (bruin) en granaatappels (oranje-rood), of uit dierlijke afscheidingsstoffen als rode schildluis, cochenilleluis (scharlakenrood) en ossenbloed. Alleen indigotin en cochenille werden geïmporteerd uit India. Voorts gebruikte men de ongeverfde wol van bruine en zwarte schapen en kamelen.

Rond 1860 worden chemische anilineverfstoffen geïntroduceerd. Deze verfstoffen vereenvoudigen weliswaar het gecompliceerde verven met natuurlijke produkten, maar de resultaten worden in het algemeen toch als minder fraai ervaren.

In dit kader wordt tenslotte nog gewezen op het verschijnsel dat bekend is onder de naam abrash: het betreft een kleine afwijking in de kleur van de poolvormende draden die alle dezelfde tint hadden moeten hebben. Soms zijn de kleurgradaties zo sterk dat het totaalbeeld van het tapijt er wezenlijk door verandert. Abrash is te zien in het Seldsjokentapijt nummer 282 op de tentoonstelling.

4. Symboliek

Voor alle geknoopte oosterse tapijten, vlakgeweven stoffen en geborduurd textiel geldt dat zij zijn voorzien van motieven met een dikwijls eeuwenoude symboliek. Een aantal van die symbolen komt in verschillende landen voor dankzij intensieve

handelscontacten, die opbloeden met de "pax mongolica" (1308) waarbij Anatolië een provincie van het Mongoolse rijk werd. De karavaan- en zijderoutes liepen vanaf de oostkust van China tot in westelijk Anatolië. Een voorbeeld van een geïmporteerd motief is de wolkenband, een symbool van onsterfelijkheid uit China, dat met name op Usaks veelvuldig voorkomt. Andere algemene motieven in de streken langs de zijderoute zijn: vogels, draken, fabeldieren en leeuwen.

Tot de meest voorkomende motieven in de Turkse textielkunst behoren:

<u>güll</u>	de heilige "roos"; vorm: een achthoek opgedeeld in kleinere vakjes met verschillende vulmotieven. Rijen gülls vullen dikwijls het middenveld van een tapijt.
<u>(mir-i-)bota</u>	betekenis zeer omstreden, "bloem der vorsten"; vorm: het best te vergelijken met een waterdruppel met iets gebogen staart.
<u>herati</u>	vorm: een ruit met daarbinnen een rozet, om de ruit een gestyleerd rankenmotief op de hoeken.
<u>zigzagranden</u>	symbool voor stromend water, voor de eeuwigheid.
<u>driehoeken</u>	alleenstaand, gekoppeld of met tandjes aan een zijde; symbool voor de aarde of moeder aarde (India: geluk).
<u>swastika</u>	symbool voor overvloed, welvaart, vruchtbaarheid.
<u>liggende S</u>	symbool voor de slang en diens wijsheid; de zon.
<u>achthoekige ster</u>	"het juweel van Mohammed"; het teken van koning Salomo.
<u>zeshoekige ster</u>	het teken van koning David.
<u>(doorgesneden) granaatappel</u>	symbool voor vruchtbaarheid, rijk nakomelingschap.
<u>treurwilg</u>	het symbool voor dood en verdriet.
<u>(groene) cypres</u>	de boom van het eeuwige leven, ook wel leven na de dood; vorm: spits

toelopende boom vaak gevat in een
medaillon van gestyleerde bladeren.

levensboom

levenskracht; vorm: een rechte stam
soms ontspruitend uit een vaas, met
aan weerszijden takken met bloemen.

wolkenband

oorspr. Chinees symbool voor onster-
felijkheid, het begin van alle
leven; vorm: het best te vergelijken
met de Griekse letter Omega, komt
voor in vloeiend gebogen of sterk
hoekige vorm.

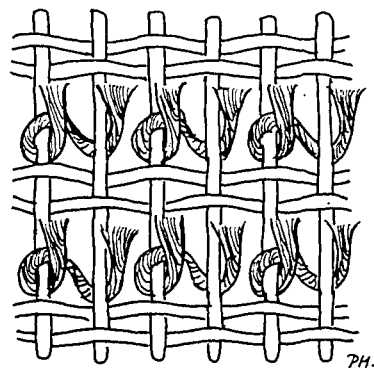
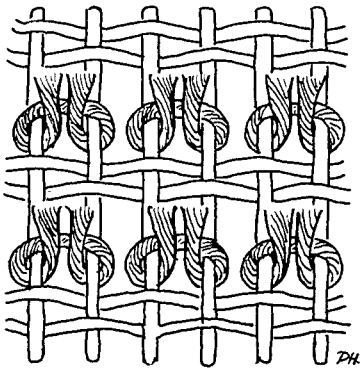
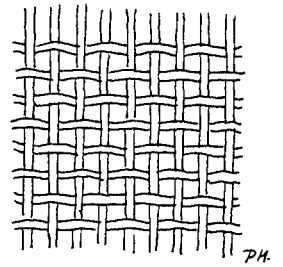
(gestyleerde) hond

symbool van de trouw, met name op
nomadenkleden.

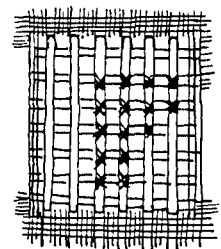
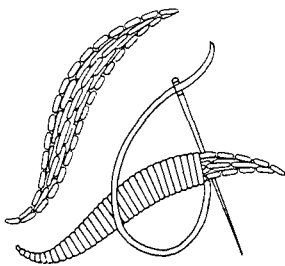
Daarnaast komen op alle vormen van textiel bloemen voor, vaak
goed herkenbaar: tulpen, hyacinthen, lelies, pioenrozen, anjers
en vergeet-mij-nietjes, narcissen, keizerskroon, ranonkel. De
symboliek die ook wij heden ten dage nog aan bloemen toekennen is
ontwikkeld in de vrouwenverblijven in Klein- en Centraal-Azië.
Bloemen zijn met name in borduursels een geliefde decoratievorm.
Tulp, roos, hyacinth en anjer zijn de vier meest voorkomende
bloemen, en bij de natuurgetrouwe weergave van deze bloemen
(vanaf circa 1550) wordt in dit verband wel gesproken van de
quatre-fleurs-stijl.

6. Vlakweefsel

7. r.:Perzische
knoop
l.:Turkse
knoop

10. l.:vulsteken, r.:Atkisteek

TURKS BORDUURWERK

1. Textielproduktie

Kenmerkend voor de Turkse kleding door de eeuwen heen is de combinatie van simpele modellen en rijk geborduurd stoffen met bloemmotieven waarin met name veel zilver- en gouddraad is verwerkt.

De patronen die ten grondslag liggen aan de kledingstukken, staan in nauwe relatie met de breedte van de getouwen waarop de zijdenweefsels, bestemd voor kledingfabricage, vervaardigd werden. Die getouwen leverden stoffen op met een breedte van ongeveer 65 cm. Voor kaftans en entari's (zie verklarende lijst aan het eind van dit hoofdstuk) werd uitgegaan van de hele stoffbreedte. Meerdere banen stof werden naast elkaar gelegd en aan elkaar genaaid en daar waar extra wijdtte gewenst was, bijvoorbeeld aan de onderzijde van deze voetlange gewaden en onder de armen, werden driehoeken van dezelfde stof ingevoegd. Mouwen werden onder een rechte hoek aan het kledingstuk gehecht. Van toesnijden op de figuur is meestal geen sprake. Ceremoniële kostuums, gedragen aan het hof, zijn in de regel varianten op de dagelijkse dracht.

In de 18e en 19e eeuw werden, mede uit de behoefte de eigen geschiedenis vast te leggen op papier, geïllustreerde klederdrachten- en kostuumboeken op de markt gebracht, veelal bestemd voor niet-Turkse geïnteresseerden. Zij vormen een belangrijk uitgangspunt bij de reconstructie van de Turkse kostuumgeschiedenis, die in de 19e eeuw sterk verwestert is.

Een overzicht en korte beschrijving van de meest voorkomende kledingstukken, met hun Turkse benaming, is aan het eind van deze brochure toegevoegd.

Europeanen uit verschillende tijden, op reis door Turkije zoals de Fransen Belon (1555) en Pitton de Tournefort (circa 1700) en de Engelse Julia Pardoe (1836), of daar tijdelijk woonachtig, bijvoorbeeld Fanny Blunt, vrouw van de Britse consul in 1879, berichten in hun brieven en reisverslagen uitvoerig over de Turkse gewoonte om alle soorten textiel, voor kleding, huishoudelijk of militair gebruik, te voorzien van borduurwerk. Ook lederen laarzen, zadels, portefeuilles en houders voor veldflessen werden daaronder begrepen.

Het "zwarte" borduurwerk op leer, vilt en dikke gecapitonneerde stoffen voor zadeldекken, doorgestikte dekens, moskeegordijnen en het jaarlijks te vervaardigen Kaaba-kleed, werd door mannen gedaan. Vrouwen produceerden "lichte" borduursels op zijde, katoen en linnen. In grote commerciële werkplaatsen (in ieder geval in de 19e eeuw) werd echter vrijwel niet door Turkse Soennitische vrouwen gewerkt, want handeldrijven met een duidelijk winst oogmerk is hun niet toegestaan. Armeense, Griekse en Joodse

vrouwen werkten in hun plaats.

Over de behoefte van de Osmanen om zich te omringen met kunstvoorwerpen, goud en zilver, geïllumineerde handschriften en fraaie stoffen en tapijten, is al eerder gesproken.

Een tweetalig document in het Chinees en Uighurisch uit 1452 en met het zegel van de Chinese keizer Yingdi (Ming-dynastie), levert het schriftelijk bewijs voor de levendige handel in onder meer zijden stoffen en porcelein tussen China en Turkije.

In Turkije waren Bursa en Amasya al in de Seldsjoekentijd bekend om hun brokaat en zijde. Vanaf de eerste helft van de 15e eeuw kregen ze te maken met grote concurrentie uit Italië. Ceremoniële hofgewaden werden na gebruik dikwijls ten geschenke gegeven aan de tijdelijke eigenaars. Voltallige buitenlandse gezantschappen aan wie een audiëntie bij de Sultan werd toegestaan, werden eerst voorzien van lange wijde mantels, Hoe hoger zij in aanzien stonden, des te kostbaarder de kledingstoffen. Deze stoffen werden door het hof niet zelden uit Italië betrokken. Met name het grootfigurig fluweel en de zijdendamast- en zijdenbrokaatstoffen uit Genua en Venetië waren zeer gezocht. Katoen en vilt werden geïmporteerd uit resp. Aleppo en uit de Balkan (Hongarije). Bont tenslotte, werd aangevoerd vanuit Rusland.

De kwaliteit van de zijdes uit Bursa werd vanaf 1502 gewaarborgd door strikte regels. Regulering is overigens een opmerkelijk aspect dat niet alleen in de Turkse textielindustrie algemeen optreedt. Zo stonden ook de keramische geglazuurde tegels uit Iznik onder continue controle. Op het niet nakomen van de kwaliteitsbepalingen stonden hoge straffen.

2. Decoratievormen

De opvallende regelmaat waarmee patronen op textiel ook voorkomen op keramiek (tegels, kannen en schalen) en in handschriften, rechtvaardigt het vermoeden dat er nauwe contacten tussen de werkplaatsen zijn geweest. Zo is een relatie tussen Bursa en Iznik aanwijsbaar, alsook tussen Uşak en Kütahya, waar gebruiksvoorwerpen van fijn keramiek werden gemaakt.

Nieuwe patronen werden ontworpen in de nakkasane, een "ontwerp-studio" verbonden aan het hof, en vervolgens verspreid over de werkplaatsen. Verzamelalbums met motieven in pentekening en waterverf zijn onder meer gevonden in de bibliotheek van de Topkapi Sarayı in Istanbul, te zamen met registers waarop de namen van Perzische kunstenaars, in het bijzonder kalligrafen, vermeld staan.

Ook het gebruik van schablonen is bekend: de patronen op de al eerder genoemde tegels uit Iznik zijn met behulp van schablonen aangebracht. Schablonen worden nog heden ten dage gebruikt in de Turkse borduurkunst bij het overbrengen van motieven op stof:

een voorgetekend patroon op papier of karton wordt met een naald op de lijnen doorgeprikt en vervolgens wordt het motief met houtskool doorgestoven.

Een voorbeeld van een nieuw patroon dat zijn intrede doet, vermoedelijk eerst op stof, dan op tegels, keramiek en houten inlegwerk en in Koranboeken, is het drie-stippenmotief (çinta-mani) uit Bursa, geïntroduceerd in de tweede helft van de 16e eeuw. Dit motief, in goud, bestaat uit drie bolletjes gelegd in de vorm van een driehoek. Het verschijnt vaak in combinatie met cirkels gevuld met bloemen en een halve maan.

Naast dit drie-stippenmotief is vanaf circa 1550 zeer geliefd een patroon met gestyleerde draken tussen loofwerk, waarin duidelijk een Chinese invloed is te herkennen. Voorts is een toenemend naturalistische weergave van bloemen te constateren. Zick (in cat. Türkische Kunst und Kultur aus osmanischer Zeit II, Recklinghausen 1985, 25) neemt aan dat dit realisme, vergelijkbaar met de eerdere ontwikkelingen in de weergave van bloemen in Franse en Italiaanse boeken, schilderijen en brokaatweefsels, in de 15e eeuw in de Osmaanse samenleving is binnengedrongen via groepen Christenen onder andere in Kütahya. Een aanwijzing hiervoor is het gevederde lancetblad (ook "saz" genoemd), dat in blauw voorkomt op Turks keramiek en in diezelfde kleur in Europese handschriften.

Dit saz-blad speelt een bijzondere rol in de Turkse kunst. Omdat de weergave ervan kwaliteiten bezit die in nauwe relatie staan tot de kalligrafie (de penseelvoering bij het schilderen van de gebogen hoofdnerf van het blad bijvoorbeeld) treffen we het veel aan in de boekverluchting, op keramisch werk, in de tapijten en in de borduurkunst. Voorbeelden van het saz-blad op tapijten in de tentoonstelling zijn het 17e-eeuwse gebedskleed met de hyacinthen, nummer 344, en het 20e-eeuwse tapijt uit Hereke, nummer 394. Voorts treffen we het saz-blad aan in de brokaatzijden stof van de rode, met bont gevoerde 16e-eeuwse kaftan, nummer 347 (zie voor de diagonale plaatsing van de saz-bladeren ook nummer 344), en de badhanddoek onder nummer 358, die een brede rand met grote bloemen en bladeren heeft gekregen.

Dat het saz-blad als decoratievorm niet aan Europese kunstenaars is voorbijgegaan, blijkt onder andere uit kopergravures en gegraveerde kunstvoorwerpen van edelmetaal of ontwerpen daarvoor vanaf de vroege 16e eeuw. Albrecht Dürer tekende omstreeks 1505 een aantal Turks geïnspireerde medaillons met lineaire knopen en Crispijn de Passe (circa 1600) en Wenzel Hollar (1645) ontwierpen decoraties "a la turca" voor zilveren vaatwerk. Ook de arabesk, afgeleid uit het acanthusblad, werd door hen overgenomen.

Een opmerkelijk kledingstuk in de tentoonstelling is de 16e-eeuwse ceremoniële kaftan van wit linnen, nummer 346, geheel geborduurd met regels ontleend aan de Koran. Onder meer wordt de naam van de Profeet genoemd. De patronen zijn geborduurd in rood, blauw, zwart en goud. Het gebruik van schrifttekens als decoratievorm werd, zoals eerder besproken, ook in de tapijtkunst

toegepast.

In de tweede helft van de 16e eeuw ontwikkelde zich de zogenaamde quatre-fleurs-stijl rond de vier meest uitgebeelde bloemen in de Turkse borduurkunst, de roos, de tulp, de hyacinth en de anjer. Te zamen met het saz-blad kan men ze beschouwen als de representanten bij uitstek van het Turkse handwerk. De quatre-fleurs-stijl sorteert als bijkomend effect de uitbreiding van het kleurenscale. Met name in de geillumineerde handschriften is de toename van "roden" merkbaar.

De voorliefde voor bloemen, het kweken ervan en de aanleg van tuinen is van Perzische oorsprong. Xenophon reeds (430 voor Chr.) roemt de Perzische tuinen. De tulp, voor het eerst genoemd in Perzische handschriften van ongeveer 1350, zal in Europa in de 18e eeuw een ware "tulpomanie" ontketen. Het is een geliefd motief in borduursels en tapijten.

Drie nieuwe elementen beheersen de ontwikkeling van de patronen in de 17e eeuw. Grootfigurige motieven verdwijnen ten gunste van kleine patronen, in het bijzonder smalle strepen gecombineerd met fijne bloemmotiefjes raken in zwang. Deze stoffen worden zeer geliefd in Europa, want de patronen laten zich gemakkelijker voegen naar de Europese mode van relatief nauwsluitende kleding, dan de grootfigurige stoffen.

De andere nouveautés zijn de introductie van pasteltinten en de experimenten om de structuur van effen stoffen te verlevendigen. Zijden stoffen worden thans voorzien van ondiepe reliëfs of golflijnen. Bij de zogenaamde blinddruktechniek wordt de natte, reeds geweven stof met kracht in een mal geperst; het effect is te vergelijken met het aanbrengen van een watermerk in handgeschept papier. Golflijnen (moiré, "gewaterde" stof) ontstaan door natte banen stof op elkaar te leggen en er vervolgens met verhitte metalen rollers krachtig overheen te wrijven.

Onder invloed van de Franse rococo doen vanaf circa 1750 nieuwe elementen hun intrede. Tussen de al bekende bloemen worden linten met strikken, gevlochten manden en korfjes, guirlandes van gevlochten bloemen en zogenaamde C-voluten (een blad of lint in de vorm van een C) verwerkt. Late afspiegelingen van dit "westerse" effect zijn te zien in het 19e-eeuwse borduurwerk op de paarse huwelijksgewaden, de nummers 350 en 352, het jasje met de kraag met franjes nummer 353, en de salvar (broek) onder nummer 354. Ook de rand met strikjes en C-voluten op de fraaie inpakdoek (bohça), nummer 357, duidt op de sterke invloed die vanuit Frankrijk op het, relatief beperkte, Turkse repertoire van borduurmotieven is uitgeoefend.

Op schilderijen van onder andere Étienne Liotard (1702-1789) en Jean-Auguste Ingres (1780-1867) poseren dames in "Turkse" kostuums veelal vervaardigd uit in Turkije geweven stoffen. Enigszins vergelijkbaar met deze nieuwe patroontypes is de stof van de 19e-eeuwse cremewitte entari, nummer 348. In de stof zelf zijn glanzende metaaldraden geweven, maar extra borduurwerk in

8. Étienne Liotard, Prinses Marie Adelaïde van Frankrijk, Florence.
De prinses draagt een gestreepte şalvar, een gömlek van doorzichtige stof en een witte entari met oranje en groene bloemmotieven.

zilverdraad is aangebracht op de opstaande halsboord en de mouwen (fig. 8).

3. Kleding en bijbehorende attributen

Zoals blijkt uit de overzichtstabel waarin de meest voorkomende Turkse kledingstukken worden genoemd (eind van deze brochure), is het Turkse kostuum in zijn basisvorm voor mannen en vrouwen vrijwel gelijk: een wijde lange broek, een onderhemd, een kort mouwloos vestje en een entari. Vergelijkbaar met de hedendaagse kleding bestaan de verschillen tussen kledingstukken voor mannen of vrouwen uit details, zoals sluitingen, en stofdikte en veel minder op het punt van motieven en kleuren. Wel hebben Osmaanse vrouwen zich als zij zich in het openbaar moesten begeven lange tijd gehuld in uitsluitend donkergekleurde mantels (feraces).

Ook was het dragen van bepaalde kleuren aan strikte regels gebonden. Zo droegen alleen leden van de paleisgarde een rode, vilten muts. Wit en groen zijn de kleuren van de Islam en dienen overeenkomstig exclusief voorbehouden aan de Sultan en enkele hoogwaardigheidsbekleders. (Bij de Seldsjoeken was wit de rouwkleur). Religieuze minderheidsgroepen in de Turkse samenleving waren verplicht zich als zodanig kenbaar te maken door het dragen van uitsluitend donkergetinte overkleding en schoenen (zwart, diepblauw en dieppaars). Rang en stand van een persoon waren af te lezen aan de kleuren van de kledingstoffen en verder aan de hoofddeksels.

Opvallend is voorts dat de kostuums in de loop der eeuwen nauwelijks veranderingen hebben ondergaan. Dit is onder meer af te leiden uit de vorm van de kledingstukken zoals die bekend zijn uit 15e- en 16e-eeuwse verluchte handschriften in vergelijking tot de modellen in de 18e- en 19e-eeuwse kostuumboeken. Het vrijelijk over elkaar dragen van krachtig gedessineerde en kleurrijke stoffen valt in het oog.

Een opmerkelijke plaats onder de Turkse kledingstukken is ingeruimd voor shawls en de cevre, een grote vierkante doek. De cevre wordt door mannen en vrouwen losjes in de hand gedragen als pronkzakdoek, of achter de ceintuur gestoken. Bijzonder fraaie exemplaren dienden wel als geschenk voor buitenlandse gezantschappen of als prijs bij sportwedstrijden.

Een jong meisje begon al ver voor haar huwelijk met het borduren van kledingstukken en huishoudelijk textiel, want zij werd geacht een complete basisgarderobe en linnenuitzet in te brengen. Shawls en cevres waren daarbij in ruime mate aanwezig. Op haar huwelijksdag en later bij bijzondere gelegenheden als de geboorte van een zoon en diens besnijdenis, werden de feestvertrekken van het huis met die geborduurde doeken versierd. En ging de echtgenoot op pelgrimstocht naar Mekka, dan was het gebruikelijk dat de vrouw hem bij terugkeer in haar bruidskleding opwachtte.

Geborduurde handdoeken hebben naast hun gebruiksfunctie ook het doel ermee te pronken. Baden, in gemeenschappelijk badhuizen (hamman), was een geliefkoosde tijdspassering voor vrouwen en dit sociale gebeuren kreeg een bijzonder tintje in het gebruik en het tonen van de van fleurige randen voorziene handdoeken. Opmerkelijk genoeg zijn het juist de handdoeken die een veel ruimer repertoire aan borduurpatronen tonen dan bij de kledingstukken het geval is. Een voorbeeld hiervan is de handdoek met de mos-keëen, nummer 359.

Tenslotte in dit kader een korte opmerking over de bohça, de inpakdoek. Het ontbreken van gesloten kasten in het Turkse huis bracht met zich mee dat voorzieningen moesten worden ontwikkeld om kostbare spulletjes, in het bijzonder geborduurde stoffen, toch te beschermen en op te bergen. Kledingstukken werden zorgvuldig opgevouwen en vervolgens in een bohça gewikkeld, zoals nummer 357.

4. Borduurtechnieken

Zoals blijkt uit de ceremoniele huwelijksentari, nummer 348, werden borduursels niet alleen aangebracht op effen stoffen. Toch komen zij in de regel juist daar het best tot hun recht.

Het in alle borduursels rijkelijk verwerkte goud- en zilverdraad bestaat uit een zijden of katoenen kerndraad waaromheen vliedunne reepjes goud of zilver worden gewikkeld. In verhouding tot gewone zijden borduurgarens is goud- of zilverdraad zwaarder en uiteraard ook veel kostbaarder. (Met gouddraad geborduurde kledingstukken werden van moeder op dochter overgeërfd). Voor de verwerking ervan werd de volgende borduurtechniek ontwikkeld: het goud- of zilverdraad wordt vrij op de stof gelegd, zorgvuldig in de gewenste vorm, waarna het vanaf de achterkant van de stof met minuscule kleine steekjes wordt vastgehecht. Op deze wijze is het ook mogelijk in "gouden" oppervlakken een reliëf aan te brengen want door de hechtsteekjes komt de draad ter plekke iets dichters op de stof te liggen.

Bijzondere effecten kunnen voorts worden verkregen door op specifieke plaatsen het borduursel aan de achterzijde op te stoppen, bijvoorbeeld met kleine restjes zijde of wat extra steken in een grove draad. Hierdoor ontstaat een duidelijk reliëf in het borduurwerk. Het effect van dit opstoppen of watteren is zichtbaar op de geborduurde paars en grijze laarsjes, nummer 356 (fig. 9).

De Turkse borduurkunst kent ruim vijftig verschillende borduursteken, waarvan een aantal niet in de Westeuropese borduurkunst wordt toegepast. Het voert in dit kader te ver om alle vijftig steken te behandelen.

Van belang is dat het gebruik van bepaalde steken nauw samenhangt met het te borduren motief. De atki-steek is hiervan een voorbeeld. Het is een steek die uit meerdere lagen van inciden-

teel toegevoegde, elkaar kruisende draden bestaat, in het midden bijeengehouden door kruissteekjes, en die wordt gebruikt voor het opvullen van bloemharten (fig.10).

Ook zijn er steken die weliswaar het effect geven van ons bekende steken, maar op een andere wijze tot stand komen. Dit geldt onder meer voor de sira işi, een soort dubbele rijgsteek waarbij echter de naald niet met de punt maar met het oog door de stof wordt gevoerd. De gaatjes die hierdoor ontstaan vergemakkelijken het nauwkeurig terugvoeren van de naald, wat van belang is omdat deze steek wordt toegepast bij de vlakvulling van bijvoorbeeld grote (bloem-) bladeren.

Veel toegepaste steken zijn sarma, vergelijkbaar met onze satijnsteek en gebruikt bij smalle strepen en vlakken, en mürver, een vlechtsteek in simpele kruisvorm waarbij echter de horizontale draad uiteindelijk een dubbele draad is omdat hij tweemaal langs hetzelfde punt passeert.

9. Geborduurde dameslaarsjes, Istanbul

OVERZICHT VAN DE MEEST VOORKOMENDE TURKSE KLEDINGSTUKKEN
(afkortingen: vr = vrouwen, mn = mannen)

<u>şalvar</u>	wijde onderbroek met toelopende (mn) of rechte broekspijpen (vr).
<u>toman</u>	rijbroek, qua vorm overeenkomend met de şalvar, echter met aangevoegde laarzen.
<u>uçkur</u>	band van stof, getrokken door een wijde broek en aldus dienend als tailleband (mn + vr).
<u>gömlek</u>	lang onderhemd van wit linnen of mousseline (vr).
<u>entari</u>	lange, losvallende jurk of mantel met korte of lange mouwen (mn + vr).
<u>yelek</u>	nauwsluitend, mouwloos vestje, meestal heuplang (mn + vr).
<u>ferace</u>	wijde overmantel, meestal donkergetint (mn + vr).
<u>kuşak</u>	geknoopte gordel (vr).
<u>kaftan</u>	gevoerd, lang overkleed met overslagsluiting aan de voorzijde en korte of extreem lange mouwen (mn).
<u>yen</u>	afhangende, extreem lange schijnmouwen bij ceremoniële kleding (mn).
<u>kontos</u>	gevoerd, wollen overkleed, enigszins lijkend op de kaftan maar zonder sluiting; moet over het hoofd worden aangetrokken (mn).
<u>çapraz</u>	sluitbanden aan de voorzijde van een kaftan.
<u>kolluk</u>	losse mouwen, worden met banden over rug en borst gedragen (mn + vr).
<u>tarpuş</u>	cylindrisch hoofddeksel van karton, overtrokken met zijde (vr).
<u>yaşmak</u>	witte hoofd- en gelaatssluier, tweedelig (vr).
<u>yemeni</u>	shawl waarin kant is verwerkt, als hoofdbedekking, tweedelig (vr).
<u>turban</u>	hoofdbedekking van fijne (witte) stof, gewikkeld om een vaste, bollende kern (mn).
<u>takke</u>	klein, zeshoekig dophoedje, gedragen onder de turban (mn).
<u>terlik</u>	lage lederen laarsjes (vr).

çipsik

zijden pantoffels (vr).

çevre

grote, vierkante sierdoek (mn + vr).

SCHATTEN UIT TURKIJE
ACHTERGRONDEN

NEDERLAND EN TURKIJE
Zeshonderd Jaar Politieke, Economische en Culturele Contacten
door
A.H. DE GROOT

LEIDEN, NEDERLANDS INSTITUUT VOOR HET NABIJE OOSTEN, 1986

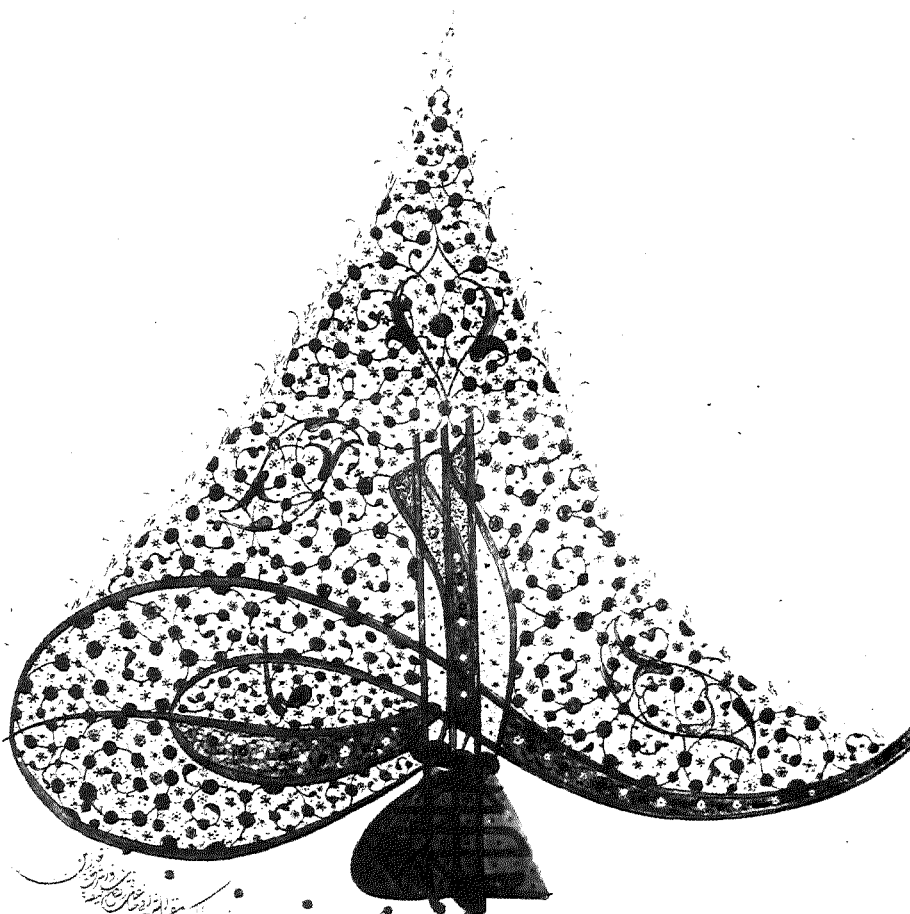
copyright 1986
Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten
Postbus 9515
2300 RA LEIDEN

ISBN 90 6258 243 5

frontispiece: De Tugra van Sultan Ahmed I geplaatst boven de eerste
Nederlandse capitulatiën van 1612

بسم الله الرحمن الرحيم
 الحمد لله رب العالمين
 والصلاة والسلام على
 سيدنا محمد وآله
 وبعد
 فإن من أكرم الله
 بخلقه نبيا
 وآله
 صلوات الله عليهم
 أجمعين

في رباعان مشاهير الالهة
 والنبوة
 والولاية
 والجنات
 والجنة
 والجنة
 والجنة

في رباعان مشاهير الالهة
 والنبوة
 والولاية
 والجنات
 والجنة
 والجنة
 والجنة

NEDERLAND EN TURKIJE

Zeshonderd jaar politieke, economische en culturele contacten

Inleiding

Meer dan honderdvijftigduizend Turken wonen er thans in Nederland. Sinds de jaren zestig kwamen immigranten uit Klein Azië en de Zuid-Oosthoek van Europa naar onze streken op zoek naar arbeid. Zeer velen van hen zijn hier blijven wonen en hun aanwezigheid heeft een nieuw beeld gevormd van de Turkse cultuur. Turkije is een weinig bekend land. Het feit dat het land sinds 1952 lid is van de NAVO en deel uitmaakt van een aantal West-Europese politieke en economische organisaties heeft daar niet veel aan veranderd. Maar nu zijn het de gastarbeiders en hun gezinnen in onze buurt, die de aandacht richten op het platteland van Anatolië en de schilderachtige maar armoedig aandoende volkswijken van de grote steden van Turkije, als Istanbul en Ankara.

Te weinig beseft men dat Turkije de erfenis bewaart van de eeuwenlange bloeitijd van de Islamitische beschaving in het Midden Oosten. Vroeger beseften men dit beter, in de tijd van de kruistochten was men heel goed op de hoogte van het bestaan van de Seldjoekse en Ottomaanse Turken. Nederlandse kruisvaarders en ongewapende pelgrims naar het Heilige Land, zoals de schilder Jan van Scorel, hadden allen te maken met Turkse heersers, de Moslim vorsten, die heersten in de landen van het Midden Oosten. Het waren Turken, die de Christenen uit het Westen succesvol weerstonden en tenslotte verdreven. Floris III Graaf van Holland sneuvelde in Antiochië, het Turkse Antakya, in 1190. De Seldjoekenverovering van een groot deel van Klein Azië was de aanleiding tot de eerste kruistocht (1096-1099). Later namen de Bourgondiërs deel aan veldtochten tegen de Turken in Zuid-Oost Europa, die daar het Islamitische staatsgezag uitbreidden ten koste van de plaatselijke Orthodox-Christelijke rijken van Bulgarije, Servië en Byzantium. Aan de benedenloop van de Donau, bij Nicopolis in 1396 werd het leger van Keizer Sigismund, koning van Hongarije door de Ottomaanse Sultan Bayazid I vernietigend verslagen. Vele Bourgondische edellieden uit de Nederlanden werden gedood of gevangen genomen. Onder hen was de jonge Graaf van Nevers, de zoon van de Hertog van Bourgondië, die later als "Jan zonder Vrees" zelf hertog zou worden (1371-1419; regering 1404-1419). Samen met vierentwintig ridders werd hem het leven gespaard. Een jaar bleven zij in gevangenschap te Bursa. De macht van de Ottomaanse Sultan maakte grote indruk. Na betaling van hun losgeld keerden de overlevende ridders terug naar de Nederlanden.

De naam van de Turk was gevestigd als synoniem van de wrede overmacht van de Islam tegenover de Christenheid. Toen in 1444 bij Varna in Bulgarije weer een Hongaars koning en zijn leger van zogenaamde kruisvaarders verslagen en gedood werden, door een Ottomaans Sultan, - dat was Murad II (1421-1444, 1446-1451) - werd het gruwelijk beeld van de Grote Turk, Turca Terribilis, nog eens

versterkt. Van de late Middeleeuwen tot het einde van de zeventiende eeuw zou Europa bevangen blijven in de vrees voor de Turk. In de Nederlanden deelde men in dat algemene gevoel, ook al werden onze streken nimmer direct bedreigd.

Naast de nieuwe invloed van de renaissance bleef het oude gevoel van Christelijke saamhorigheid tegenover successen van de Turkse expansie bestaan onder de verschillende volkeren van Midden- en West-Europa. Het nieuws van de val van Constantinopel op 29 mei 1453 wekte zo de gemoederen op met zijn allen ter kruisvaart te gaan. In onze streken liet Hertog Philips de Goede (1419-1467) in 1454 velen de gelofte afleggen om tegen de Turk ten strijde te trekken. Een jaar later was hij bezig geldelijke ondersteuning te verkrijgen van de Staten van Holland en Zeeland vergaderd in Den Haag.

De Bourgondische ambities om de Turken te bestrijden leidden er toe, dat men zich serieus begon te interesseren voor het Ottomaanse Rijk en zijn cultuur. De hertog Philips de Goede zond een aantal edellieden naar de Levant als spionnen om de nodige feitelijke informatie in te winnen omtrent de militaire en politieke situatie in het rijk van de Sultan. De nederlagen van Nicopolis en Varna hadden geleerd, dat men zonder plan en voorbereiding niet zou slagen. Aan het Bourgondische hof werd een documentatiecentrum voor Turkse Studiën ingericht, waar alle verzamelde gegevens, oud en recent, bijeen gebracht werden. Ghillebert de Lannoy bereisde zo de Levant in 1422 in opdracht van de hertog. Tien jaar later vertrok Bertrandon de la Broquière op zijn beurt om strategische inlichtingen te verzamelen in het Turkse Rijk. Zijn verslag, Le Voyage d'outremer ("De Reis Overzee") is een vroeg voorbeeld van een zakelijke benadering van het "Turkse gevaar": De organisatie van het Ottomaanse Rijk dwong respect af. In plaats van botte afkeer treedt kennis vermengd met oprechte bewondering voor Sultans regering, justitie en belastingstelsel. De humanistische opvatting van cultuur en wetenschap, bevorderde de zakelijke, en zelfs een positieve waardering voor de Turken, Turcae of Turci, die wel gezien werden als nieuwe Teucri oftewel Trojanen.

De Hervorming, die de Europese Christenheid verdeelde maakte zelfs geen einde aan gevoelens van solidariteit tegenover de oprukkende Turken. Maarten Luther deed vele uitspraken waarin hij de Ottomaanse Sultan een even grote beproeving noemt als de Roomse Paus, een gesel Gods om de ander te verdelgen. Volgens sommige geleerden is Luthers "Vaste Burcht" mede geïnspireerd door de Turkenvrees. Turk en Moslim waren verwisselbare begrippen voor de mensen in die tijd, die het Ottomaanse leger tot onder de muren van Wenen zagen komen in 1529. De dreiging van de Islam kon niet groter wezen in Midden Europa.

De Nederlanden lagen ver van het front, maar de belangstelling en angst waren aanwezig. Of de aanwezigheid van Maria van Hongarije, Regentes der Nederlanden voor haar broeder Keizer Karel V van invloed is geweest op de belangstelling voor de Ottomaanse Turken hier te lande is niet duidelijk. Deze ex-koningin was een notoir slachtoffer van de expansie van de Islam, kan men zeggen: zij had

haar man en haar koninkrijk verloren aan Sultan Soliman de Grote (Süleyman I, 1520-1566). Het was in deze tijd, de bloeiperiode van de Ottomaans-Turkse beschaving, dat een reeks diplomaten van Nederlandse afkomst in opdracht van de Keizer naar het hof van de Sultan reisde. Het doel van hun missies was telkens de vrede tussen de beide mogendheden te bewaren of te herstellen. De beroemdste van hen is ongetwijfeld Ogier Ghislain de Busbecq, die tussen 1554 en 1562 van Wenen naar Istanbul en Klein Azië reisde. Nederland heeft aan deze man - indirect weliswaar - de aanwinst te danken van tulp, sering en kastanje. Busbecq was een waar renaissance geest, polyglot, en een geschoold humanist. Tijdens zijn reizen legde hij verzamelingen aan op het gebied van de botanie, medische wetenschap en oudheidkunde. Hij leverde de historici van het oude Rome een betrouwbaar afschrift van de inscriptie van de regeringsdaden van de Keizer Augustus, het zgn. Monumentum Ancyranum, d.w.z. de Latijns-Griekse tekst aan de wand van 's keizers tempel in de voormalige hoofdplaats van de Romeinse provincie Galatië, het Ankara van vandaag. Ambassadeur Busbecq schreef een viertal brieven waarin hij een beschrijving geeft van zijn reizen. Deze oorspronkelijk in het Latijn geschreven brieven werden bij verschijning in druk direct een literair succes. Busbecq's brieven, al snel ook in het Nederlands vertaald, hebben iets zeldzaam spontaans. Zij vormen thans nog zeer aantrekkelijke lectuur. Belangrijker nog is het inzicht en het begrip dat er uit spreekt voor de Ottomaanse staatsinrichting en cultuur, die met respect en met scherpziende ogen bekeken werden. De gestalten van de vroeg oud geworden Soliman de Grote en diens minister Rüstem Pasja blijven de lezer bij.

Van een latere keizerlijke gezant naar Istanbul werd nog niet zolang geleden, in 1971 te Gent (door S. de Vriendt) een tweetal reisbeschrijvingen voor het eerst gepubliceerd: Karel Rijm's Reyse van Bruussele uut Brabant te Constantinopels in Thracyen... (1570-1585).

De Republiek Nederland en het Ottomaanse Rijk

In de Republiek der Zeven Provinciën, die zich losmaakte van de Habsburgs-Spaanse heerschappij, bleef de belangstelling voor het verre rijk der Ottomaanse Turken bestaan. Naast christelijke propaganda en vroom bedoelde pamfletten, humanistisch wetenschappelijke studies en beschrijvende werken door geleerden en reizigers was de belangstelling inmiddels ook gevoed door commerciële belangen. Handelsverbindingen over land en over zee kwamen tot stand tussen Antwerpen en de Levant. Een Ottomaanse handelsvestiging, de zgn. "Turkse Stapel" werd te Antwerpen geopend in 1582. Toen de stad in 1585 in Spaanse handen viel, verplaatste zich de Levantse handel naar Noord Nederland, naar handelscentra als Vlissingen, Middelburg, Hoorn, Enkhuizen en Amsterdam. Zo werd het Ottomaanse Rijk in het Midden Oosten en Noord-Afrika een directe handelspartner voor de Nederlanders. "Turken", d.w.z. Griekse, Joodse en Armeense kooplieden uit het Ottomaanse Rijk waren vanaf de 17e eeuw in Amsterdam te vinden.

De "Turk" kwam zo dus dichterbij in het gezichtsveld. Het conflict van Hervorming en Contra-Reformatie, de strijd van de Nederlandse opstand tegen Rooms Spanje, dit hele complex leidde tot een nieuw Turkenbeeld. Van "gesel Gods" evolueerde de Turk tot een denkbare bondgenoot als zijnde de meest geduchte vijand van de eigen vijand. De leus "Liever Turks dan Paaps" kan zo verstaan worden. De Watergeuzen lieten "Turkse" wimpels waaien van hun scheepsmasten als symbolen van de verschrikking, die al wat Turks was uitstraalde!

De eerste politieke verbindingen tussen de Nederlandse Staat en het Ottomaanse Rijk kwamen tot stand onder het beleid van Willem van Oranje. Bij het zoeken naar financiële en militaire steun in de strijd tegen Spanje wendde de Prins zich tot een internationaal bankier, een oude studievriend uit Leuven, die te Antwerpen bij een bankiersfirma werkzaam was geweest en zich toen Don Juan Miguez noemde, als jonge man van Spaansen huize. Inmiddels had deze bankier een gedaanteverwisseling ondergaan. Hij was vertrokken uit het door de Spaanse inquisitie meer en meer geplaagde Antwerpen om weer op te duiken te Istanbul, waar hij zich vestigde onder zijn werkelijke naam van Josef Nasi. Als Spaanse Jood was hij evenals vele van zijn geloofsgenoten welkom in het rijk van de Sultan. Te Istanbul en te Saloniki ontstonden welvarende Spaans-Joodse gemeenten, die, wat Istanbul betreft (dat vrij bleef van Duitse bezetting), tot op de dag van vandaag voortbestaan. In de zeventiende eeuw vormden deze Sefardische bankiers en kooplieden in het Ottomaanse Rijk, in de Levant en in Noord-Afrika, door middel van hun familievertakkingen met vestigingen in Nederland, een belangrijke schakel in de betrekkingen met Turkije. Willem van Oranje was de eerste, die ervan profijt had. Na hem kwamen de Nederlandse kooplieden en zeevaarders, die vanaf de jaren 1590 in concurrentie met Spanjaarden en Portugezen hun handel uitbreidden naar de kusten van Afrika en in de Middellandse Zee. De Nederlanders namen al snel een belangrijke plaats in in de hele mediterrane wereld van Spanje tot Turkije, al was dit zelden de eerste plaats naast de rivalen, Venetianen, Fransen en Engelsen.

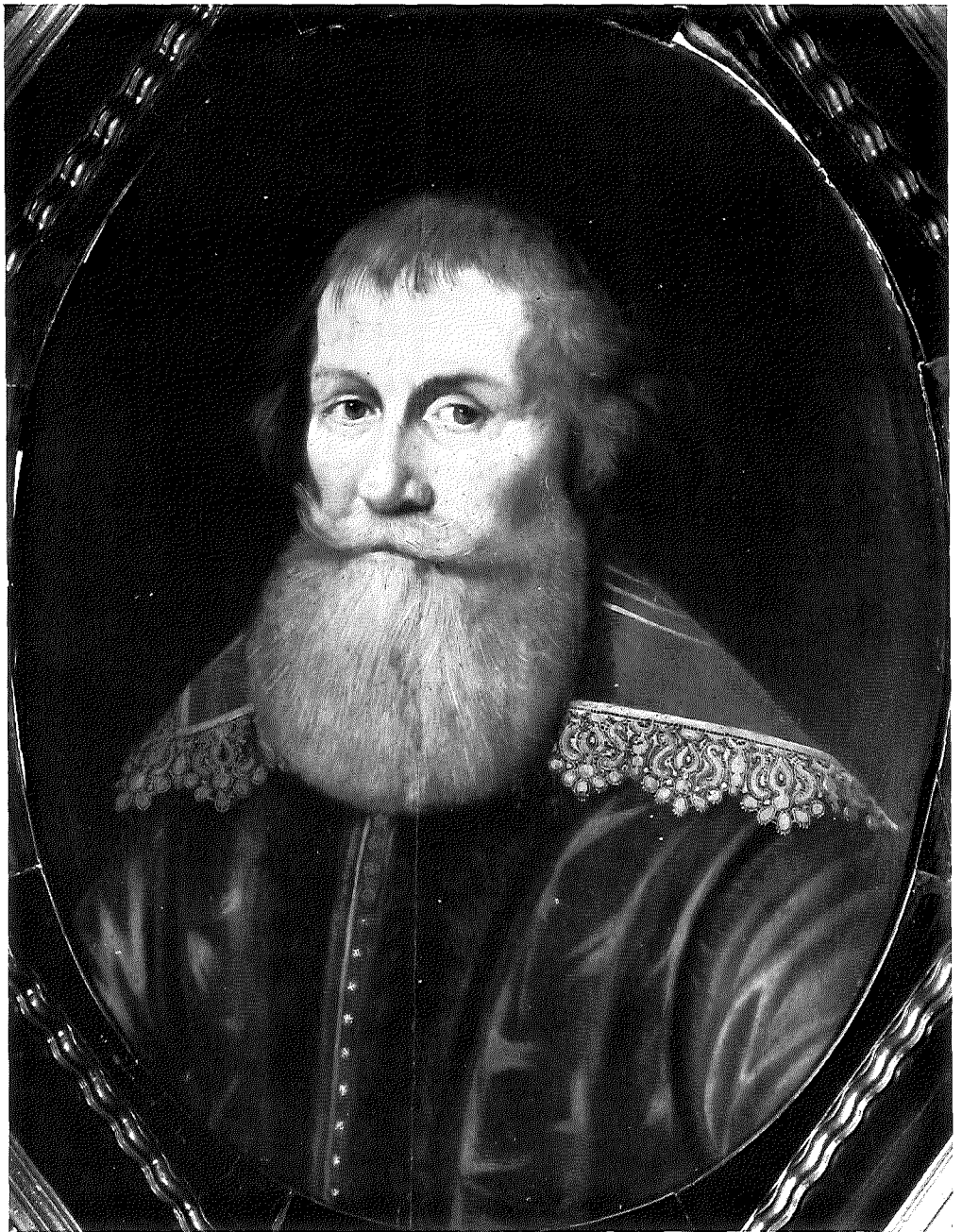
De zogenaamde "Straatvaart" d.w.z. de vaart door de Straat van Gibraltar begon met de verscheping van grote hoeveelheden graan van de Oostzeelanden naar Italië. Naast zuiver commerciële belangen speelde de oorlogstoestand met Spanje een belangrijke rol. Er groeide belangstelling aan de hoven van de Sultans van Marokko en van Turkije voor de opkomende Europese zeemogendheid, die vóór Gibraltar in 1607 de Spanjaarden in eigen wateren opzocht en versloeg. De Ottomaanse regering begon te denken aan de mogelijkheid Nederland te winnen als bondgenoot in de gemeenschappelijke strijd tegen Habsburgs macht.

Om een idee te krijgen van de omvang van deze Nederlandse handelsexpansie in de richting van de Levant, moet men bedenken dat bijvoorbeeld in 1591 zo'n honderd schepen uitvoeren uit Amsterdam alleen. In 1599 kwam het eerste Nederlandse schip in de Levant aan om voor de meegebrachte 100.000 ducaten in zilver zijde, specerijen en katoen te kopen. In 1604 werd door de Nederlanders ter

waarde van 150.000 ducaten geld ingevoerd in Aleppo het toenmalige centrum van de handel in het Ottomaanse Oosten. Ter vergelijking, de Venetianen voerden 1.250.000 in, de Fransen 800.000, de Engelsen 300.000. Tien jaar later stonden de Nederlanders met 500.000 boven de Engelse concurrenten met 250.000 invoer. Het Twaalfjarig Bestand (1609-1621) was inmiddels afgekondigd. Spanje hinderde de Nederlandse scheepvaart niet meer, dat moet een factor van belang geweest zijn. Na 1609 begonnen de Nederlanders naast Spaans zilver ook grote hoeveelheden specerijen en peper in te voeren in de Levant, zeer kostbare, dus winstgevende goederen toentertijd. Uit de Levant kwamen katoen, mohairwol, zijde en galnoten, alle ook kostbare waren. Deze nieuwe profijtelijke ontwikkeling had de belangstelling van de regering in Den Haag. De Staten Generaal gingen deze scheepvaart bevorderen en beschermen, met name door de koopvaarders van extra bemanning en bewapening te voorzien op kosten van de admiraliteiten.

De al bestaande interesse bij de Ottomaanse regering, de "Verheven Porte", kwam nu de nieuw gewekte belangstelling van de Staten Generaal tegemoet. In 1610 werd te Den Haag een Turkse brief ontvangen uit Istanbul. De afzender was de Kapudan Pasja d.w.z. de Ottomaanse Minister van Marine en opperbevelhebber der zeestrijdkrachten, Halil Pasja. Namens de Verheven Porte deed de Ottomaanse staatsman Nederland de uitnodiging een ambassadeur te zenden naar Istanbul om te onderhandelen over de officiële aanknoping van politieke en economische betrekkingen. De leider van de Nederlandse buitenlandse politiek, de Raadpensionaris Johan van Oldenbarneveldt slaagde erin "Hunne Hoogmogende Heren" de Staten Generaal te overtuigen van het nut van zulke betrekkingen met de leidende Islammogendheid van die tijd. Voorzichtig en zuinig als altijd benoemden de Staten Generaal een relatief bescheiden ambassade voor een informatieve, en niet een permanente, zending naar Istanbul. Het handelsbelang stond voorop. Ook humanitaire overwegingen speelden een rol. De intensieve scheepsbeweging van en naar de Middellandse Zee had te maken gekregen met de kaapvaart uitgeoefend onder Ottomaanse vlag vanuit de havens van Algiers, Tunis en Tripoli (het huidige Libië). Nederlandse schepen verdacht van vijandelijke activiteiten of bedoelingen werden vaak opgebracht en verkocht. De bemanningen geraakten dan in gevangenschap in Noord-Afrika, in "Barbarije", zoals het toen genoemd werd. Voor een losgeld konden zij zich weer vrijkopen van de Barbarijse "zeerovers". In patria maakte men zich zorgen over het lot van deze zgn. "Turkse Slaven". De gedachte was dan ook dat regelmatige betrekkingen met de Ottomaanse Sultan de vrijlating van gevangenen in heel diens rijk kon bewerken en dat voortaan Nederlandse onderdanen als vrienden van de Turken verschoond zouden blijven van arrestatie door de kapers.

Op grond van een aantal dergelijke overwegingen werd lang beraadslaagd óók in de provinciale statenvergaderingen - men moet bedenken dat de Nederlandse Republiek in feite een federale staat was met grote autonomie en zelfstandigheid voor de zeven provinciën.

De eerste Nederlandse ambassadeur in Turkije, Cornelis Haga

In 1611 kon eindelijk de nieuw benoemde buitengewone ambassadeur met zijn gevolg van vier man vertrekken. De uitverkozen diplomaat was Mr. Cornelis Haga (1578-1654), een geboren Schiedammer met ervaring op diplomatiek terrein. Na een reis van zo'n vier maanden dwars door Europa en over de Adriatische en de Egeïsche Zeeën arriveerde het gezelschap behouden in de Ottomaanse hoofdstad, in maart 1612.

De eerste ambassadeur

De Turkse autoriteiten hadden reikhalzend uitgekeken naar de lang verbeide ambassade. Halil Pasja stond gereed ter verwelkoming en zo kon de eerste Nederlandse ambassadeur bij de Verheven Porte zich zonder problemen vestigen in Istanbul, in de wijk Beyoğlu om precies te zijn, dat is ongeveer op dezelfde plek, waar het ambassadepaleis thans nog staat aan de voornaamste straat in dat stadsdeel (İstiklâl Caddesi nu). Ambassadeur Haga zou er blijven wonen tot 1639 toe! De Turkse regering verleende inderdaad alle medewerking om de Nederlandse missie tot een succes te maken. Na de in ogen van tijdgenoten betrekkelijk korte tijd van drie maanden onderhandelen verkreeg Nederland in juli 1612 de eerste "Capitulatie" vanwege de Ottomaanse Sultan, d.w.z. een uitgebreide privilege-brief, waarin de rechten, voorrechten, plichten en condities waren opgesomd, volgens welke het Nederlandse onderdanen toegestaan werd overal in het Ottomaanse Rijk te reizen en te verblijven en handel te drijven op bijzonder gunstige voorwaarden. Onder meer kregen de Nederlanders vrijstelling van een aantal belastingen, tollens en marktrechten, een zekere mate van intern lokaal zelfbestuur in de handelsplaatsen waar zij zich wilden vestigen of reeds gevestigd waren, alsook een welomschreven eigen juridische status, die hen buiten het bereik van de rechtsmacht van de plaatselijke rechter, de kadi, hield althans in gevallen van onderling conflict.

Nederland bleek dus duidelijk voorwerp te zijn van een aanmoedigend beleid. De Verheven Porte stelde Nederland op één lijn met Engeland en gaf het een gunstiger positie dan Venetië of Frankrijk in die jaren. Cornelis Haga werd echter duidelijk te verstaan gegeven, dat hij te Istanbul moest blijven als ware hij een "gewoon", een permanent ambassadeur. Op die voet was hij erkend. Bij zijn vertrek zou de gehele diplomatieke positie van Nederland teloor gaan en de verleende voorrechten ingetrokken worden ten gunste van de politieke en commerciële rivalen. Zoals gezegd, Haga bleef.

De Ottomaanse capitulatiën

Hier is een korte uitweiding op zijn plaats over de status, die de Nederlandse ambassadeur gelijk zijn collega's van de overige niet-moslimse mogendheden bezat in het kader van de buitenlandse betrekkingen van de Verheven Porte.

Volgens het recht van de Islam, de "Heilige Wet", kan een moslimse regering geen duurzame vreedzame betrekkingen onderhouden met het deel van de wereld, dat

niet onder moslims bestuur staat. Dat deel geldt formeel als het "Huis van de Oorlog" (Dar ul-harb) dat in beginsel zal dienen te worden toegevoegd aan het Islamitische deel van de wereld (Dar ul-Islam). De Islam is niet alleen een wereldgodsdienst, maar wil ook een bestuursstelsel zijn voor heel de wereldbevolking. Of die nu moslims is of niet, doet daar niet aan af. Algemene bekeering tot de Islam is geen doelstelling van de Islam, moet men hierbij bedenken.

De Ottomaanse overheid, die streefde naar het onderhouden van duurzame vreedzame betrekkingen met Europese "christelijk" geachte staten als Venetië, Frankrijk of Nederland, moest dan ook op subtiële wijze deze politiek zien te rijmen met de onveranderbaar, immers door God geopenbaarde, gestelde eisen van de "Heilige Wet". De staatslieden en rechtsgeleerden te Istanbul pasten daarom een vanouds erkende stelregel toe, dat in het belang van de Islam wapenstilstand en vrede voor een bepaalde duur gesloten kan worden met niet-moslimse regeringen. De buitenlanders moesten de superioriteit van de Islam en de aanspraak op een superieure positie van de Islamregering, in casu de Ottomaanse Sultan, impliciet erkennen door zulk een vrede te komen vragen. De Verheven Porte stuurde dus zelf geen ambassadeurs, maar nodigde de uitverkoren staten uit ambassadeurs naar Istanbul te zenden om de verhouding te regelen. De voorwaarden waarop de buitenlanders konden verkeren in de landen van de Sultan, en handel drijven, importeren, exporteren en in het geval van de Nederlanders niet te vergeten, transporteren, werden vastgelegd in de tekst van de zgn. "Capitulatie" (in het Turks: ahdnâme, "boek van belofte"). Het principe volgens welk de niet-moslims toegelaten konden worden, was dat van het verlenen van vrijgeleide en lijfsbehoud (amân in het Turks en Arabisch). De moslimse overheid kan vreemdelingen uit het Dar ul-harb (harbî's) voor ten hoogste een jaar amân verlenen en verblijf toestaan binnen de grenzen van Dar ul-Islam. Zo werd voorkomen dat de niet-moslim de status van onderdaan van de Sultan kreeg met alle gevolgen van dien. Men denke alleen al aan de dan te betalen belastingen.

De Levantse kooplieden uit Nederland, gelijk hun Europese mededingers, verbleven meest langer dan één jaar in Het Oosten. De Verheven Porte had daar niets tegen, integendeel. Maar een scherp slijpend jurist van de Islam, een lokale kadi bijvoorbeeld, kon roet in het eten gooien door op dat punt van de amân-status te wijzen en de in ons geval, Nederlander, in te lijven onder de Christelijke bevolking van zijn ressort. Ingeval ook nog zo'n Nederlander de eenzaamheid slecht had kunnen verdragen en een echtverbintenis, "verloving" of iets van dien aard had aangegaan, verloor hij daarmee in elk geval zijn status van beschermd en vrijgesteld buitenlander volgens de islamitische rechter en waren er veel goede woorden vergezeld van klinkende argumenten vanwege de ambassadeur of consul nodig om de desbetreffende uit zijn precaire situatie te redden.

Ook in het handelsverkeer en bij financiële transacties bestond er een zelfde spanning tussen de letter van de Wet van de Islam en het beleid van de

Ottomaanse overheid. De principiële aard van het juridische probleem ontging de buitenlandse gemeenschappen. Zo ontstond een hardnekkige traditie aangaande Turkse corruptie en willekeur. Het is interessant te zien, dat gedurende eeuwen zo'n elementair gebrek aan inzicht in theorie en praktijk van het recht van de Islamitische landen kon blijven bestaan. Het pleit niet voor de kennis en het begrip van de instellingen van de Islam van de betrokken diplomaten, dat inzicht in deze materie ontbrak.

In de loop van de achttiende eeuw lijkt de Verheven Porte zijn beleid ten opzichte van in het land verblijvende buitenlanders uit Europa voorgoed doorgezet en de stemmen van rechtzinnig juridisch protest tot zwijgen te hebben gebracht. Het leven der Nederlanders in het Ottomaanse Rijk kenmerkte zich sindsdien door een grote mate van stabiliteit en welvaart.

Nederlands betrekkingen met Turkije staan sindsdien op vaste voet. Een lange reeks van ambassadeurs, consuls en andere vertegenwoordigers te Istanbul en in de vele andere handelscentra hebben van Nederlandse zijde daarvoor zorg gedragen. Van Turkse kant werden pas in de negentiende eeuw consuls en gezanten aangesteld met standplaats in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam. Voor die tijd zond de Ottomaanse regering slechts incidenteel afgezanten met bijzondere opdrachten naar Nederland en de overige Europese staten. In de zeventiende eeuw kwam de eerste van dit soort vertegenwoordigers van de Verheven Porte naar Nederland. In februari 1614 arriveerde ene Ömer Agha te Den Haag met brieven van de Sultan en diens regering aan de Staten Generaal. De man kwam in feite om poolshoogte te nemen van de interne situatie, de economische en militaire sterkte van de toen nog jonge Republiek der Zeven Provinciën. Bij de Nederlandse autoriteiten bestond enige onzekerheid over de status van deze hoge bezoeker, die met groot gevolg was gekomen. Was hij een ambassadeur of slechts een koerier? Het zekere voor het onzekere nemend – het was de eerste maal dat een lid van het Ottomaanse hof ons land aandeed – werd Ömer Agha (hier te lande toen meer bekend als "Homer" of "Homerus") grote eer bewezen. Ontvangst door Staten Generaal en provinciale staten stonden op zijn programma. Een toeristische tocht door Holland en Utrecht hield onder andere de beklimning in van de Utrechtse Dom! Een gouden keten werd hem als blijk van waardering geschonken. De kost en inwoning voor hem en zijn gezelschap in de logementen kwamen voor rekening van de staat. Alles lijkt Ömer Agha zeer bevallen te zijn. Hij stelde zijn vertrek almaar uit in elk geval. Na een verblijf van een maand slaagden de Staten Generaal erin hem passage te doen nemen op een Nederlandse koopvaarder met bestemming de Levant. Deze afgezant handelde in feite volgens de bevelen van Halil Pasja, de staatsman, die zich de Nederlandse zaken ter harte had genomen te Istanbul. Een positieve rapportage moet wel het gevolg geweest zijn. Ambassadeur Haga meende dat althans begrepen te hebben en was blij over die afloop. De Staten Generaal daarentegen geboden hun ambassadeur voortaan alles in het werk te stellen om zendingen van zulke kostbare gasten te voorkomen. Die

mate van wederkerigheid in de onderlinge betrekkingen was te veel van het goede. Ömer Agha werd desondanks toch met tussenpozen gevolgd door een inderdaad klein aantal Ottomaanse afgezanten, die elk een bijdrage geleverd hebben tot het beeld van de "Turk" in dit land.

Belangstelling voor de Turkse cultuur en kennis van de Ottomaanse landen en hun geschiedenis werd stelselmatig bevorderd door de Nederlandse ambassade te Istanbul. Cornelis Haga zelf richtte zijn huis luxueus in en bracht een aanzienlijke souvenirverzameling mee naar huis in 1639. Helaas is die allang weer verstrooid. Een inventaris van de veiling vermeldt o.a. schilderijen van "6 Turkse Keizers, 1 Turkse Mufti, 1 Patriarch van Griekenland". Haga rekende het tot zijn taak Nederlandse geleerden en reizigers gastvrij op te nemen. Een aantal Leidse oriëntalisten, leerlingen van Leidse hoogleraren, heeft daar dankbaar gebruik van gemaakt om talen en culturen ter plaatse beter te leren kennen en verzamelingen van handschriften aan te leggen om de wetenschap in Nederland en West-Europa het nodige onderzoeksmateriaal te verschaffen. Haga zelf kocht handschriften en lettermodellen op verzoek van Thomas Erpenius, in 1618 aan de Leidse universiteit benoemd als de eerste ordinarius professor voor oosterse talen, die naast Arabisch, Perzisch en Turks beoefende. Erpenius' leerling en latere opvolger, Jacobus Golius (1596-1667) beoefende eveneens het Turks naast de overige oosterse talen. Deze man van wetenschap diende de Staten Generaal gelijk zijn leermeester, als tolk en vertaler in het Arabische en Turkse diplomatieke verkeer. Toen Golius in 1624 Erpenius opvolgde, vroeg en verkreeg hij verlof om de Levant te bezoeken om daar zijn praktische talenkennis te verbeteren en een collectie oosterse handschriften voor de Leidse universiteitsbibliotheek bijeen te brengen. Na twee jaar in de functie van "dragoman", d.w.z. tolk-vertaler en deskundige voor oosterse zaken en kanselier aan het consulaat te Aleppo gewerkt te hebben woonde de professor van 1627 tot in 1629 in het huis van ambassadeur Haga, die in zijn rapporten af en toe melding maakte van de gestage arbeid van de geleerde alsook van diens perioden van ontspanning, wanneer Golius zich terugtrok in het gezelschap van zijn "bruid" op een eilandje in de zee van Marmara.

Een geïnteresseerd bezoeker van Istanbul en de voormalige bloeiplaatsen van de klassieke oudheid was Ernst Brinck (1582-1649), die op uitnodiging van 1613 tot 1614 als secretaris werkzaam was op de ambassade. Deze zeventiende eeuwse "toerist" had zich een instructief reisprogramma aangemeten in de stijl van de "Grote Tour" van die dagen. Hij hield een album amicorum bij, waarin wij zijn ontmoetingen met landgenoten, en voorname personages uit de diplomatieke wereld en regeringskringen van Istanbul vermeld vinden in de vorm van complimenterende of stichtelijke inscripties in alle talen in zwang in de Levant. Tijdens de uitreis deed het schip, waarop Brinck meevoer Candia (Heraklion op Kreta) aan, toen nog Venetiaans gebied. De aanwezige bevelhebbers van het daar liggend galeieskader tekenden alle drie. Dan volgen 26 inscripties, die een miniatuurpa-

norama bieden van de cosmopoliete wereld van de Ottomaanse Levant. Nederlanders op reis naar Perzië, Syrië of Istanbul, leden van Haga's ambassade, diplomaten van bevriende en vijandelijke mogendheden gelijkelijk uitvoerig en minzaam, een aantal "dragomans", zowel in dienst van de Verheven Porte als van buitenlandse ambassades, de Patriarch van Constantinopel, orthodoxe bisschoppen en de Armeense Patriarch en het meest opmerkelijk een vijftal Ottomaanse hoogwaardigheidsbekleders, vanzelfsprekend aangevoerd door de Vizier en Kapudan Pasja, Halil Pasja. Deze opsomming bevat al de elementen, die het leven van de Nederlanders in de Levant bepaalden.

Een voorname rol op de ambassades en consulaten werd gespeeld door de dragomans. Dit waren de specialisten voor Ottomaans recht en gebruiken, niet slechts tolken en vertalers, maar de essentiële sleutelfiguren in het dagelijkse diplomatieke verkeer met de Ottomaanse overheden. Deze leden van de staf waren meest lokaal gerecruteerd uit de onderscheidene Christengemeenschappen, de "Latijnen" (de autochtone Rooms-Katholieken van Italiaanse herkomst), de Grieks-orthodoxen en Armeniërs. Ook de Sefardisch-Joodse gemeenten van Istanbul en Salonika leverden zulke experts. Nederlandse diplomaten verwierven slechts zelden de deskundigheid om deze functies waar te nemen. Een aantal oriëntalist uit Leiden heeft echter door de eeuwen heen kunnen profiteren van een aanstelling bij de ambassade. Een illustre voorbeeld is Levinus Warnerus (1619-1665), die gestudeerd had onder Golius van 1638 tot 1642. In december 1644 vertrok hij naar de Levant. In Istanbul gevestigd combineerde hij daar geleerde werkzaamheid met commerciële activiteiten. Na 1647 trad hij op als Nederlands dragoman. Het ging hem zo goed, dat hij niet meer inging op aanbiedingen van de Leidse universiteit om een leerstoel te komen bezetten. Zijn diplomatieke deskundigheid vond erkenning in 1655, toen de Staten Generaal Warnerus aanstelden tot zaakgelastigde bij de Verheven Porte. Tot zijn dood in Istanbul zou hij Nederland vertegenwoordigen. Zoals ook Haga gedaan had, liet Warnerus familieleden overkomen om te delen in zijn welvarend bestaan. De ambassadeur van de Republiek der Zeven Nederlandse Provinciën voerde een grote staat naar vaderlandse normen gemeten. In 1657 omvatte zijn huishouden de kanselier, drie dragomans, een Turkse klerk, de majordomus, een kamerdienaar, de "spenditor" (de inkoper van de huishouding), een kok en koksmaat, een stalmeester en knechten voor 5 paarden, een portier voor de ambassade en een ander voor het buitenhuis alsook de twee vanwege de Porte beschikbaar gestelde Janitsaren, leden van de Ottomaanse elite-infanterie, die dienden als lijfwacht voor een buitenlands gezant. Het lagere huispersoneel is dan nog niet meegeteld. Dikwijls woonden ook recent vrijgekochte Nederlandse ex-slaven in de ambassade, die werkten voor de kost in afwachting van hun repatriëring. Warnerus was een zeer vermogend man geworden evenals een geleerd oriëntalist. Hij moet hechte betrekkingen gehad hebben met de Ottomaanse intellectuele elite. De keuzen, die hij maakte bij de aanleg van zijn grote handschriftenverzameling wijzen daarop. Voor de Nederland-

se wetenschap heeft hij zich grote verdiensten verworven door geheel zijn schat, duizend oosterse handschriften en zijn bibliotheek, na te laten aan de Leidse Universiteit, die daarmee één der rijkste oosterse bibliotheken in de Westerse wereld is geworden.

De Nederlanders in het Ottomaanse Rijk

In de tweede helft van de zeventiende eeuw was Istanbul lang niet meer de enige plaats waar Nederlanders zich vestigden in de Levant.

Ambassadeur Haga legde het fundament voor de Nederlandse handelsexpansie door het inrichten van een groot aantal consulaire posten in de belangrijke havens en handelscentra van Patras in het Westen, in de Griekse Archipel, Saloniki, Athene, Gallipoli, Izmir, Aleppo, Sidon, tot Cairo en Algiers en Tunis. Izmir werd de grootste Nederlandse gemeenschap in Turkije. Vijftien koopmanshuizen waren er gevestigd ten tijde van Warnerus. Een afzonderlijk Consulaat-generaal door Nederlanders te vervullen werd daar ingesteld door de Staten Generaal in 1657.

Van het leven aldaar van de derde als zodanig benoemde consul, Mr. Jacob van Dam (1629-1709) weten wij vrij wat details dankzij zijn uitvoerige correspondentie. Hij resideerde te Izmir van 1668 tot 1689. Zijn loopbaan verliep niet zonder schokken. Benoemd in 1666 ging hij in gezelschap van de eveneens nieuw benoemde ambassadeur op reis. Te Dubrovnik gekomen werden de reizigers het slachtoffer van de zware aardbeving die die stad vrijwel geheel verwoestte in 1667. Van Dam overleefde als enige en keerde van alles berooid terug. Aan het eind van zijn verblijf in de Levant reeds ontslag genomen hebbende, maakte hij nog de grote brand van Izmir mee op 10 juli 1688.

Het leven in Izmir en in de buitenhuizen in de dorpen eromheen was intussen helemaal niet onaangenaam. Het grote aantal buitenlanders en de aanzienlijke gemeenschappen van niet-moslims ter plaatse leverden mogelijkheden tot uitgebreid maatschappelijk verkeer. Izmir zou tot 1923 hét centrum blijven voor de Nederlanders in Turkije zoals het dat ook voor Engelsen en Fransen was. Evenals te Istanbul en Aleppo was er te Izmir een Nederlands Hervormde (later Waalse) gemeente gesticht. De eerste predikant was Dominee Thomas Coenen van 1662-1671. Het kerkgebouw, althans de laatste versie van een reeks herbouwingen staat er thans nog. De Nederlandse Hervormde Kerk heeft nooit zending bedreven in Turkije, noch onder Moslims, noch onder Oosterse Christenen. Roomse missionarissen van Nederlandse en Vlaamse afkomst zijn wel actief geweest in de Levant. Deze Minderbroeders, Carmelieten, Capucijnen en Jezuïeten maakten strikt genomen geen deel uit van de Nederlandse gemeenschappen, die onder bescherming stonden van hun consuls, in het kader van de Nederlandse Capitulatiën. Dat wilde niet zeggen, dat zij geen vriendschappelijke banden onderhielden. De minderbroeder Pacificus Smit fungeerde zelfs als huisonderwijzer van de kinderen van ambassadeur Jacobus Colyer (in functie van 1682 tot 1725). De ambassade-

predikanten te Istanbul onderhielden soms wel nauwe betrekkingen met het Orthodox Patriarchaat. Ten tijde van Haga, dat wil zeggen gedurende de Tachtigjarige Oorlog, was het politiek van de Staten Generaal om de Orthodoxe Kerk bij te staan tegen de pretenties van de Kerk van Rome. Theologische samenspreking had plaats. De episode van de zgn. Calvinistische geloofsbelijdenis van Patriarch Cyrillus Lucaris (1572-1638) valt onder dit hoofdstuk.

Geldelijke steun en wetenschappelijk advies werd deze beroemde Oosterse kerkvorst geboden bij diens streven de volkstaal, het Nieuw-Grieks in te voeren in de liturgische geschriften. Onder Warnerus' toezicht zou het later zo ver komen, dat een bijbelvertaling in het Turks werd vervaardigd in samenwerking met professor Golius te Leiden binnen het kader van een oecumenisch idealisme dat geen gevolgen heeft gehad in de praktijk van de Levant.

Onder de in de Levant gevestigde Nederlanders bestond vanouds belangstelling voor de overblijfselen van de klassieke oudheid. Haga en zijn eerste secretaris Cornelis Pauw, de latere consul te Aleppo (in de Levant van 1612 tot 1619 en van 1620 tot 1622) verzamelden oudheden en oosterse kunstnijverheid zowel voor zichzelf als voor relaties in het vaderland. Het buitenhuis van de Amsterdamse familie Pauw, het kasteel te Heemstede, heeft ooit een "kamer Constantinopel" bezeten, waar de verzameling tentoongesteld was, die later in de verstrooiing is geraakt.

Consul van Dam te Izmir maakte archeologische tochtjes om Izmir en maakte overlandreizen naar Istanbul langs het oude Troje. Dat is hem een keer (in 1670) duur te staan gekomen. Een roversbende hield het Nederlandse reisgezelschap aan in de buurt van Mihaliç (Karacabey in Noord West Klein Azië) en plunderde de reizigers uit. De consul werd gewond, zijn neef zodanig, dat hij vóór aankomst in Istanbul overleed.

Nederlandse reizigers in de Levant

Deze Nederlandse vertegenwoordiger was niet zo fortuinlijk als reiziger als zijn beroemd gebleven gast, de Nederlandse schilder en tekenaar Cornelis de Bruyn (1652-1719), die 1678 te Izmir voor de eerste maal arriveerde tijdens zijn eerste grote reis, die 19 jaar duurde (1674-1693) en waarvan hij verslag deed in zijn Reizen van Cornelis de Bruyn door de Vermaardste Deelen van Klein Asia, de Eylanden, Scio, Rhodus, Cyprus, Metelino, Stanchio etc. Mitsgaders de voornaamste Steden van Aegypten, Syrien, en Palestina. Verrijkt met meer als 200 koopere Konstplaatentoonende de beroemdste landschappen, steden, etc. Alles door der Auteur selfs na het Leven afgeteekend, gepubliceerd te Delft in 1698 in een grote foliant. De schitterende panorama's van dit monumentale werk hebben het Nederlandse en Europese publiek op treffende wijze doen kennismaken met de stadsbeelden, de landschappen en de bewoners van de Ottomaanse Levant. Nederlanders lijken overigens niet zo reislustig geweest te zijn als Fransen en Engelsen of Italianen. Het is maar een klein getal, afgezien van de diplomaten,

dat de afgelopen vier eeuwen reizen of pelgrimages ondernam, Turkije bezocht en er boeken over schreef. Joris van der Does uit Leiden imiteerde Busbecq: in briefvorm gaf hij in het Latijn een beschrijving van zijn reis naar Istanbul in 1597. Jan Jansz. Struys bereisde o.a. de Levant in de jaren 1647-1673. Gedurende de achttiende en negentiende eeuw bezoeken Nederlandse marineschepen op gezette tijden de havens van het Ottomaanse Rijk.

Sommige zee-officieren hebben met hun reisbeschrijvingen de schaarse Nederlandse reisliteratuur aangevuld. Kapitein Cornelius de Jong maakte drie reizen naar de Middellandse Zee, in 1777-1779, 1783-1785 en in 1786-1788. De overigens in de Nederlandse Literatuurgeschiedenis bekende Pieter van Woensel (1747-1808), die als pseudoniem "Amurath-Effendi Hekim-Bachi" (Turks: "de chef-arts Murad Efendi") gebruikte, schreef een hoogst origineel reisverhaal dat in alles afwijkt van de gevestigde traditie van het genre tot dan toe. Daarbij komt nog schrijvers' houding ten opzichte van de Turken, die ook afwijkt. Hij beschouwde de Ottomaanse Turken in hun internationale politieke en militaire situatie in de jaren 1784-1789, die zeer benard werd door de agressie van Rusland, dat zijn expansie inzette in Zuidelijke richting. Van Woensel beschrijft als ooggetuige de verschrikkingen van het Russisch militaire bewind, dat de Turkse bevolking van de Krim en Zuid-Rusland teisterde. De auteur was namelijk arts in dienst van de Russische marine in de dagen van Prins Potemkin. Hij kon het niet langer aanzien, nam ontslag en reisde door de Krim, Rusland, Anatolië naar Istanbul. Hij koos partij voor de underdog en deed zelfs militaire adviezen ten bate van de verslagen Turken, met name gaf hij de Sultan's regering in overweging het op te nemen tegen de Russen met biologische oorlogsvoering, te weten de pestbaci! als wapen! Een moderne geest, deze Pieter van Woensel, nog altijd de moeite van het lezen waard.

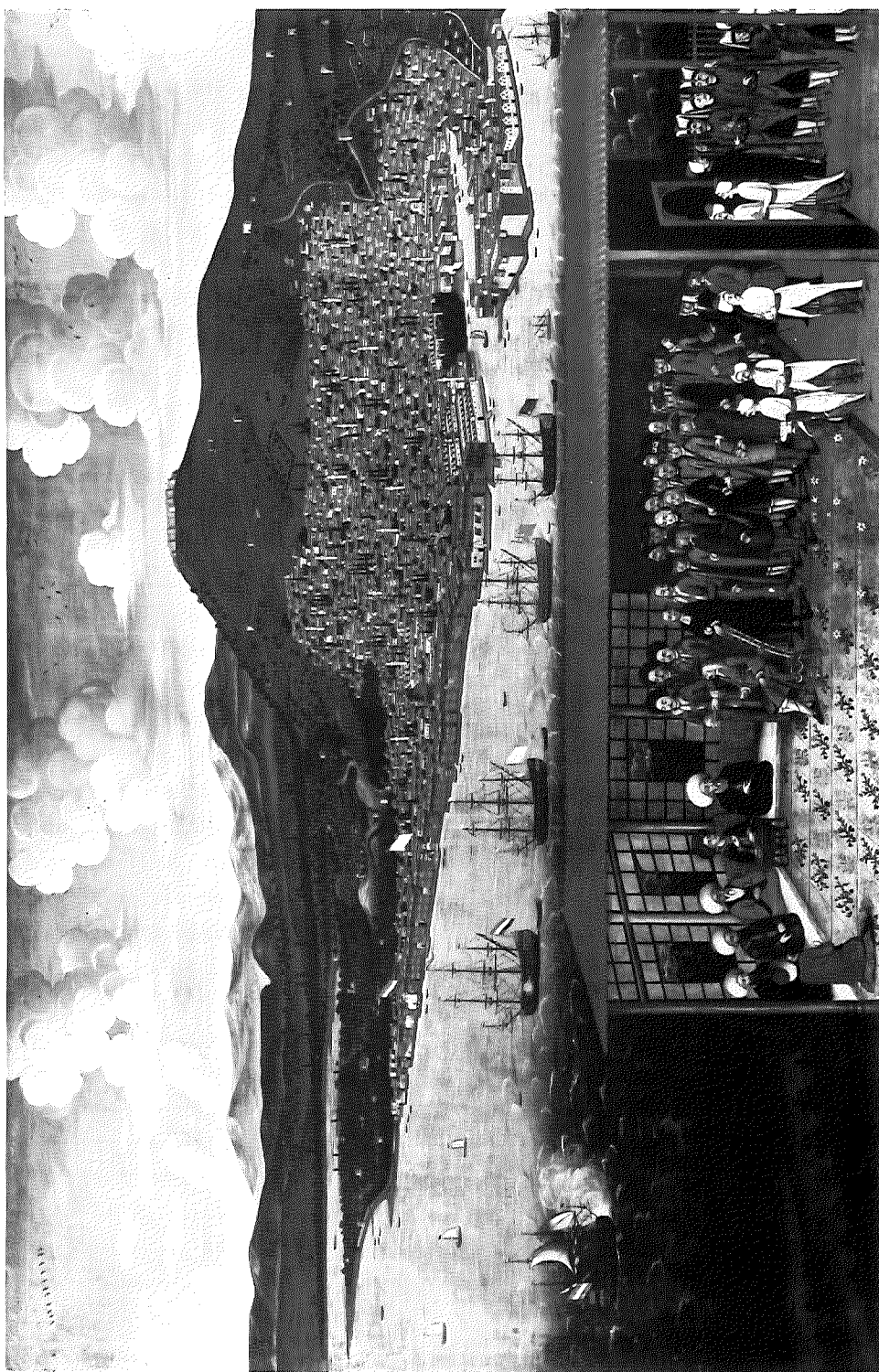
De achttiende eeuw

Na deze uitweiding over een genre van bronnen voor de kennis van de oude betrekkingen tussen Nederland en Turkije, moeten wij de draad van het chronologisch verhaal weer opvatten bij het begin van de achttiende eeuw. Relatief is het belang van Nederland's positie in het Ottomaanse Rijk dalende ten opzichte van de voornaamste handelsconcurrenten, Frankrijk en Engeland. Ten tijde van de regering van de Koning-Stadhouder Willem III (1672-1689-1702) speelde de Nederlandse diplomatie in samenwerking met de Britse een belangrijke rol als bemiddelaar tussen de Sultan en de Duitse Keizer om de langdurige oorlog in Midden en Zuid-Oost Europa te beëindigen, die in 1683 begonnen was. Vrede werd tenslotte bereikt in de onderhandelingen die leidden tot het verdrag van Karolowitz van 1699. Ambassadeur Jacobus Colyer was in de gelegenheid deze pacifieke rol nog eens te spelen bij de totstandkoming van de Vrede van Pasarovitz in 1718 tussen dezelfde partijen gesloten. Naast een politiek tot in stand houding van de vrede in dit deel van de wereld hadden de Nederlandse ambassa-

deurs als voornaamste taak de belangen van de nationale handel te beschermen. De onverkorte toepassing van de capitulatiën was daartoe een eerste vereiste. Cornelis Haga had in 1634 een hernieuwing van de capitulatie van 1612 verkregen. De ambassadeur Justinus Colyer (overleden te Istanbul in 1682) had een herbevestiging van Nederland's voorrechten weten te verkrijgen kort na zijn aankomst in 1668. In 1680 verleende Verheven Porte wederom een capitulatie in optima forma. Dit stuk bleef de juridische basis voor de status van de Nederlanders in de Levant tot de afschaffing van dit systeem van de buitenlandse betrekkingen van het Turkse Rijk in 1914, respectievelijk 1923. De bescherming van Nederlandse onderdanen was ook een vaste taak voor ambassadeurs en consuls. Krachtens de capitulatiën bezaten Nederlanders en personen, die Nederlandse diplomatieke bescherming genoten, omdat zij in dienst stonden van consulaat of ambassade, bijvoorbeeld als dragoman of bediende, of anderszins in het belang van Nederland werkzaam waren, bepaalde voorrechten en vrijstellingen. Het gold deze in de praktijk van de handel en verkeer ook daadwerkelijk te handhaven of zelfs uit te breiden of in eigen voordeel aan te passen aan de omstandigheden. Vanzelfsprekend was het onaanvaardbaar, dat Nederlanders als slaven gehouden werden. De capitulatie verbood zulks, maar de praktijk en de theorie van het heersende Islamitisch recht stonden daarmee op gespannen voet. Nederlanders, zoals ook andere Europese buitenlandse christenen, konden geacht worden vrijgeleide te bezitten maar ook gezien worden als vijanden van het "Huis van de Islam". In geval zij dienden op schepen of in de legers van mogendheden in staat van oorlog met de Porte kwamen zij al heel duidelijk in aanmerking voor gevangenneming. Ook in gevallen waar dat niet zo evident was, konden Ottomaanse autoriteiten altijd terug grijpen naar de fundamentele opvatting van de permanente conflictsituatie met de niet-Islamitische wereld. Een pregnant onderdeel van de traditionele visie op de buitenlandse betrekkingen van de Islamitisch geregeerde Ottomaanse staat was het leerstuk van de Djihad de "Heilige Oorlog" zoals dat wel genoemd wordt.

Genoemde punten bleven behoren tot de taken van de Nederlandse vertegenwoordigers in de landen van de Sultan; de "Grote Heer" zoals hij in de oude bronnen genoemd werd. In de achttiende eeuw was de uitoefening van deze taken echter beduidend minder lastig dan vroeger. Het leven van de Nederlanders in de Levant werd meer en meer gekenmerkt door sociale rust en politieke stabiliteit. Commerciële falen was vanzelfsprekend niet uitgesloten. Faillissementen van koopmansfirma's waren niet zeldzaam. De concurrentie onderling en met Fransen, Engelsen en anderen was altijd fel. Interessant is het op te merken, dat in tegenstelling tot de andere West-Europese naties, de Nederlandse levanthandel tamelijk openstond voor vreemdelingen, speciaal Grieken, Armeniërs en Joden werd het niet moeilijk gemaakt door in dienst van Nederlandse huizen te treden uiteindelijk het Nederlandse onderdaanschap, bijvoorbeeld het Amsterdamse burgerrecht, te verkrijgen en zo onder Nederlandse vlag de meesters van weleer

De Nederlandse consul ontvangen door de Kadi van Izmir in 1723

scherpe concurrentie aan te doen. Tengevolge hiervan en van het voortdurende tekort aan protestantse huwbare vrouwen verloor de Nederlandse gemeenschap in Turkije allengs een groot deel van zijn nationale karakter. Van hervormd werd men rooms-katholiek en Nederlands spreken verviel ten gunste van de Franse taal. Nederlanders bleven deze "levantijnen" echter wel degelijk in juridisch opzicht. Deze ontwikkeling is vooral duidelijk te constateren in de grootste Nederlandse "kolonie" van Izmir. Sinds 1688 stond aan het hoofd van de natie daar vrijwel zonder onderbreking een dynastie van consuls uit de familie De Hochepped. De eerste consul van die naam was Daniel Jan de Hochepped (1688-1723), zoon van een Levantse koopman te Amsterdam. In 1679 getrouwd met een dochter van de Nederlandse ambassadeur besloot hij Turkije niet meer te verlaten. Hij stichtte een gezin en liet ook broeders overkomen, wat wijst op het vertrouwen dat men kon hebben op een welvarend bestaan in die gewesten onder het bewind van de Islam én de capitulatiën! Van 1720 tot 1759 was zoon Daniel Alexander de Hochepped "consul te Izmir over Anatolië, Mytilene en Chios". Uit christelijke naastenliefde en krachtens zijn positie maakte deze consul zich, gelijk zijn vader vóór hem, verdienstelijk met het vrijkopen van slaven uit o.a. het Duitse Rijk en Hongarije afkomstig. Als beloning hiervoor werd hem de rijksgraventitel verleend naast de titel van baron en "magnaat" van Hongarije, die zijn vader om gelijke redenen reeds verleend was. Daniel Jean II Graaf de Hochepped volgde zijn vader op in 1756 en overleed op zijn standplaats in 1796. Diens zoon en diens afstammelingen bleven in de Levant in verschillende hoedanigheden de belangen van Nederland en de Nederlanders behartigen gedurende de negentiende en twintigste eeuw tot het jaar 1957.

Een parallelle familiegeschiedenis is die van een tak van een oude "Latijnse" familie gevestigd te Istanbul. In 1713 werd als eerste van het geslacht Testa, Gasparo Testa, reeds in Russische dienst ook aangesteld als dragoman bij de Nederlands ambassade. Zulk soort diplomatiek dubbelleven was niet uitzonderlijk voor dragomans. Zijn zoon Dr. Jacques Testa kwam in 1766 in dienst als dragoman. Hij overleed in 1804. Zijn zoon Gaspard in 1776 leerling-dragoman, klom gestaag op in de diplomatieke rangen: vice-kanselier in 1791, kanselier in 1798, ambassadesecretaris in 1804, zaakgelastigde in 1808, werd deze trouwe dienaar der Nederlandse belangen opnieuw aangesteld als zaakgelastigde bij de heropening van de ambassade in 1814 na het herstel van Nederlands onafhankelijkheid. In 1825 volgde bevordering tot ambassaderaad om in het jaar van zijn overlijden, 1847, benoemd te worden tot minister-resident der Nederlanden te Istanbul en in erkenning van zijn verdiensten opgenomen in de Nederlandse adel als baron. De familie Testa vormt a.h.w. een Levantijnse pendant van de Hochepped's. Beide familiegeschiedenissen symboliseren de stabiliteit van de Nederlandse aanwezigheid in de Levant.

In de loop van de achttiende eeuw groeide in West-Europa de interesse in vreemde culturen. Het wereldbeeld werd groter. De wereld van de Islam, vanouds

een object van vrees en negatief geladen ontzag profiteerde nu ook van de nieuwe, seculiere en verlichte mentaliteit ten opzichte van vreemde volkeren. Een behoefte aan zakelijke, feitelijke informatie won het allengs van de aloude produktie van propagandaliteratuur gewijd aan de Ottomaanse Turken, die nog steeds de kampioenen waren van de Islam en nog altijd heersten in grote delen van Europa, het Midden Oosten en Noord-Afrika.

De naam van Lady Mary Wortley Montagu aan het begin van deze eeuw is bij uitstek kenmerkend voor de nieuwe open attitude tegenover de Turken. Haar beschrijvingen van wat zij gezien en beleefd had in de Ottomaanse wereld, in elegante vorm als brieven neergeschreven, werden veel gelezen. Ook in Nederland, waar de "Brieven van de Hoogedele Vrouwe Maria Worthly Montague" uit het Engels vertaald verschenen in 1765, was dit het geval.

Naast het officiële diplomatieke verkeer van brieven en rapporten en de informatie, die de handel op de Levant met zich mee bracht, werd het in deze tijd algemeen beschaafd zich meer objectief en intellectueel vrij van religieuze vooringenomenheid en bekeringsdrang, kennis te vergaren over de Islamitisch-Turkse beschaving. De aanwezigheid van generaties lang gevestigde Nederlandse families in de Levant zal zeker bijgedragen hebben tot de betere kennis van Turkije en de Turken. Verschillen van levensstijl vielen natuurlijk op. "Levantijnse" families zonden hun zonen soms naar de Leidse universiteit. Deze studenten plachten wel een vlotte studiegang te bevorderen door hun professoren geschenken te doen, enige antieke "marmers" bijvoorbeeld, of andere oudheden van kleiner formaat als munten. Uniek vermoedelijk liet een hunner de universiteit een met ivoor versierde maquette na van het Heilig Graf!

Een voorbeeld van de nieuwe kijk op de Turken wordt geleverd door de zoon van de laatste door de Republiek benoemde ambassadeur bij de Verheven Porte, Baron Frederik Gysbert van Dedem tot de Gelder, die met korte of lange tussenpozen van 1785 tot 1808 aan de Bosporus resideerde. Deze liberale Fransgezinde was thuis in Den Haag een vooraanstaand lid van de Staten Generaal. Hij wist in Istanbul Nederland weer een rol te laten spelen op internationaal niveau. Hij vatte het beleid weer op van zijn verre voorganger Colyer en was betrokken bij de diplomatieke bemiddelingen tussen de Ottomaanse Sultan en zijn vijanden, de Oostenrijkse Keizer en de Russische Czaar, die leidden tot de vredes van respectievelijk Sistova (Swisjtow, 1791) en Jassy (Iași, 1792). De zoon van deze diplomaat, Anthony Boldewijn van Dedem, was tien jaar oud, toen hij met zijn ouders te Istanbul kwam wonen, waar hij met een onderbreking van een reis naar Nederland tot 1793 zou blijven. In zijn mémoires waarin hij een deel van zijn veelbewogen carrière beschrijft (hij zou het brengen tot generaal-majoor onder koning Lodewijk van Holland, brigade-generaal in de Grande Armée van Napoleon in Rusland en maarschalk in het Koninkrijk Frankrijk na de restauratie), vertelt hij over het sociale bestaan in en om de ambassade aan de Bosporus. Istanbul, speciaal de wijk Beyoğlu en omgeving kende een cosmopoliete society. Er stonden

dertien ambassades en de welvaart van de buitenlandse handelskolonie en de Levantijnse elite was solide gevestigd. Dit alles hoeft niet te verbazen. Opmerkelijk is echter, dat, getuige de jonge Van Dedem, het sociale verkeer in die periode ook de Ottomaans-Turkse d.w.z. moslim, elite omvatte. Bezoekjes aan de grootvizier en zijn huis zijn niet zeldzaam. De opperste geestelijke leider van de Islam-hiërarchie, de Sjeich ül-Islam, en de opperrechters van de Sultan schuwen het gezelschap van de "ongelovigen" niet. Er is sprake van ware discussieavonden met waarlijk verlichte gesprekken tussen de dragoman van de Nederlandse ambassade, de geleerde Rudolphe Braggiotti en de Kanselier des Rijks, de Reis ül-kuttāb. De mémoireschrijver bekent zelfs, hetgeen hem zoveel jaren later nog "penibel" is, verliefd geweest te zijn op de dochter van de Groot-Vizier, de Ottomaanse Eerste Minister. Dit is alles slechts petite histoire, maar wel degelijk van belang als indicatie van een culturele en sociale wederzijdse toenadering tussen West-Europa en het Turkse Oosten, tussen Nederland en Turkije, op tot dan toe ongekend niveau.

De negentiende eeuw

In de loop van de negentiende eeuw daalde de status van Nederland en zijn vertegenwoordigers in Turkije tot die van één der kleine capitulatiemogendheden. Van 1825 tot 1829 resideerde Hugo Baron van Zuylen van Nijevelt als ambassadeur van de Koning der Nederlanden, de laatste Nederlands diplomaat met die hoge rang te Istanbul, een man van traditie en een actief verzamelaar van oudheden voor zijn meester. Het was de tijd van de Griekse Vrijheidsoorlog. In Nederland bestond een wijdverbreide romantische sympathie voor de zaak der Helleense nationalistten. Deze weinig objectieve herleving van kruisvaardersidealen en superioriteitsbesef gebaseerd op oppervlakkige noties omtrent de betekenis van de klassieke beschaving en de christelijke traditie, leidde opnieuw tot een snelle daling van belangstelling en waardering voor de Turkse wereld hier te lande. De comité's van Philhellenen in België en Nederland cultiveerden natuurlijk wel de belangstelling in archeologie en kunst van de Oudheid. Een Nederlands reiziger naar het Ottomaanse Rijk, de Kolonel Rottiers (1771-1857), heeft niet alleen het Leidse Museum verrijkt maar ook een belangwekkend reisverslag gepubliceerd: Itinéraire de Tiflis à Constantinople (1829). Afgezien van een klein aantal reizigers, geleerde verzamelaars en toeristen beperkten zich de betrekkingen met het Ottomaanse Rijk voortaan tot de belangen van handel en scheepvaart. Het régime der capitulatiën bleef Nederlandse onderdanen en beschermelingen van groot profijt. In feite werd dit stelsel meer en meer ten nadele van de Ottomaanse belangen toegepast. Een wezenlijke herziening van de buitenlandse betrekkingen in moderne zin, gewenst door de Verheven Porte, werd door de Westerse Grote Mogendheden tegengehouden. De nieuwe verdragen tussen de Sultan en de mogendheden gesloten, met Nederland in 1840, 1862 en 1873, hielden slechts aanpassingen op handelsgebied in zonder de eenzijdige voordelen van het

oude stelsel aan te tasten. Wel werden de Nederlands-Turkse betrekkingen in zoverre op een tweezijdige grondslag geplaatst, dat de Ottomaanse Sultan op zijn beurt een gezant te Den Haag benoemde in 1859. Het Ottomaanse Rijk was in 1856 toegelaten tot het "Europees Concert" en nu a.h.w. erkend als beschaafde staat in Europese zin! De verschillende nationale capitulatiën uit vroeger eeuwen waren samengesmolten tot één systeem, collectief door de vertegenwoordigers der buitenlandse mogendheden toegepast. Nederland kon daarvan profiteren zonder een eigen beleid te hoeven formuleren. De ministers-resident bij de Porte, de consuls op de vele, her en der in het Midden Oosten, Zuid-Oost Europa en Noord-Afrika gehandhaafde posten, bleven rapporteren over de politieke en economische ontwikkelingen. De in het Ottomaanse Rijk gevestigde Nederlanders speelden geen prominente rol in het proces van verwestering en modernisering van de Ottomaanse staat. Het waren conservatief gezinde kooplieden en ambachtslieden, geen investeerders in grote stijl. De Nederlandse scheepvaart nam wel toe in belang na de opening van het Suezkanaal in 1869. De Koninklijke Nederlandse Stoomboot-Maatschappij opende een lijndienst op de Levant. Nederlands belangen vereisten dan ook deelneming aan de diplomatieke conferentie die een neutrale en beschermde status ontwierp voor het Suezkanaal. Het daaruit resulterende "Tractaat van Constantinopel" van 29 oktober 1888 werd mede ondertekend door Nederland.

Tijdens het bewind van Sultan Abdül-hamid II (1876-1909) werd Istanbul een centrum voor de organisatie van panislamitische propaganda. Nederland was in zijn bezit van Nederlands-Indië in feite een grote Islamstaat zou men kunnen zeggen. Belangstelling als gevolg van een - overigens ongefundeerde - vrees, voor wat men "moslims fanatisme" pleegt te noemen gaf enig extra politiek werk aan de Nederlandse gezanten in Turkije, die moesten rapporteren over wat de rust en orde in Indië zou kunnen verstoren. Het was dan ook geen toeval, dat de regeringsadviseur voor Islamzaken, de Leidse oriëntalist Christiaan Snouck-Hurgronje (1857-1936), zich te Istanbul bevond in 1907 en 1908 en zo in de gelegenheid was de Jong-Turkse revolutie met eigen ogen gade te slaan. Snouck-Hurgronje was het ook, die bevorderde dat zijn Leidse student Mr. Dr. J.H. Kramers (1891-1951) in 1915 naar Istanbul vertrok. Door het Ministerie van Buitenlandse Zaken was deze islamoloog en jurist aangesteld tot leerling-dragoman bij het gezantschap. Zijn op 5 maart 1915 verdedigd Leidse proefschrift, Strafrechtspraak over Nederlanders in Turkije, kwalificeerde hem als kenner van de rechtelijke status der Nederlandse onderdanen in het kader van de capitulatiën. Bij aankomst bleek echter, dat de Ottomaanse Regering besloten had eenzijdig het capitulatiestelsel buiten werking te stellen. Dit beleid, dat Kramers persoonlijk als goed jurist en historicus kon billijken, had voor hem als gevolg, dat hij niet kon functioneren als dragoman. Dragomans waren immers die diplomatieke ambtenaren, wier werk volledig de toepassing van de capitulatiën betrof! De jaren van zijn verblijf te Istanbul heeft deze laatste der

Nederlandse dragomans onder andere besteed aan de studie van de Turkse taal en geschiedenis, op welk vakgebied hij internationale erkenning zou vinden.

De neutraliteit van Nederland tijdens de Eerste Wereldoorlog gaf een extra gewicht aan het werk van de Nederlandse legatie te Istanbul en de Ottomaanse in Den Haag. Den Haag werd het centrum voor de Ottomaanse oorlogspropaganda in Europa. In Turkije kreeg de Nederlandse diplomatieke en consulaire vertegenwoordiging tot taak de belangen van een aantal met het Ottomaanse Rijk oorlogvoerende staten en hun onderdanen te behartigen, o.a. van Rusland.

De Republiek Turkije en Nederland

Het ontstaan van de nationale Turkse staat, de stichting van de Republiek Turkije door Mustafa Kemal Atatürk in de jaren 1919-1923 bracht generlei onderbreking met zich mee in de wederzijdse betrekkingen. In een deel van de Nederlandse pers, het Algemeen Handelsblad en de Haagse Post met name werd volledig begrip getoond voor de zaak der nationalisten van Ankara en hun strijd tegen hun vijanden in Anatolië in de jaren 1919-1922. Dit was een hoge uitzondering in de pers in Europa van die dagen. Nederland was als waarnemer aanwezig op de conferentie van Lausanne, waar de geallieerden van de Eerste Wereldoorlog onderhandelden met het Turkije van Mustafa Kemal Atatürk. Nederland had geen bezwaren tegen de definitieve opheffing van het capitulatiestelsel, ook al maakte die een einde aan de bevoorrechte positie van de ongeveer 300 à 400 vanouds in Turkije gevestigde landgenoten. De bereidheid van Nederlandse zijde om de nieuwe situatie in Turkije, de afschaffing van het Sultanaat en de uitroeping van de republiek te accepteren blijkt uit het feit, dat reeds op 16 augustus 1924 te Ankara een vriendschapsverdrag gesloten werd tussen de beide staten.

De Tweede Wereldoorlog, waarin Nederland wel verwikkeld raakte maar Turkije ditmaal neutraal kon blijven, veranderde niets aan de aard van de betrekkingen tussen de beide landen.

Na 1945, wanneer Russische druk Turkije uit zijn neutrale positie dwingt, treedt het land in 1952 toe tot het bondgenootschap van de NAVO. Deze toenadering tot West-Europa werd verstevigd met lidmaatschappen en associaties van een aantal internationale organisaties als bijvoorbeeld de OESO en de Raad van Europa. Men kan dus zeggen dat een Turks-Nederlands bondgenootschap, dat in 1612 door de Turken gewenst werd, drie en een halve eeuw later gerealiseerd werd. De economische ontwikkeling van Turkije na 1950 bracht naast de nauwere politieke banden ook een toeneming van handel en investeringen met zich mee. Twee grote multinationale ondernemingen van Nederlandse bodem, Unilever en Philips, openden belangrijke vestigingen in Turkije. De traditionele Levant-handel wordt a.h.w. voortgezet door de Hollandse Bank Unie, de opvolger - indirect weliswaar - van de eeuwenlange activiteiten van de kooplieden, eertijds georganiseerd in het kader van de Directie van de Levantse Handel, die opgericht was in 1625 te

Amsterdam en pas definitief werd ontbonden in 1826.

Sedert de jaren 1960 kennen de betrekkingen tussen beide landen een ongekende verbreding en verdieping. De werving van tienduizenden gastarbeiders voor de snel groeiende Nederlandse industrie en de daarop volgende immigratie van de gezinsleden van de meesten, die zich voor de lange duur buiten eigen land vestigden, heeft tot gevolg gehad, dat Nederland thans een aanzienlijk aantal, meer dan 150.000 Turkse inwoners telt.

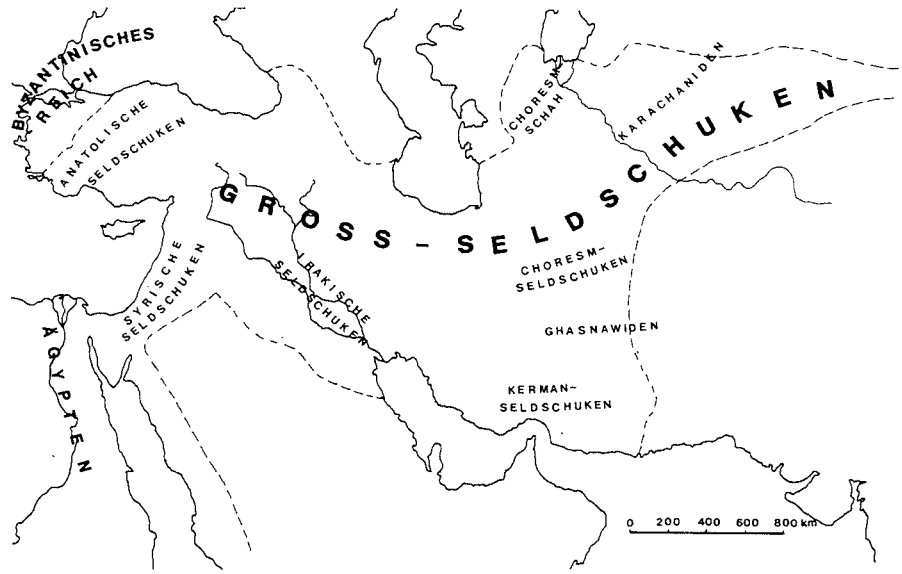
De aanwezigheid van zo'n aanzienlijke culturele minderheid heeft in brede lagen van de Nederlandse bevolking belangstelling gewekt voor Turkije en de Turken, hun geschiedenis en cultuur. Naast de aloude economische banden en de diplomatieke betrekkingen bestaat er nu een netwerk van sociale en culturele verbindingen op alle niveaus van de samenleving. Deze recente ontwikkeling maakt het wenselijk, meer dan ooit tevoren, dat velen in Nederland zich ernstig gaan bezighouden met de bestudering van taal, land, cultuur en geschiedenis van de Turken en Turkije.

Bibliografie

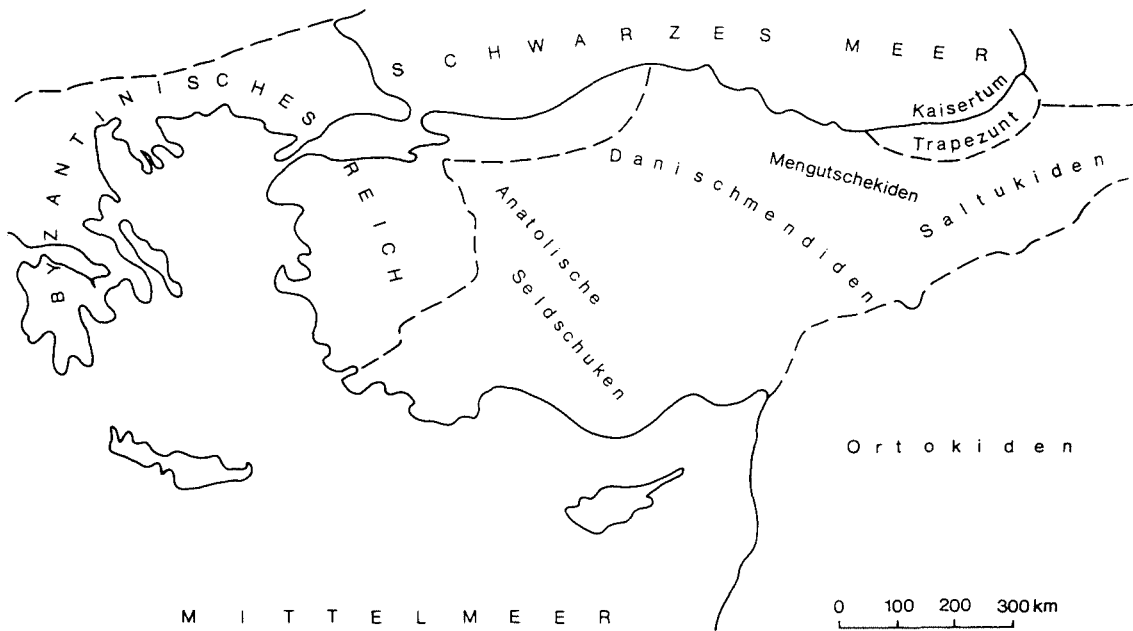
- Anatolica. Annuaire international pour les civilisations de l'Asie antérieure, VIII (Leiden, 1981). (Hierin een zestal artikelen in het Engels en Frans van Turkse en Nederlandse geleerden over het moderne Turkije, gepubliceerd in het "Atatürk-jaar" 1981).
- Babinger, F., "Der flämische Staatsmann Karel Rijm (1533-1584) und sein verschollenes türkisches Tagebuch" in F. Babinger, Aufsätze und Abhandlungen ... III (München, 1976), 276-285.
- Bekius, R., "De Armeense kolonie in Amsterdam 1600-1800", De Gids 148 (1985), 216-223.
- Bosscha Erdbrink, G.R., At the Threshold of Felicity: Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte 1726-1744 (Ankara, 1975).
- Van Dam van Isselt, W.E., "Eenige Lotgevallen van Jacob van Dam, Consul te Smirna van 1668-1688", Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde IV-6 (1907), 78-136.
- Flemming, B.H., Die Sprachen der türkischen Dichter. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Buitengewoon Hoogleraar in het Turks aan de Rijksuniversiteit Leiden (Leiden, 1977).
- De Groot, A.H., The Ottoman Empire and the Dutch Republic. A History of the Earliest Diplomatic Relations 1610-1630 (Leiden-Istanbul, 1978).
- idem, De Betekenis van de Nederlandse Ambassade bij de Verheven Porte voor de Studie van het Turks in de 17e en 18e Eeuw (Leiden, 1979).
- idem, "Turkije" in R. Peters, red., Van Vreemde Herkomst. Achtergronden van Turkse en Marokkaanse Landgenoten (Bussum, 1982), 145-210, (herdruk in voorbereiding Weesp 1986).

- Heeringa, K., Bronnen tot de Geschiedenis van den Levantschen Handel I in 2 (1590-1660), II (1661-1726) (Den Haag, 1910, 1917); voortgezet door J.G. Nanninga, III (1727-1765) en IV in 2 (1765-1826) (Den Haag, 1952, 1964-1966).
- Huussen, A.H., Het Leven van Ogier Ghislain de Busbecq ... (Leiden, 1949).
- Israel, J.I., "The Phases of the Dutch straatvaart (1590-1713)", Tijdschrift voor Geschiedenis 99 (1986), 1-30.
- Jahn, K.E.O., Enkele Beschouwingen over de Geschiedenis en Beschaving der Oud-Turkse Volkeren. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van Buitengewoon Hoogleraar aan de Rijksuniversiteit te Leiden (Leiden, 1954).
- Kramers, J.H., Analecta Orientalia. Vol. I (Leiden, 1954).
- Krieken, G.S. van, Snouck Hurgronje en het Panislamisme (Leiden, 1985).
- Lenep, F.J.E. van, Late Regenten (Haarlem, 1962), w.i. "Een Schilderij uit de Levant", 207-221.
- Luttermelt, R. van, De "Turkse" Schilderijen van J.B. Vanmour en zijn School (Leiden-Istanbul, 1958).
- Mout, M.E.H.N., "Calvinoturcisme in de zeventiende eeuw", Tijdschrift voor Geschiedenis 91 (1978), 576-607.
- eadem, "Turken in het nieuws", ibidem 97 (1984), 362-381.
- Schwoebel, R., The Shadow of the Crescent. The Renaissance Image of the Turk (1453-1517) (Nieuwkoop, 1967).
- Wagner-Heidendal, L., Het Filhellenisme in het Koninkrijk der Nederlanden (1821-1829) (Brussel, 1972).
- Wesselo, J.J., inl., Pieter van Woensel. Amurath-Effendi. Hekim Bachi (Zutphen, z.j.).

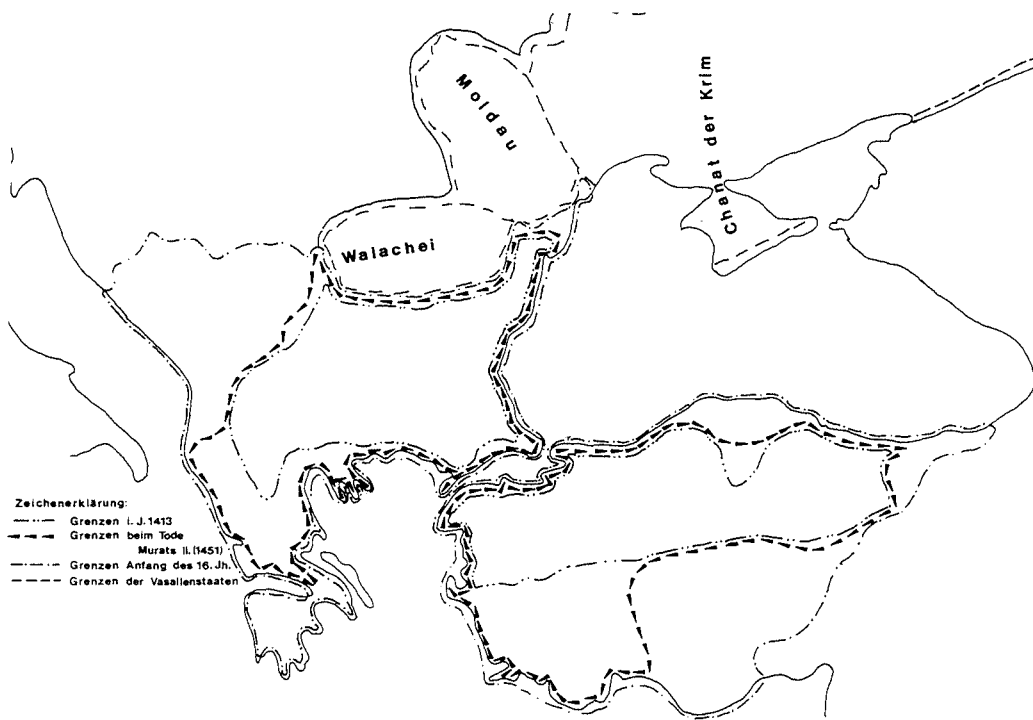

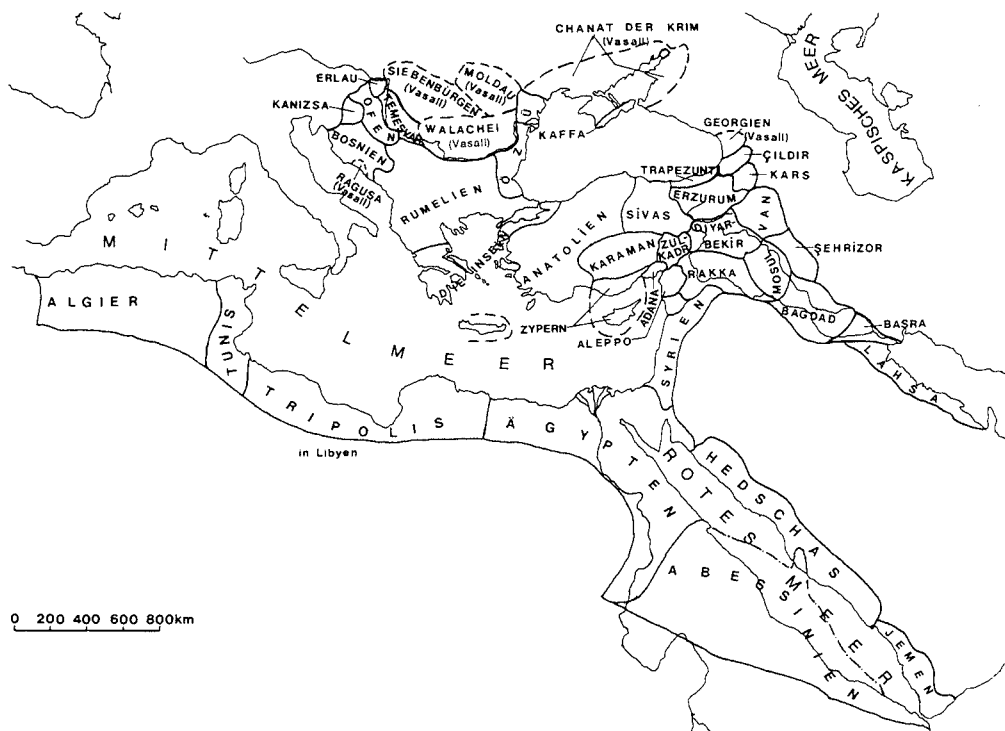
Het Rijk der Seldjoeken

De Seldjoeken van Anatolië

Het Ottomaanse Rijk, 1413-1500

Het Ottomaanse Rijk, ca. 1600